

T. C.
SIIRT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

Hazırlayan:
Elif Yıldız YÜCE

Yüksek Lisans Tezi

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA OSMANLI-KUZEY KAFKAS
HÂKİMLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER
(İMAM MANSUR ve ŞEYH ŞÂMİL DÖNEMLERİ)

Tez Danışmanı:
Doç. Dr. Beşir MUSTAFAYEV

Siirt 2020

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
ÖN SÖZ	VII
GİRİŞ	VII
I. KONU ve ÖNEM	5
II. AMAÇ ve YÖNTEM	6
III. BAZI ŞAHSİYETLER ve KAYNAKLARA DAİR	7

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAFKAS BÖLGESİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Kafkas Adının Kökeni	13
1.2. Bölgenin Coğrafi Konumu ve Stratejik Önemi	16
1.2.1. Güney Kafkas	20
1.2.2. Kuzey Kafkas	20
1.3. Kuzey Kafkas Halkları	20
1.3.1. Abhazlar (Abazalar)	23
1.3.2. Çerkesler/Adigeler	26
1.3.3. Karaçay-Balkarlar (Malkarlar).....	28
1.3.4. Osetler (Asetinler).....	29
1.3.5. Çeçenler ve İnguşlar.....	30
1.3.6. Dağıstan Halkları	34
1.3.6.1. Lezgiler ve Tabasaranlar	36
1.3.6.2. Terekemeler(Karapapaklar	37
1.3.6.3. Nogaylar	38
1.3.6.4. Kumuklar(Gazi Kumuklar) ve Laklar	38
1.3.6.5. Dargılar	40
1.3.6.6. Avarlar	40
1.4. Kafkaslar'da Eski İnanışlar ve Dini Durum	41

1.4.1.	Kuzey Kafkas Halklarının Eski İnanışları.....	41
1.4.2.	Yahudilik ve Hazar Türkleri Örneği	43
1.4.3.	Hristiyanlık.....	45
1.4.4.	İslâmiyet'in Kuzey Kafkas'da Kabulü ve Yayılışı	47
1.4.4.1.	Hz. Ömer (r.a.) ve Hz. Osman(r.a.) Dönemi	48
1.4.4.2.	Emeviler ve Abbasiler Dönemi	49
1.4.5.	Selçuklu Türklerinin Kuzey Kafkas Fetihleri	52
1.4.6.	Moğollar'ın Kuzey Kafkas'daki Faaliyetleri	54
1.4.7.	Osmanlı Devleti'nin Kafkas Elleri'ni Fethi	56
1.5.	Rusların Kuzey Kafkas'a İnişi ve İşgali	60

İKİNCİ BÖLÜM

2. OSMANLI DEVLETİ ve KUZEY KAFKAS HÂKİMLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

2.1. Gazavat'ın Doğuşu ve İmam Mansur.....	65
2.1.1. İmam Mansur'un Zuhur Edişine Kadar Osmanlı Devleti Tarafından Kafkaslar' da İstihbarat Ağının Kurulması.....	65
2.1.2. Rusların Kuzey Kafkas'da İlerleyişine Karşılık Ferruh Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığına Atanması ve Bazı Faaliyetleri	70
2.1.3. İmam Mansur ve “Gazavat”.....	72
2.1.4. İmam Mansur'un Kuzey Kafkas'da İslâm'ı Tebliğ Edışı	74
2.1.5. İmam Mansur Hakkında Bilgi Toplanması	76
2.1.6. Aldı Savaşı, Hadis Olayının Aydınlanması ve İmam Mansur'un Kerametleri	81
2.1.7. İmam Mansur'a Anadolu Desteği ve Kethüda Hasan Ağa'nın Katli.....	87
2.1.8. İmam Mansur ile Osmanlı Arasındaki Yazışmalar ve Mansur'un Göndermiş Olduğu Mektupların Önemi	88
2.1.8.1. İmam Mansur'a Osmanlı'nın Desteği ve Aralarındaki İşbirliği.....	90
2.1.8.2. Osmanlı Devleti'nin Battal Paşa ile İmam Mansur'a Fiili Yardımı.....	90
2.1.9. Anapa Kuşatması, İmam Mansur'un Esir Düşmesi ve Ölümü	91
2.1.10. İmam Mansur'dan Sonra “Gazavat” ve Gazi Molla Dönemi.....	92
2.1.10.1.Gazi Molla Hunzah'ta	94
2.1.10.2.Ağaç, Dargo ve Endirey Kalelerinin Muhasarası	95

2.1.10.3. Kızlar Kale'sinin Fethi ve Gazi Molla'nın Çeçenistan Üzerine Yürüyüşü.....	97
2.1.10.4. Gazi Molla'nın Şehadeti	99
2.1.11.“Gazavat” ve İmam Hamzat Dönemi.....	100
2.2. Kafkas Kartalı'nın Şahsiyetine Dair	103
2.2.1. Şeyh Şâmil ve Osmanlı Devleti İle Olan İlişkiler.....	108
2.2.2. Şeyh Şâmil'in Osmanlı Devleti ile Olan İlişkilerinin Mahiyeti	109
2.2.3. Hasan Hasbi'nin Şeyh Şâmil Adına Adam Toplaması	110
2.2.4. Şeyh Şâmil Hakkında Bazı Olayların Avrupa Gazetelerine Yansımaları	113
2.2.5. Kırım Savaşı Sırasında Şeyh Şâmil ile Yapılan Yazışmaların İçeriği.....	116
2.2.6. Şeyh Şâmil'in Asker Toplamasına Dair Kırım Savaşı Sırasında Meydana Gelen Bazı Olaylar	121
2.2.7. Avrupalı Devletlerin Kırım Savaşı'ndaki Emelleri ve Paris Barış Antlaşması.....	124
2.2.8. Kırım Savaşı'ndan Sonra Şâmil'in Dağıstan'daki Faaliyetleri ve Gunip'te Teslim Olarak Petersburg Sarayı'na Götürülüşü	128
2.2.9. Şâmil'in Osmanlı'ya Gelişi ve Padişahın Huzuruna Çıkışı.....	129
2.2.10. Şeyh Şâmil'in Hicaz'a Gidişi ve Vefatı.....	131
SONUÇ.....	134
KAYNAKÇA	140
EKLER.....	151
ÖZ GEÇMİŞ.....	201

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA OSMANLI-KUZEY KAFKAS HÂKİMLERİ
ARASINDAKİ İLİŞKİLER
(İMAM MANSUR ve ŞEYH ŞÂMİL DÖNEMLERİ)

Elif Yıldız YÜCE

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Beşir MUSTAFAYEV

Jüri Üyesi: Doç.Dr. Beşir MUSTAFAYEV

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Cavid QASIMOV

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Said OLGUN

2020, Sayfa: 209

Çalışmamızın gayesi Osmanlı Devleti'nin Kafkas hâkimleri ile olan ilişkilerini Şeyh Şâmil ve İmam Mansur örnekleri ile arşiv belgeleri ışığında analiz etmektir. Araştırmamızın içeriğini oluşturan diplomatik ilişkileri analiz ederken dönemin şartları dikkate alınarak değerlendirilecektir.

Osmanlı Devleti'nin İmam Mansur dönemindeki diplomatik yazışmaları dikkate alındığında Şeyh Şâmil döneminden daha fazla bir iletişim sağlandığı aşikârdır. Zira İmam Mansur'un ortaya çıkışıyla dahi ziyadesiyle ilgilenilmiş, kim olduğuna dair teferruatlı bilgiler elde etmek için sıkı bir istihbarat ağı kurulmuştur. Şeyh Şâmil döneminde gerekli yardımların yetersiz kalışı ve diplomatik yazışmaların yoğun seyretmemesinde Devlet-i A'liyye-i Osmaniyye içerisinde meydana gelen bazı olaylar başlıca sebeplerdendir. Öte yandan Rusya başta olmak üzere Avrupalı Devletlerin yine Osmanlı Devleti aleyhine planlar kurması da bunda en büyük etkidir. Elimizdeki arşiv belgeleri neticesinde İmam Mansur dönemindeki diplomatik ilişkilerin, Şeyh Şâmil dönemine kıyasla daha fazla yoğunluk gösterdiği kanaatine vardık.

Anahtar kelimeler: Kuzey Kafkas, Osmanlı, Şeyh Şâmil, İmam Mansur, Gazavat, Rusya.

ABSTRACT
MASTER'S THESIS

**RELATIONS BETWEEN OTTOMAN-NORTH CAUCASUS JUDGES IN THE
LIGHT OF ARCHIVE DOCUMENTS
(THE PERIODS OF IMAM MANSUR AND SHEIKH SHAMIL)**

Elif Yıldız YÜCE

Thesis Advisor: Associate Professor Beşir MUSTAFAYEV

Jury: Associate Professor Beşir MUSTAFAYEV

Jury: Associate Professor Cavid QASIMOV

Jury: Associate Professor Said OLGUN

2020, 209 pages

The aim of our study is to analyze the relations of the Ottoman with the Caucasian judges in the light of the examples of Sheikh Şamil and Imam Mansur and archive documents. While analyzing the diplomatic relations that constitute the content of our research, it will be evaluated by considering the conditions of the period.

Considering the diplomatic correspondence of the Ottoman during the period of Imam Mansur, it is obvious that there was less relationship in the period of Sheikh Şâmil. Because, even with the emergence of Imam Mansur, a tight intelligence network was established to obtain detailed information about who he was. Some of the events that took place within the Devlet-i A'liyye-i Osmaniyye were the main reasons for the insufficient assistance and diplomatic correspondence during the period of Sheikh Şamil. On the other hand, the biggest factor in this is that European states, especially Russia, set up plans against the State. As a result of the archive documents conclusion that diplomatic relations during the period of Imam Mansur were more intense compared to the period of Imam Shamil.

Key words: North Caucasus, Ottoman, Sheikh Şhamıl, Imam Mansur, Gazavat, Russia.

KISALTMALAR

a.g.e. Adı Geçen Eser

a.g.m. Adı Geçen Makale

a.g.r. Adı Geçen Rapor

a.g.t. Adı Geçen Tez

B. Receb

Bkz. Bakınız

BOA: Başkanlık Osmanlı Arşivi

C. Cemâziye'l-Âhir

C. Cilt (Dergi)

Ca. Cemâziye'l- Evvel

Çev: Çeviren

Ed: Editör

Haz: Hazırlayan

L. Şevval

M. Muharrem

M.Ö. Milattan Önce

M.S. Milattan Sonra

N. Ramazan

R. Rabiü'l-Âhir

Ra. Rabiü'l-Evvel

S. Safer

s. Sayfa

S. Sayı

Ş. Şaban

TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TTK: Türk Tarih Kurumu

vd. Ve devamı (Ve diğerleri)

vs. ve saire

Z. Zilhicce

Za. Zi'l-ka'de

ÖN SÖZ

Çalışmamızda Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Genel Başkanlığı'ndan temin ettiğimiz arşiv belgeleri ile diplomatik temasları analiz etmeye çalışacağız. Bu çalışmayı tercih etmemizin temel gayesi ise kendinden önce yazılmış gerek Yüksek lisans-doktora tezleri, gerek Osmanlı Arşivi tarafından yayımlanmış bilimsel eserlere katkı sunmak ve Devlet-i Â'liyye-i Osmaniyye'nin Kuzey Kafkas'da yaşanan mücadele esnasındaki duruşunu arşiv belgeleri ışığında değerlendirmektir.

Araştırmamız iki bölümden oluşmakta olup, birinci bölümde gayemiz tez konumuza isim veren Kafkas bölgesi üzerine sosyal ve kültürel bir araştırma yapmaktır. Bu amaçla ilk olarak Kafkas adının kökenine ilişkin tahlili yapılarak, bölgenin coğrafi özellikleri incelenecektir. Akabinde ise Kuzey Kafkas bölgesi hakkında bilgi verilerek, halkları hakkında teferruatlı açıklamalara yer verilecektir. Öte taraftan bölgede İslâmiyet'in ilk nasıl ve kimler tarafından tesis edildiği araştıralarak en son Rusların Kuzey Kafkas'a inişi, işgali ve bölgedeki politikalarına değinilecektir.

Tezimizin ikinci bölümünde Osmanlı arşiv belgeleri ışığında Kuzey Kafkas hâkimleri ve Osmanlı arasındaki münasebetler incelenerek İmam Mansur ve Şeyh Şâmil dönemlerindeki diplomatik ilişkiler değerlendirilecektir. Çalışmamız için; İsmail Hakkı Berkok'un "Tarihte Kafkasya", Ahmet Cevdet Paşa'nın Arşiv belgesi niteliğinde olan "Tarih-i Cevdet ve Tezakir-i Cevdet" adlı eserleri ile Kesbi Hâşim Mehmet Efendi tarafından yazılan "Ahvâl-i Anapa ve Çerkes", Mehmed Süreyyâ tarafından kaleme alınan "Sicil-i Osmanî", son olarak da Şeyh Şâmil'in kâtibi Muhammed Tahir El Karâhi'nin çalışmaları gibi birincil kaynaklardan istifade edilecektir. İkinci bölümünün çoğunluğu arşiv belgelerinden oluşan tezimiz için ayrıca Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanmış eserler de tezimizim ana kaynakları arasında yer alacaktır.

Tez çalışma sürecim içerisinde engin tecrübeleri ve fikirleri ile bana daima yol gösteren kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Beşir MUSTAFAYEV'e sonsuz teşekkürler. Öğretim dönemi boyunca manevi ve fiili desteklerini esirgemeyen Siirt Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarıma ve yüksek lisans arkadaşlarıma ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Tüm eğitim hayatım süresince maddi manevi anlamda desteklerini benden esirgemeyen annem başta olmak üzere tüm aile fertlerime müteşekkirim.

Elif Yıldız YÜCE

GİRİŞ

Bugün tahmini 22.500.000 nüfusuyla¹ Kafkas olarak adlandırılan bölge; Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yer alan bir köprüdür adeta. İlkel çağlardan günümüze kadar pek çok etnik kökeni muhtevasında barındırmış, kozmopolit bir yapıya sahiptir. Kuzey ve Güney Kafkaslar olmak üzere iki kolda incelediğimiz Kafkaslar'da 150'yi aşkın etnik köken yaşamakta, çok sayıda dil konuşulmakta ve İslâmiyet dışında farklı inanç ve dinlere inanılmaktadır. Azerbaycan Oğuz Türkleri ve Gürcüler dışında Karaçay-Balkarlar, Abhazlar, Çerkesler, Osetler, Svanlar, Dağ Yahudileri², Çeçenler, İnguşlar, Dağıstanlılar gibi kavimlerin yurdu olan Kafkaslar iki önemli geçit olan Daryal ve Derbent geçitlerinin dışında çok sayıda akarsu, nehir ve önemli enerji kaynaklarına sahiptir. Bu denli özellikleri göz önüne alındığında tarih boyunca daima emperyalist güçlerin mücadele sahası olmuştur.

Coğrafi konumundan ötürü stratejik bir önem taşıyan Kafkas bölgesi geçmişten günümüze daima dış mihrakaların mücadele sahası olmuştur. Özellikle de Kuzey Kafkas bölgesi en çok da Rusların egemen olmak istedikleri kritik bir bölge olup, Korkunç Ivan döneminden günümüze kadar bu bölge üzerindeki Rus tesiri mütemadiyen süre gelmiştir. Ancak Rusların Kuzey Kafkas bölgesinde uyguladıkları Hıristiyanlaştırma veyahut Sovyetleştirme politikaları 1700'lü yıllarda destek almak yerine büyük bir direnişle karşılaşacaktır. Gazavat adı verilen ve Batı'da Müridizm olarak adlandırılan bu direniş hareketi, 1785 yılında İmam Mansur liderliğinde başlayarak kendinden sonra Gazi Molla Muhammed, İmam Hamzat tarafından da devam ettirilmiştir. Bu kutlu direniş İmam Hamzat'tan sonra ise 2 Ekim 1834'de Dağıstan'ın yeni İmamı seçilen Şeyh Şâmil'in 6 Eylül 1859'da Ruslara teslim olmasına kadar devam etmiştir.

¹ Davut Dursun, "Kafkasya", *TDVİA*, C.24, İstanbul 2001 s.157

² İsimlerini XIX. Asırda Rus yöneticileri tarafından alan Dağ Yahudileri, M.Ö. 722 senesi itibarıyla Kafkaslar'a gelmişlerdir. Rusların Kafkasları işgal etmesiyle birlikte tanınan bu kavim günümüzde Azerbaycan'da yaşamaktadırlar. (Daha fazlası için bkz; Jabır Osmanlı-Ahmet Güç "Çarlık Rusya'sı Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Yaşayan Dağ Yahudileri'nin Dini ve Sosyal Durumları" (Religious and Social Situation Of Azerbaijan's Mountain Jews During Tsarist Russia and the Soviet Union), Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.7, S.1. Bursa, Haziran 2020 s. 51) Rusların; Quba, Şamahu, Erivan Nahçıvan ve Karabağ'a kadar yayılan katliamlarından Kırmızı Kasaba'da yaşayan Dağ Yahudileri olarak bilinen bu kavmin de etkilendiği aşikârdır. Nitekim buradan da anlaşılacağı üzere Ermenilerin hedefinde sadece Müslüman Türkler yer almamakta idi. (Bkz; Beşir Mustafayev, "Arşiv Belgelerine Göre Kırmızı Kasaba Olayları (1918-1920)", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt. 7, S. 29, Ordu, Ocak 2014, ss. 645-654.

Kafkaslar, tarihi devirler içerisinde mütemediyen işgallere maruz kalan bir coğrafi bölge olmanın yanı sıra sadece bölge olarak ele geçirilmek istenmemiş, İslâmiyet sonrası devirlerde halkı da asimile edilmek istenilmiştir. İslâmiyet'in bu bölgeye zuhurundan evvel Bizans, Sasani ve Hazarların Kafkas bölgesi üzerinde iktisadi ve siyasi bir mücadelesinden söz etmek mümkündür³. Kimi zaman Hristiyan misyonerlerin uğradığı kimi zaman da askeri harekâtların yoğun olarak yaşandığı bir bölge olması, bölge ekonomisine de sekte vurmuştur. Dört Halife dönemi ile başlayan, Emevi, Abbasi, Selçuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı hâkimiyeti süresince devam eden İslâmiyet'in yayılması ve gelişmesi Avrupalı devletler bilhassa Rusya tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Zira Rusya, Orta Asya ülkelerinde yaptığı gibi sadece Kafkaslar'a egemen olma düşüncesi ile hareket etmemiş halkını da egemenliği altına almaya daha net bir ifade ile her türlü asimilasyona yönelik bir siyaset uygulamıştır. Rusların bölgedeki şiddete dayalı ve baskıcı politikaları şüphesiz bir direnişle karşı karşıya kalacaktır. İmam Mansur öncülüğünde Gazavat'ın başlaması Kuzey Kafkas'da yepyeni bir dönemi de başlatmıştır. Çünkü bölge halkı İmamın bu çağrısına sessiz kalmamış, kısa sürede İmam Mansur ve Gazavat'ın namı başka ülkelerde de duyulmuştur. Mansur'un başlattığı Gazavat kendinden sonra gelen Gazi Molla ve İmam Hamzat tarafından da devam ettirilmiştir. İmam Hamzat'tan sonra bu Gazavat bayrağını bu kez İmamlar döneminin son imamı sayılan ve Kafkaslarda Ruslara karşı gösterilen direnişin efsanevi lideri, Şeyh Şâmil dalgalandırmıştır. 2 Ekim 1834'de İmam seçilmesinden 1859'da Ruslara teslim oluncaya kadar Şeyh Şâmil, İslamiyet'in temel ilkelerinden biri olan Cihad anlayışının bir gereği olarak Ruslara boyun eğmeden, Kafkas halkının istiklâli için bu kutlu direnişi sürdürmüş ve mücadele etmiştir. Bu direnişin başladığı dönemde Osmanlı'nın da hem içeride hem de dışarıda birçok sorunlarla karşılaştığını hatırlatmakta fayda vardır.

25 Mayıs 1807 tarihinde Kabakçı İsyanı'nın yaşanmasının ardından aynı sene 29 Mayıs'ta da III. Selim Yeniçeriler tarafından tahttan indirilmiş, IV. Mustafa tahta geçmiştir. 8 Temmuz 1808 tarihinde tahtan indirilen III. Selim ise Harem dairesinde şehid edilmiştir. Ancak içerideki sorunlar günden güne artmaktaydı. Bu kez de IV. Mustafa tahttan indirilmiş, yerine Alemdar Mustafa Paşa tarafından desklenen II.

³ Saleh Muhammedoğlu Aliyev, "Kafkasya", TDVİA, C. 24. İstanbul 2001, s. 158.

Mahmud tahta geçmiş ve IV. Mustafa aynı yıl 15 Kasım gecesi boğularak şehid edilmiştir⁴.

Avrupalı Devletler, XIX. asrın başlarında Osmanlı aleyhine yaptıkları planları arttırmış bulunmaktaydılar. Gayeleri başta da belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını sağlayıp Bizans İmparatorluğu'nu yeniden ihya etmek idi. 1826 tarihinde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile Osmanlı Devleti'nde asker gücü de yetersizdi. Rusya ise Avrupalı Devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı sadece kışkırtmayı; birbirlerinden uzaklaşmaları için de çaba sarf etmekteydi. Giderek tehlikeli bir hâl alan Ruslar, Osmanlı'yı daha da kısıtlayıp Kars ve Erzurum'u da kuşatarak, Edirne Antlaşmasıyla Kafkaslar'daki haklarından vazgeçmeye mecbur bırakmışlardır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin 1812 Bükreş Antlaşması'ndan sonra bu bölgedeki nüfuzu azalırken, Rusya ise Çeçenistan ve Dağıstan hariç Kafkasların tamamına hâkim olmuştur. Rusların tüm cihana hâkim olma düşünceleri Hindistan'da sömürgesi olan İngiltere için de kaygı verici bir durum teşkil etmekteydi. Rusya sadece bununla da sınırlı kalmamakta; 1833'de Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın imzalanmasından sonra boğazlarda da söz hakkı elde etmiş olacaktı. Hâl böyle olunca İngiltere ve Fransa, Edirne Antlaşması sonrasında Ortadoğu, Kafkaslar ve Türkistan'daki hedeflerini teşkil edip artık sadece kendi çıkarları için hareket etmekteydiler⁵.

Kırım Savaşı esnasında, Fransa Akdeniz üzerindeki hâkimiyeti için endişe duymaktaydı. Bunun içindir ki Akdeniz'de kendi çıkarlarını tehdit edecek her türlü oluşumun karşısında yer alacaktı. İngilizler de Fransızlar gibi hâkimiyet sürdürdükleri alanların güvenliği açısından endişe etmekteydiler. Bu yüzden gerek Kırım Savaşı'nda gerekse Ruslara karşı olan Gazavat'ta Şeyh Şâmil'i destekleyici bir politika gütmüşler ve Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmişlerdir. Doğrusu İngiltere ve Fransa Kafkaslar'daki Gazavat'ın yakın takipçisiydiler ve kendi menfaatleri gereğince Şeyh Şâmil'i destekler bir tutum sergilemekteydiler.

Çünkü Şeyh Şâmil'in Rusları hezimete uğratması aynı zamanda Hindistan'ın Delhi kentine giden yolun da kontrol altına alınmasıydı. Ruslar, Moskova üzerinden bu şehre giden yola dahi egemen olmak istiyorlarsa da bura İngilizlerin sömürsündeydi. Yani İngilizler, Kafkasların akıbetiyle çok da ilgilenmemekteydiler. Onlar için mühim

⁴ M. Halistin Kukul, *Şeyh Şamil ve Çeçenistan*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, ss.15-23

⁵ Şamil Ceyhan, *Osmanlı Devleti-Dağıstan İlişkileri (1830-1864)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, *Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2004, ss. 28-30.

olan Hindistan'da ve Orta Doğu'da Rusların kendilerine rakip olmamasıdır. Bundan dolayı İngiltere kendi tekelindeki bu bölgenin emniyeti için olası bir Rus tehdidine karşı Şeyh Şâmil'i destekler bir tavır sergilemiştir. Harp esnasında Osmanlı'nın etkin olması da yine İngiltere ve Fransa'nın işine gelmeyeceğinden ülkeyi farklı görevlerle oyalamaya çalışmışlardır.

Kırım Savaşı esnasında Osmanlı Devleti ve İmam Şâmil arasındaki ilişkileri incelediğimizde, İmam'dan Kafkas cephesinin müdafaası için yardım talebinde bulunulmuştur. Şeyh Şâmil her ne kadar Tiflis üzerinden Rusların gücünü kırmayı teklif etmişse de bu ısrarı Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemiştir. Nitekim Kırım Savaşı esnasında Ruslara karşı İmam adına asker toplanması, Gürcü Prenseslerin ve mürebbiyelerinin İmam'ın adamları tarafından kaçırılma hadiseleri ortaya çıkmışsa da Ruslar tarafından derhal bu ve benzeri olayların men edilmesi için Osmanlı Devleti uyarıda bulunulmuştur. Bu olay 1845'te İmam adına Çıldır'da adam toplayan Hasan Hasbi olayını anımsatmaktadır. Çünkü bu olay ile Ruslar Osmanlı'yı uyarmışlardı. Osmanlı Devleti ise Hasan Hasbi namı kişinin yakalanıp tutuklanması için özverili davranmıştır.

1859 yılında Ruslara teslim olarak Petersburg'a götürülen Şeyh Şâmil'in, bir süre sonra İstanbul'a gitmesine izin verilmiş ve Sultan Abdülaziz Han tarafından Dolmabahçe Sarayı'nda görkemli bir merasimle karşılanmıştır. 1870'te Hac farizatını yerine getirmek isteyen İmam'ın bu ricası Sultan Abdülaziz Han tarafından memnuniyetle karşılanmış olup, Rus Çarı ile yapılan resmi yazışmalar sonrası İmam ve aile fertleri Hicaza gönderilmişlerdir. Şeyh Şâmil, Hac vazifesini ifa etmek için gitmiş olduğu Medine'de 4 Şubat 1871'de Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

Rusların Kuzey Kafkas politikaları ve Kırım Savaşı aynı zamanda zorunlu göçe sebep olmuştur. Zira Ruslar bölge havalisini göçe zorlayacak politikalar uygulamışlardır. Yaşanan göç dalgalanmasının akabinde kendilerine sığınan muhacirler için Osmanlı'da yeni bir iskân politikası hayata geçirilmiştir. Bu doğrultuda İmam'ın mahiyetinde olan bazı aileler göç etmek mecburiyetinde kaldıkları için bu ailelerin de iskân edilmeleri sağlanmıştır. 1860 yılına ait arşiv bir belgesine göre İmam'ın takımından İstanbul'a gelen 50 küsur aile Aydın'da iskân edilmiştir.

3 Temmuz 1861 (1277 Z 24) tarihli arşiv belgesine göre yine Şeyh Şâmil'in takımından bir muhacir olan Hacı Arti Efendi'ye yardım edilmiştir. Aynı sene 11

Temmuz'da iskân edilmek üzere Biga sancağına sevk olunduğu bilgisi yer almaktadır Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti zor bir süreçten geçmekteydi fakat ülkesine göç eden muhacirlerin iskân ettirilmeleri öncelikli politikaları arasında yer almıştır.

I. KONU ve ÖNEM

Bilindiği üzere Kafkaslar; Karadeniz ve Hazar arasında bir köprü vazifesi görür. Bu köprü, binlerce yıldır birçok medeniyetin geçit yolu olmuştur. En kadim uygarlıkları bünyesinde barındıran bir bölge olması hasebiyle kozmopolit özelliğe de sahiptir. Bölgenin belkemiği ise kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan Kafkas sıradağlarını Güney ve Kuzey Kafkas bölgesi olmak üzere adeta bir kama gibi ikiye ayırmaktadır.

Konumuzun muhtevasını teşkil eden Kuzey Kafkas bölgesinde tarihen onlarca Türk ve Müslüman unsurlar yaşamaktadır. Kuzey Kafkasda Dağıstan, Kabartay-Balkar, Çeçen-İnguş, Adige, Osetya, Abhazya gibi bölgelerde Laklar-Lekler, Avarlar, Nogaylar, Çeçenler, Kumuklar, Osetler, Kabardinler, Abazalar, Lezgiler, Dargılar vb. Türk ve Müslüman unsurlar yaşamaktalar.

Kafkas bölgesi eski çağlardan İslami döneme kadar birçok Türk Devletinin varlığına tanıklık etmiştir. Araplardan sonra bölgenin İslami temsil görevini Selçuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safeviler ve Osmanlı Türkleri üstlenmiştir. Bölge, özellikle ortaçağ dönemi boyunca birçok işgal ve katliamlara maruz kalmıştır. Lala Mustafa Paşa başta olmak üzere birçok Osmanlı komutanlarının mücadeleleriyle Kafkaslar uzun bir süre Osmanlı'nın Devleti'nin hâkimiyetinde olmuştur.

Çarlık Rusya'sının 1552 yılında Kazan, 1556 yılında ise Astrahan'ı ele geçirmesiyle Kırım'a yaklaşması ve Karadeniz kıyılarından Kafkaslara inmesi Osmanlı'yı epey zora sokmuştur. 1774 tarihinde Küçük Kaynarca, 1829'da Edirne antlaşmalarıyla, 1853-1856 tarihlerinde Kırım ve 1877-1878 yıllarındaki savaş sonrası Osmanlı'nın Kafkaslardaki gücü azalmıştır. Bölge bundan böyle Çarlık Rusya'nın askeri ve siyasi faaliyetlerine sahne olur. Kafkaslarda sahnelenen Hıristiyanlaştırma ve Sovyetleştirme faaliyetleri, demografik yapının değiştirilmesi ve katliamlar özellikle Kuzey Kafkas halklarını harekete geçirmiştir. Kuzey Kafkaslardaki bu hareketlilik daha çok dini zeminde kendini göstermiştir. Olaylar hem Kafkasların Güneyi, hem de Osmanlı ve tüm İslam âleminde yakinen izlenmiştir. İmam Mansur önderliğinde başlatılan "Müridizm-Gazavat" faaliyetleri "Kafkas Kartalı" olarak bilinen Şeyh

Şâmil'e kadar Ruslara karşı mücadeleler devam eder. Kuzey Kafkas bölgesinde yaşanan bu mücadeleler esnasında Osmanlı Devleti askeri anlamda bölgede bizzat olmasa da siyasi, dini ve sosyal faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu ve bu gibi faaliyetler Osmanlı-Kuzey Kafkas hâkimleri, aynı zamanda Çarlık Rusya arasındaki yazışmalar arşiv belgelerinde yer almıştır.

İşte büyük çoğunluğu Osmanlı arşiv belgelerine göre yazılacak olan bu tez çalışması ile asıl gayemiz Kuzey Kafkas hâkimlerinin Rusya'nın işgal ve asimilasyon politikalarına rağmen istiklal ve hürriyetlerini muhafaza etme gayretlerini açıklamaktır. Bunu açıklarken Kuzey Kafkas hâkimlerinin Osmanlı Devlet yönetimiyle olan (Padişah ve diğer devlet ricalleri) ilişkilerini Osmanlı arşiv belgeleri ışığında ele almaktır.

II. AMAÇ ve YÖNTEM

Arşivlere dayalı ilmi çalışmalar önyargı ve siyasi yaklaşımları ortadan kaldırmada en önemli yoldur. Çünkü arşivler öteki tarih kaynakları arasında gerçeği en tarafsız bir şekilde yansıtan özgün belgelerdir. İşte geçmişteki bu olaylar, tarihin başvurduğu kaynaklar arasında önemli bir yere sahip olan arşiv belgelerini kullanarak ortaya çıkarılır. Zira arşiv belgeleri tarihin en güvenilir tanıklarındır. Bu tanıklar olmadan ortaya çıkacak sonuçlara günümüzde daha çok şüphe ile bakılmaktadır. Bizler de bu çalışmamızı tüm dünyada tarih otoritelerinin söylediği ve kabul ettiği; “tarih belge ile yazılmalıdır” hükmü gereğince araştırmakta ve yazmakta fayda mülâhaza görüyoruz.

Bu tez çalışması için öncelikle YÖK tez merkezinden benzer ve eşdeğer bir çalışmanın yapılmamış olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra tez çalışması için öncelikle Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ve Osmanlı arşivinden gerekli belgeler temin edilmiş olup, ardından kütüphanelerde kaynak taraması yapılarak kitap, makale, gazete, dergi ve faydalanılabilecek diğer yüksek lisans-doktora tezleri değerlendirilmiştir.

Nitekim materyaller toplandıktan sonra teker-teker tasnifi yapılarak ve konumuza ihtiyaç duyulan kısımları alınmıştır. Süzülen kaynaklar konu başlık ve sıralamasına göre tasarlanmıştır. Konuların sıralamasından sonra ele alınan kaynaklar yöntem ve usulüne göre düzenlenip bir yüksek lisans çalışma tezi oluşturmaya çalışılmıştır.

III. BAZI ŞAHSİYETLER ve KAYNAKLARA DAİR

Ahmet Cevdet Paşa: Doğum tarihi net olmamakla beraber kendisi tarafından naklolunan bilgilere göre Hicri 1238 (26-27 Mart 1823)'de doğan ve aslen Bulgaristan'ın Lofça Kasaba'sından olan Cevdet Paşa'nın asıl ismi Ahmet olup, kendisine Cevdet unvanı ise Der-Saâdet'te ilim gördüğü sıralarda Süleyman Fehim Efendi tarafından verilmiştir. Babası Lofça eşraflarından Istabl-ı Amire dereceli Hacı İsmail Ağa olup annesi de yine Lofça Topuzoğlu Hanedanı'na mensup Ayşe Sümbül Hanımefendi idi. İstanbul'da tahsilini tamamlamasının ardından, Osmanlı Devleti'ne hizmet edişi 1844 yılının Ocak ayında Rumeli Kazaskerliği bünyesinde Premedi kazasına kadı olmasıyla başlamıştır. 1851'de Encümen-i Dâniş üyesi olarak seçilmesinin ardından ilk eseri olan *Kavâid-i Osmaniyye*'yi tamamlayarak Sultan Abdülmecid Han'a sunmuş olup, payesi *Hareket-i altmışlı*'ya çıkarılmıştır. 1853 Ekim'inde almış olduğu bir mazbata sonucu 1774-1826 yılları arasında *Devlet-i A'liyye-i Osmaniyye* tarihini yazmakla görevlendirilmiştir. Bu eserin ilk üç cildini bitirdikten sonra mûsile-i Süleymaniyye derecesine kadar yükselmiş olup, Ocak 1854'te vakanüvis tayin edilerek *Tezâkir-i Cevdet* adlı eserini kaleme almıştır. Nitekim 1865 yılına kadar da vakanüvislik görevine devam etmiştir.

Cevdet Paşa'nın namını duyuran asıl hadise şudur ki; Hanefi fıkıhına dair bir kanun kitabı yazmayı düşünmüş ve akabinde Bab-ı Âli'nin de onay vermesi üzerine 1870 senesinde Ahkâm-ı Adliye cemiyeti reisi olmuştur. Nitekim bu cemiyet Mecelle'nin ilk dört kitabını yazmayı ve yayımlamağı başarmıştır. Cevdet Paşa çıkarmış olduğu *Kitabu'l- Vediâ* isimli altıncı kitabının eleştiri almasının akabinde 24 Ağustos 1871 Ağustos'unda ise yeniden Ahkâm-ı Adliye Nezareti'ne tayin edilerek kendisine ayrıca Şûra-yı Devlet Dairesi başkanlığı görevi de verilmiştir. 28 Şubat 1872'de Evkaf, 18 Nisan 1873 tarihinde ise Maarif Nazırı olup, aynı senenin ortalarında modern usullere dayalı *ibtidaiyye* adlı bir ilkokul açılarak bu okullar sıbyan, rüşdiye ve idadi gibi üç ayrı kolda düzenlenmiştir. Cevdet Paşa da *Kavâid-i Türkiyye*, *Mi'yâr-ı Sedâd*, ve *Adâb-ı Sedâd* isimli üç okul kitabı kaleme almıştır. Bu süre zarfında *Kısas-ı Enbiya* isimli eserinin üç cildini de tamamlayıp bastırmağa muvaffak olmuştur. Ekim 1874 tarihinde de Şûra-yı Devlet azası iken başkanvekilliğine terfi etmiştir. Bu esnada *Mecelle* adlı kitabının on ikinci cildini de yazmış bulunmakta idi. Mart 1874 tarihinde Yanya Valisi, Haziran 1875 senesinde ikinci kez Maarif Nazırı ve Nisan 1876'da

Suriye Valisi olarak görev almıştır. Yine aynı hafta, üçüncü kez Adliye Nazırı olan Paşa, Ocak 1877 tarihinde Dâhiliye Nazırı olmuştur. Bu görev süresince, mülkiye memurlarının hal tercümelerinin kaydedilmiş olduğu *Sicil-i Ahvâl* Defterlerini yeniden düzenlemiştir. Server Paşa'nın vefat etmesi üzerine beşinci kez Adliye Nazırı olarak seçilen Paşa, Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa ile anlaşmazlık yaşaması hasebiyle bu görevden ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır. 10 Haziran 1890 yılında Sultan II. Abdülhamid Han tarafınca Meclis-i Âli'ye tayin olunmuştur. 1895'de ise vefat etmiştir⁶.

Nitekim Osmanlı Devleti içerisinde özellikle siyasi ve hukukî çalışmalarıyla ön planda yer alan Ahmet Cevdet Paşa ve eserleri şüphesiz ki bizim tez çalışmamız için arşiv kaynağı olarak görülmekle beraber yine çalışmamız için birincil kaynaklar arasında yer alacaktır. Bu eser herkesin anlayabileceği bir Türkçe ile yazılmış olup, eser içerisinde mecazlı hiçbir söyleme yer verilmemiştir. İlk cildi 1853 tarihinde yazılmağa başlanan eserin ikinci cildi yedi ayda tamamlanırken, üçüncü cildi ise Kırım Harbi ve Cevdet Paşa'nın evliliği gibi bazı özel durumlar neticesinde 1857'de tamamlanmıştır. Bizim de istifade ettiğimiz *Tarih-i Cevdet*'in üçüncü cildi daha çok; dönemin bazı önemli olayları, ölümler, tayin durumları, biyografik bilgileri vs. gibi olayları içermektedir. Eserin dördüncü cildi Avusturya ve Rusya'ya karşı yapılan savaşları ele alırken, beşinci ciltte Avrupa'daki siyasi hadiseler dikkat çekmektedir. 1879'da basımı tamamlanan altıncı cilt Farnsız İhtilâli ile birlikte bir Avrupa derlemesi olarak görünmekte olup, yedinci ve sekizinci ciltlerde ise artık Osmanlı Devleti'ne dair olaylara pek yer verilmemiştir. 1875 yılında yayımlanan dokuzuncu cilt daha çok Sırp isyanı, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır serüvenini ve Avrupa'daki hadiseleri ele alarak 1811 senesine dair pek çok hadiseyi içermektedir. Bu eserin son üç cildi sekiz yıl süren bir aradan sonra devam etmiş olup, onuncu ve on birinci ciltler ise tarihsizdir. Eserin ikinci basımı ise 1885-1886 yıllarını kapsamaktadır. *Tarih-i Cevdet*'te olaylar sebep-sonuç olarak açıklanırken, ders çıkarma amacı da gütmektedir. Ayrıca *Tarih-i*

⁶ Ahmet Cevdet Paşa, çok küçük yaşlarda dedesi Hacı Ali Efendi'nin teşvik etmesi sonucu Lofça müftüsü Hafız Ömer Efendi'den Arapça eğitim alarak ilim hayatına başlamıştır. Kısa bir süre sonra İslâmi ilimlere de ilgisi artmış olup, Kadı naibi olan Hacı Eşref Efendi ve Müftü Hafız Mehmet Efendi'den çok sayıda ders görmüştür. Nitekim daha iyi bir eğitim alması için dedesi tarafından 1839 senesinde İstanbul'a gönderilmiştir. Burada dönemin önemli âlimleri olan Doyranlı Mehmed Efendi, Kara Halil, Vidinli Mustafa, Birgivi Hoca Şakir ve Hafız Seyyid Efendi gibi isimlerden eğitim görmeye devam ederken, ders verebilmek için de icazet almıştır. (Daha fazlası için bkz. Yusuf Hallaçoğlu, Mehmet Âkif Aydın, "Cevdet Paşa, XIX. Yüzyılın Ünlü Türk Âlimi ve Devlet Adamı", *TDVİA*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 443, 444-446; Mehmed Süreyyâ, *Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, C. II, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996, s. 96).

Cevdet'te bazı kurumların kapatılış sebepleri de ayrıntıları ile ele alınmıştır. A. C. Paşa eserine yabancı kaynaklardan da istifade edip, Avrupa tarihi ile ilgili olaylarda batı kaynaklarından faydalanarak siyasi ve hukuki bazı konularda Fransızca eserlerden anladığı da görülmektedir. Nitekim bu eser aydın kesim arasında ciddi bir yankı uyandırmakla beraber sadece tarihçilerin değil; hukukçuların, sosyologların ve siyasetle ilgilenen herkesin istifade edebileceği birincil kaynaklar arasında yerini korumaktadır⁷.

Barasbi Baytugan: Kuzey Osetya'da 15 Mayıs 1899'da doğan Baytugan, Orta eğitimini Terekale'de tamamladıktan sonra Petersburg'da gece okuluna devam etmiş ancak Rus işgallerinin ardından önce Kırım'a, Kırım'ın da Bolşevikler tarafından ilhak edilmesinden sonra Türkiye'ye sığınmıştır. 1922 tarihinde de Çekoslovakya'da burslu eğitimden yararlanarak yüksek tahsilini tamamlayarak ziraat mühendisi olmuştur. Burada Kafkas dağlı halklar için oluşturulan dayanışma derneğinde aktif bir rol üstelenerek Çekoslovakya'nın Prag ve Brno şehirlerinde zaman zaman konferanslar vermiştir. İkinci Dünya Savaşı'na dek "*Kafkasya Dağlıları Halk Partisinde*" etkin çalışmalarda bulunan Baytugan, 1928 senesi başlarında Paris'e gitmiştir. Burada "*Gortsi Kavkaza (Kafkas Dağlıları)*" isimli derginin yirmi beşinci sayıdan itibaren idaresini eline almış olup, Fransızca yayımlanan "*Promethee Dergisinin*" de yazı komitesinde yer almıştır. 1930 yılında Gortsi Kavkaza Dergisi, Polonyo'ya nakledilince Baytugan'da Varşova'ya gitmiş ve "*Sverny Kavkaz (Şimalî Kafkas) Dergisinde*" sorumlu idareci olarak çalışmaya başlamıştır. Baytugan 1934 yılında "*Hürriyet Yolu*", 1936 yılında "*Borba Savaş*", aynı sene "*Buduşeye-Gelecek*", 1937 senesinde "*İleri*", "*Milli Fikir*", "*Ülkemiz*", 1938 senesinde ise "*Çağırış*" isimli dergilerde yazmıştır. Baytugan İkinci Dünya Savaşı başladığı esnada diğer Kafkas liderleri ile beraber 1942'de Berlin'e gitmiş ve burada Kuzey "*Kuzey Kafkas Milli Komitesi Komisyonunda*" görevlendirilmiştir. Aynı sene Kafkas mülteciler Ruslara teslim olurken Baytugan kurtulup İngiltere'ye geçmiş fakat bir sene sonra tekrar Almanya'ya dönerek Münih'e yerleşmiş, 1953 tarihinde vefat edinceye kadar Münih'te yaşamış ve burada vefat etmiştir. Nitekim Kuzey Kafkas bölgesine dair güvenilir bilgiler elde

⁷ Tarih-i Cevdet'te gerçekten de çok geniş bir kaynak taraması mevcuttur. Ayrıca Cevdet Paşa bu eserinde vakanüvislerin tarihi olayları değiştirerek süslü bir hale getirdiklerini belirterek bir serzenişte bulunmuştur. Paşa, seleflerinin her olayı eserlere dâhil etmelerini de doğru bulmadığını söyleyerek ağır bir tenkitte bulunmuştur. Fakat buna rağmen kendisi de sayfalara yer yer şiir serpiştirip, mevlid, deprem, yangın vs. her olayı anlatmaktan geri duramamıştır. (Bkz. Zeki Arıkan "Tarih-i Cevdet Ahmet Cevdet Paşa'nın 1895'e Kadar Osmanlı Tarihine Dair Meşhur Ederi", *TDVİA*, C. 40, İstanbul 2011, ss. 76,77).

etmek kaydıyla birincil kaynak olarak değerlendirilebilecek olan Barasbi Baytugan'a başvurmuş bulunmaktayız. Bizim de istifade etmiş olduğumuz "*Kuzey Kafkasya*" adlı eseri 1973 yılında Türkiye'de bulunan bir Kafkas derneği tarafından basılmıştır⁸.

İbnü'l Esir: Ortaçağ tarihçileri arasında önemli bir yere sahip olmakla yine Ortaçağ'ın en güvenilir tarihçileri arasında sayılmaktadır. 12 Mayıs 1160 yılında Cezîre-i İbn Ömer olarak da bilinen Cizre'de doğup, 1233 yılında da vefat etmiştir. Doğduğu yerin Cezire olması ve babasının Esirüddin lakabından ötürü İbnü'l- Esîr olarak zikredilir. Bizler de tez çalışmamız için Ortaçağ'ın en meşhur tarihçilerinden biri olan İbnü'l Esir-in "*el- Kâmil- fi't Tarih*" adlı eserinden istifade etmiş bulunmaktayız. Zira bu eser dünyanın yaradılışından, 1231 yılına kadar yaşanan pek çok olayı içermekle beraber en güvenilir İslâm Tarihi kaynakları arasında yer almaktadır. Tezimiz için bizi ilgilendiren kısmı ise dönem farkı olması hasebiyle eserin sadece dokuzuncu cildidir. Zira burada İbnü'l Esir, Selçuklular'ın Azerbaycan'a Tuğrul Bey döneminde gelmiş olmalarından bahsetmektedir. Netice itibariyle istifade etmiş olduğumuz bu eser ilk Caralus Johannes Tornberg tarafından on üç cilt olarak 1853-1876 senelerinde Kahire ve Beyrut'ta basılmıştır. 1988-1991 yıllarında ise Abdülkerim Özaydın başkanlığında oluşturulan bir heyet ile Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bizler de tez çalışmamız için tercümesi Abdülkerim Özaydın tarafından yapılan bu eserden yararlanmış bulunmaktayız⁹.

İsmail Hakkı Berkok: *Tarihte Kafkasya* adlı eserin müellifi olan İsmail Hakkı Berkok, 1890'da Kayseri'nin Yağlıpınar veyahut Pınarbaşı olarak da bilinen Uzunyayla'nın Jereştey kasabasında doğmuştur. Ailesi 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Kafkaslar'dan göç etmiş olup, Ahmet ve Mahmut isimli diğer iki kardeşi de Çanakkale savaşında şehit düşmüştür. Yazar ve bir tarihçi olmasının yanısıra aslında bir Tuğgeneral olan Berkok, ilkokul öğrenimini kendi köyünde tamamlamış ve harp okulu ve akademisini de İstanbul'da bitirmiştir. 1910 senesinde Harp Akademisini derece ile bitirdikten sonra Erkân-ı Harbiye-yi Umûmîye'de görev alarak Makedonya'da önemli bir tümenin kurmay başkanı olarak tayin edilmiştir. Birinci Dünya Harbi esnasında; Irak, İran ve Kafkas cephelerinde bizzat bulunmuş olan Berkok; 1915'de "Harp

⁸ 1952'de Kafkasya adlı dergide yazan Baytugan, Özgürlük radyosunun Şimalî Kafkas bölümünde de çalışmıştır. 1964'de Birleşik Kafkasya dergisine de katkı sunmuş olup 1970'de emekliye ayrılmıştır. Bkz. www.cerkesya.org/icerik/biyografi/item/242-barasbi-baytugan (4.10.2020)

⁹ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l- Esir İzzeddîn", *TDVİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 26, Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *TDVİA*, C. 24, İstanbul 2001, ss. 281-282.

Madalyası”, 1916’da “Kılıçlı Liyakat Madalyası”, 1918’de “Kılıçlı Gümüş İmtiyaz Madalyası” ve “Kılıçlı Osmani ve İstiklal Madalyası” ile ödüllendirilmiştir. İstanbul’da 1908’ yılında “Çerkes İttihat ve Teavun Cemiyetini” kurmuş olan Berkok, çeşitli Kafkas derneklerinde de aktif görevler almıştır. 1918’de Nuri Paşa’nın Kafkas Türk-İslâm Ordusunda kurmay subay olarak bulunurken aynı zamanda orduda denetleyici olarak da görevlendirilmiştir. Zaman-zaman Ata toprağı olan Dağıstan’a giderek Midhad Şhaplı, Muzaffer Tuğsavul gibi arkadaşları ile halkın Ruslara karşı örgütlenebilmesi için çalışmış, bir süre sonra Kuzey Kafkas halkına yardım amacıyla oluşturulan “Kuzey Kafkas Ordusunun” kurmay başkanı olarak tayin edilmiştir. 1920 yılında Osmanlı Devleti’nin rızasıyla Kuzey Kafkas Meclisi’ne yarar sağlamak adına Kuzey Kafas’a gönderilen bir heyet içerisinde yer almıştır. Burada Kuzey Kafkas’ın istiklâli için çalışmalar yaparken, Çeçenistan ve Dağıstan halkını da direnmeğe davet ederek örgütleyici bir rol üstlenmiştir. Kurtuluş Savaşı sonrasında Tuğgeneral payesi ile harp okulunda Taktik eğitimleri veren Berkok, bu doğrultuda yazmış olduğu; “*Tabiye-i Esasiye, Müşterek Tabiye, Muhtelif Sınıfların Birlikte Sevk ve İdaresi, Tabiye Meseleleri, Türk Ordusunun Hocası*” vs. unvanlar alarak aynı zamanda ün yapmış çok sayıda askerin de eğitmeni olmuştur. 1936 yılında Harp Encümeni Başkanı olmuş, İkinci Dünya Savaşı başladığı ilk zamanlarda da Seferberlik Milli Şube Müdürlüğü ile görevlendirilmiştir. 1943’de Askerî Yargıtay üyeliğine seçilen Berkok, 1946’da emekli olmuş ve 1950-54 yılları arasında Demokrat Parti’yi temsilen mecliste milletvekili olarak bulunmuştur. Kafkas Lehçeleri dışında; Doğu dillerinden Farsça, Arapça, Batı dillerinden Rusça ve Fransızca’yı iyi bilen Berkok, 1957’de tekrar milletvekili olarak seçilmişse de Londra’da bir ameliyat geçirmesinin ardından 11 Mayıs 1954’de vefat etmiştir¹⁰. O coğrafyanın insanı olması hasebiyle de şüphesiz ki tez çalışmamız için arşiv belgelerimiz ile birlikte birincil kaynak İ. H. Berkok tarafından kaleme alınmış olan bu eserdir. Zira Kafkas tarihine dair en geniş bilgilere yer vermekle birlikte birinci elden yazılmış olması hasebiyle de çalışmamızın birinci faslından ikinci faslın sonuna kadar bu eserden elimizden geldiğince istifade etme gayreti içerisinde bulunduk.

Mehmed Süreyyâ: “Sicil-i Osmânî” isimli eserin müellifi olmakla beraber bir biyografi uzmanı olan Süreyyâ, İstanbul’da doğmuştur. Birçok yerde kaymakamlık

¹⁰www.kuzeykafkasyacumhuriyeti.org/biyografi/ismail-berkok.html(4.10.2020), www.kaffed.org/haberler/federasyondan/item/4032-item-general-ismail-berkok-unutulmadi.html (4.10.2020)

yapan ve devlete çeşitli kurumlarda hizmet ederek katkı sunan Hüsnü Mehmet Bey'in ikinci oğlu olan Süreyyâ, Darû'l-Maarîf'te ilköğrenimini tamamladıktan sonra; Arapça, Farsça ve Fransızca dillerinde de kendini geliştirmiştir. Nitekim 1863'de Bâb-ı Âli tercüme odasında çalışmaya başlamış ve sâniye payesiyle yükselmeğe muvaffak olmuştur. Devlet-i A'liyye-i Osmaniyye'nin ilk özel gazetesi olan Cerîde-î Havâdis'in yazı kurulunda yer almış ve 1876 itibarıyla cüzler halinde "*Nuhbetü'l-Vekayî*" isimindeki biyografi eserinin yazımına başlamıştır. Bu çalışması Sultan II. Abdülhamid tarafından takdir edilmiş ve Süreyyâ, Meclis-i Kebîr-i Maarîf üyesi olarak görevlendirilmiştir. O, kendi çalışma saatleri dışında neredeyse tüm zamanını Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti süresince ün yapmış şahısların biyografilerini yazmaya ayırmıştır. 11 Ocak 1909'da vefat eden Süreyyâ'nın şüphesiz en önemli eseri Osmanlı Devleti'nin meşhur şahsiyetlerine (Valide Sultanlar, şehzadeler, paşalar, lalalar, beğler, kaptan-ı deryalar, veziler, ulemâlar, hekimler, muallimler vd.) dair biyografik bilgiler verdiği "*Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*" olarak da bilinen Sicil-î Osmânî adlı eseridir¹¹.

¹¹ Abdülkadir Özcan, "Mehmed Süreyyâ (1845-1909)", *TDVİA*, C. 28, Ankara 2003, s. 527-528.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKAS BÖLGESİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Kafkas Adının Kökeni

Bir toplum hakkında bilgi vermeden evvel o toplumun taşıdığı ad ile ilgili detaylı bilgi vermek elbette daha sağlıklı olacaktır. Kafkas bölgesi ile ilgili fasıllara geçmeden, bizler de Kafkas veya Kafkasya isminin analizini yapmayı daha uygun gördük. Nadir Memmedov adlı Azerbaycanlı araştırmacı “*Yer Adları*” isimli eserinde “Kafkas” adının ilk olarak M.Ö. V-VI. asırlarda yaşamış olan Yunan bilim adamı Eshil’in eserinde *Kavkosos* şeklinde geçtiğini belirtmektedir. Ayrıca Yunan tarihçi Herodot da Kafkas isminden “*İstoriya*” isimli eserinde bahsetmektedir. Eski Yunan tarihçisi olan Eratosfen ise “*Kaspios*” şeklinde zikretmiştir. Kafkas isminin kökenine ve anlamına dair günümüze dek pek çok fikir dile getirilmiştir. Öncelikle bu adın coğrafi manasına bakıldığında “*qaz qaz*” kelimesinden türemiş olduğu ve eskiden Karadeniz sahillerinin güneyinde yaşayan halkların ismini taşıdığı ihtimali üzerinde durulmaktadır. Bu ismin menşei ile ilgili bir başka görüşe göre ise Slav lisanında geçen “*metal dövme*” anlamına gelen “*Kovat*” ve bir kavimin adına işaret eden “*Qas*” kelimelerinin birleşimi ile “*Qaslar’ın metal döven dağ ülkesi*” anlamını taşıyan bir söz türemiştir. Bu düşünceye göre “*Kafkas*” sözünün “*Qas*” aşiretinin ismiyle alakası olduğu sonucuna varılır. Farklı bir görüş Kafkas dağ adının Sanskrit lisanındaki “*Qaz*” (ışıldayan), “*Qravan*” (kaya) ve “*Kuh-Kasp*” (Kaspi dağları) sözcüklerinden türemiş olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Dede Korkut’un kitabında “*Kazlık Dağları*” manasına gelen kelime aslında Kafkas Dağı’dır¹². Tarihsel süreç içerisinde çeşitli ırklar için cazibe merkezi konumunda olan Kafkaslara bu ismin hangi zaman diliminde ve kimler tarafından verildiği pek kesinlik kazanmamışsa da kimi yazarların konuyu içeren farklı görüşleri mevcuttur. Bunlardan bazılarına değinecek olursak;

Sergey Anişimof’ a göre, Kaukaus ismi ilk defa Aiskhlos adlı Yunan yazarın M.Ö. 469 yılında kaleme aldığı “*Zincire vurulmuş zevk ve eğlence*” isimli dramasında görülmüştür¹³. Yunanlıların bu ismi Karadeniz’de yer alan İyon kolonileri vasıtasıyla öğrendikleri düşünülmektedir. Kavkaus şeklinde Romalılara coğrafi bir tabir olarak

¹² Muharrem Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, Yitik Hazine Yayınları İzmir 2006, ss. 23-24.

¹³ Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi*, C. 1, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s.18.

geçmiş olup, Rönesans sonrası hümanistler tarafınca yazılan eserlerde “Caucasus, Caucasia, Caucasia” şeklinde zikredilmeye başlanmıştır¹⁴.

Marie Felicite Brosset'ten naklolan bilgiye göre, Togarma'nın oldukça kuvvetli ve meşhur sekiz tane oğlu varmış. Oğullarının isimleri Haos, Movakan, Kartlos, Bardos, Heros, Kavkas ve Lekos, Egros'tu. Togarma ülkesini bu sekiz oğlu arasında bölüştürmüş, Lekos ve Kavkas'ı Kafkaslar'dan Hazar denizine kadar olan ıssız bir ülkeye götürmüştür. Derbend olarak da bilinen Hazar denizi ve Terek nehrine kadar olan bölgeyi Lekan'a, kuzeyden başlayarak Büyük Hazar nehrine kadar olan saha yani Terek nehri ve İdil nehri arasında kalan toprakları da diğer oğlu Kavkas'a vermiştir.

Met Çunatuko Yusuf İzzet Paşa'ya göre ise; Ku Qua (Kueqes): Sevimli bir çocuk anlamına gelmekle beraber, Qas Kabardey lehçesine göre Ça's, (Tsch'as Kuban lehçesinde ise sevimli demektir.) Thayıç'as da Allah'ın sevgilisi manasında olup, Kue Qes sözcüğü de, evlatların en sonuncusunu kastetmektedir.

Kavg'ass sözcüğüne Kabardey şivesinde öldürülmüş denirken, Kubanlar'daysa Kavçığ (Kavtsch'ıg) denmektedir. Kafkus (Kafkoes) ifadesi de, Kaf dağında oturan manasına gelmektedir. *KafKusAs* (Kafkueas) Kafzade As anlamına gelen bu kelimeye As tabiri ise Adige lisanında sâkin demektir. Strabon'un Kafkasya'nın kuzey kabilelerinden olarak bahsettiği bu bölgenin kadim halkına ve Dubuo'nun da bulmaya çalıştığı As kabilesine ait olma ihtimali vardır. Kaf'ın en küçük oğlu anlamına gelen KafQ'es, Kaf'ın sevdiği kişi anlamına gelen Kafy'Qas ve Adigece'de gelmek manasını taşıyan Kakuen kelimesinden türeyen Kekuass kelimelerinin gerçek manası aslında Kabardey şivesinde “O geldi” anlamındadır ve bu kelimeye Kuban şivesinde Kekuag denir. Görüldüğü üzere kimler tarafından adlandırıldığı tam olarak belli değildir. Bunun yanı sıra Kafkasya ismi Dağıstan'ın yerli halkı tarafınca da kullanılmış, 479 yılında bu isme rastlanıldığı ileri sürülmektedir. Hatta bugün bile Dağıstan'ın Samur nehri vadisinde sarp bir tepe üzerinde bulunan bir köy Kafkas olarak adlandırılmaktadır¹⁵. İbn Fazlan'ın seyahatnâmesinde bu isme rastlayamasak da¹⁶; Birçok dili, kültürü ve toplumu birbirine karıştırmadan bir arada tutmasından ötürü Arap tarihçiler Kafkas için

¹⁴ Tuğba Çelebioğlu, 1990 Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2005, s. i.

¹⁵ Bi, *a.g.e.*, s. 18-19, Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, *Doktora Tezi*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını Nu: 1, İstanbul 1979, s. 3.

¹⁶ Engin Ayan, “Kafkasya Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.1, S. 2, Ordu 2010, s. 21.

“*Dillerin Dağı*” manasına gelen “*Cebel’ül- Elsan*” tabirini kullanmışlardır¹⁷. Fakat Kafkas adı ortaçağ süresince ne yazık ki unutulmuş hiçbir Kafkas halkı tarafınca da kullanılmamıştır. Ta ki XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Rus Çarı I. Petro idaresindeki Rusların Kafkasları işgallerinin ardından Petersburg’da Çar I. Petro tarafından teşkil edilen “İmparatorluk İlimler Akademisinin” bilim adamlarınca tekrar canlandırılmak istenmiş ve Rusların yeni işgal alanları olan bu coğrafyayı tanımlamak için de zamanında Yunan ve Romalılarca kullanılan Kavkasus ismi Kavkaz (KaBKaz) şeklinde Rus kaynaklarında yer edinmiştir¹⁸. Hâlbuki Rusların bu bölgeye Kavkasus ya da Kavkasos demelerinin 2 gyesi bulunmaktaydı. Bunlardan ilki; bu bölgeye Kavkasos/ Kavkasus diyerek, Deşt-i Kıpçak, Dağıstan, Komukeli, Çeçenistan, Çerkes-Eli, Apkaz-Eli, Gürcistan, Şirvan, Aran, Karabağ, Mugan gibi tarihsel, coğrafi, milli ve manevi değerler taşıyan bu ülke isimlerini unutturmaktır. İkinci sebebi ise; Tiflis’te yaşayan ve Çar Naibi unvanlı umumî valilerin idaresinde bulunan Lenkaran’a kadar olan bölgeleri bir isim etrafında toplanırken, büyük sıradağların güneyinde yer alan ülkeler için de Kafkas isminden Za-Kafkas (Kafkas-ardı) ismi türetilmiştir. Ruslar Hazar denizine günümüzde “*Kaspi*” derler. Öte yandan Türkçe kaynaklarda ise *Mâverây-ı Kafkas* olarak geçer. Ayrıca, Bakü’den Anapa’ya kadar tüm meşhur sıradağlar Kafkas sıradağları olarak tanıtılırken, Faş/Riyon-Suyu ile Kür (Kura) ırmakları güneyinde bulunan Karadeniz ile Hazar denizi arasında yer alan ve birbirinden bağımsız sıradağlara da Küçük Kafkas dağları denilmiştir. Böylece Gökçeğöl’ün de bu son dağların ortasında kaldığını ve Aras ırmağının küçük Kafkas dağlarını güneyden çevirdiğini belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra “*Asların Dağı*” anlamına gelen “*As*” tabirini Yunanlılar Kafkas bölgesi için kullanmış olup, “*Buz Yeleşi*” manasını taşıyan “*Jalbuz*” tabiri Tatarlar ve “*Yıldız dağları*” terimi ise Nogaylar tarafından verilmiştir¹⁹.

1.2. Bölgenin Coğrafi Konumu ve Stratejik Önemi

Kafkas adının analizini yaptıktan sonra coğrafyası hakkında da bilgi vermek oldukça gerekli görülmektedir. Çünkü bu bölgenin jeopolitik konumu ve yapısı daha

¹⁷ Abdullah Saydam, “Rusya’nın Kafkasya’ya İşgali”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi *Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1990, s. 239.

¹⁸ Ufuk Tavkul, “Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi”, *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 25-26 Mayıs 2006, s. 2.

¹⁹ Lenkaran; kuzeyde Ulu-Batak (Moniç-Batak) güneyinde de Aras ırmağı’nın yer aldığı bir mıntıkada bulunmaktadır. Bkz. Fahrettin Kızıoğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. XVI, İmkander, *Kafkasya Raporu*, İstanbul 2013, s. 2.

sonraki fasıllarda üzerinde duracağımız gibi stratejik öneminin en temel nedenidir. Kafkas adının menşesine dair farklı görüşler dile getirildiği gibi bu bölgenin coğrafi konumunu ihtiva eden çeşitli görüşler de bulunmaktadır. Bazı coğrafyacılar göre eski dünya birbirine paralel üç ayrı kuşağa ayrılmaktadır:

- a. *Kuzey ovalarını içeren Sibirya ve Kuzey Avrupa'nın dâhil olduğu Ova Kuşağı*
- b. *Ortada yer alan bölge Yükseklikler Kuşağı*
- c. *Güneyde adaları ve yarım adaları içeren Yayla Kuşağı.*

Kafkaslar ise Asya ve Avrupa kıtalarının birbirine bağlanmasını sağlayan ve 5000 km boyunca devam eden; Akdeniz, Ege ve Marmara denizi ile Boğazlar, Karadeniz, Azak denizi vs. birbirinin ardın sıra bulunan iç denizlerin oluşturduğu bir su koridorunun doğusunda bulunmakla beraber, Hazar denizi aracılığıyla da doğuya bağlanmış bir mevkidedir²⁰. Daha net bir ifade ile Kafkaslar olarak adlandırdığımız bu coğrafi bölge, Karadeniz ve Hazar denizi arasında bulunan ve orta kesimlerindeki yüksekliği 5000 bin metreyi geçen dağ silsilesinin adıdır²¹. Görüldüğü üzere Karadeniz ve Azak denizinin doğu kesimlerini ayırmış bir vaziyette bulunarak Anapa yarımadasından başlayıp, Hazar denizi kıyısında yer alan Abşeron yarımadasına uzanan hem büyük Kafkas dağlarını hem de yanında uzanan diğer toprakları içeren bölge ismini mezkûr dağlardan almaktadır. Kafkas bölgesinde dağların uzunluğu 1200 km olup, genişliği ise 110-180 km'ye varıp²², daha çok çeşitli kuzey-güney dağ silsilesi şeklinde oluşmuştur. Fiziki açıdan bakıldığında Rusça'da *Kavkaz* olarak adlandırılan Kafkaslar'daki önemli ve meşhur zirveler başlıca; *Elbruz* (5.642m.), *Dintau* (5203m.), *Koştantau* (5144 km.), *Shara* (5068 m.) ve *Kazbek* (5033m.)dir²³. Kafkas dağları içerisinde en yüksek kesim doğuda Andiyakoysu pınarlarına rastlayan *Yarpola* tepeleri ile batıda *Teberda nehri* pınarlarına rastlayan *Psij dağları* arasında kalan yerdir. Ayrıca *Elbruz (Oşhamafe)* zirvesini de oluşturan başlıca tepeler *Kuşatya*, *Dih*, *Adihoh* ve *Shara*'dır.²⁴ Dağ silsilesinden oluşan Kafkaslar için "*Dağlı Halkların*" yaşadığı bölge tabirini kullanmamız yerinde olacaktır.

²⁰ Berkok, *a.g.e.* s. 2.

²¹ İmkander, *a.g.r.* s. 2.

²² Davut Dursun, *a.g.e.* s. 157.

²³ Yıldız, *a.g.e.*, 24-25.

²⁴ Berkok mezkûr eserinde, Elbruz dağıny meydana getiren tepeleri belirtirken yüksekliklerini de şu şekilde belirtmiştir; *Kuşatya* (5211m.), *Dih* (5198 m.), *Adihoh* (4647 m.), *Shara* (5184 m.) (Ayrıntılı bilgi için bkz. *a.g.e.* ss. 4-5).

Kafkas dağlarının irtifasından kaynaklanan tüm zorluklara rağmen, zaman zaman çobanların kullanmış olduğu ve keçilerin yollarını kesiştiren önemli geçitler bulunmaktadır. Bunlar *Daryal*, *Derbent* ve *Avar* geçitleridir. Daryal geçidi, Kafkas dağ silsilesinin ayrılmasıyla vücut bulmuş olmakla beraber uzunluğu 230 km'dir²⁵. Neredeyse iki duvar arasından geçiş havası veren ve çok dar yapıya sahip olan Daryal geçidi²⁶, *Bab-ül-Alan* şeklinde zikredilirken, Oğuznamelerde ise *Kapulu Derbent Ağzı* olarak bahsedilmektedir²⁷. Fazlasıyla dik uçurumlardan meydana gelen Daryal geçidinden Gürcistan'ın kuzeyine doğru gidildikçe Araplar tarafından *Kal'at-ül Alan* diye bahsedilen bir kale daha bulunmaktaydı. Ayrıca Daryal ile Avar geçidi arasında yer alan ve Çeçen mıntikasından Gürcistan sahasına kadar çıkan yolda yer alan 2825m yükseklikteki Mamison geçidi ise Terek nehrini Riyon havzasına bağlarken²⁸, kuzeyde Terek bölgesini de güneyde yer alan Kür nehrine bağlamaktadır. Daryal ise geçidi aynı zamanda Gürcistan, Azerbaycan ve Dağistan arasındaki bağlantıyı kuran yani Kuzey ve Güney Kafkas arasındaki geçişi sağlayan bir köprü görevindedir. Kadim çağlardan bu yana bu bölgede yer alan bir diğer önemli geçit; Araplar tarafından *El-Bab*, *El-Ebvab*, ve *Bab'ül-Ebvab* olarak adlandırılan, *Karakol* manasını taşıyan; Farsilerin *Derbent-i Hazeran*, Türklerin ise *Temir Kapı* (Demir kapı) olarak zikrettikleri Derbent geçididir.

Özellikle eski çağlarda Kuzey ve Güney Kafkaslar arasında yaşanan toplumsal ilişkilerin kesiştiği noktadır. Araplar Kafkaslar'da yer alan bu geçitlerden dolayı kapı manasına gelen *El-Ebvab*, *Bab'ül-Ebvab*, *Bab-Şabran*, *Bab-ı Sahibüs Serir*, *Bab-ı Karuyan*, *Bab-ı Tadonan*, *Bab-ı Lazka*, *Bab-ı Barka*, *Bab-ı Liyanşah* ve *Bab-ı Sol* tabirlerini kullanmışlardır. Daryal ve Derbent geçitleri arasında bulunan kestirme geçit görevi üstlenmiş geçit ise Avar geçididir²⁹.

Dağlık bir yapıya sahip olan Kafkaslarda dağ ormanları mevcut olmakla beraber bu ormanlar, yenilebilir bitki, meyve ve küçük meyve bakımından çeşitlilik gösterir. İri fındık, ceviz, kestane yabani meyve türleri arasında sayılabilir. Nar ve sarıçalı ise daha

²⁵ Bi, a.g.e. s. 102; Rıza Karagöz, Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Eğitimi, *Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Samsun 1993, s. 3.(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

²⁶ Alexandr Puşkin, Erzurum Yolculuğu (Çev. Atal Behramoğlu), Türkiye İş Bankası Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2019 s. 19.

²⁷ Çarlık Rusya döneminde Gürcistan'ın işgalinin ardından 1811'de Daryal geçidinin genişletilmesi 1814'te tamamlanmış olup ancak arabaların geçebileceği duruma getirilebilmiştir. (Daha fazlası için bkz. Gökçe, a.g.e. s. 4).

²⁸ Bi, a.g.e. s. 102.

²⁹ Oktay Özgül, Nezahat Ceylan, "Eski Çağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, S. XIII, 2017, ss. 33-35, 38.

çok kurakçıl açık ormanlarda görülmektedir. Ancak bu türün içerisinde elma, milobelan (kızılıcak darı) ve muşmula en yaygın olan türlerdir. Ayrıca, yabani gül, çakaleriği ve çitlembik çeşidinden karaağaç da yine yaygın görülen türler arasındadır. Bugün Avrupa’da yüksekliği 600 m’den fazla olan yerlerde üzüm bağları yetişmezken, Kafkaslar’da 1600 m yüksekliklerde fazlasıyla bol mahsul yetişebilmektedir³⁰. Böylesi bir coğrafya elbette su kaynakları bakımından da zengindir. Su kaynaklarının önemli bir bölümünü ırmaklar oluşturmaktadır. Rioni, Kür ve Aragvi en önemli ırmaklar, Sevan gölü ise en büyük göl kabul edilmektedir. Bölge ovalık alanlar bakımından da verimlilik gösterir. Bu verimli ovaları, Kafkasların aşağı kısmında yer alan Sulaksu, Sunje, Terek ve Kuban nehirlerinin ana kolları meydana getirmiştir. Terek ve Kuban nehirlerinin kuzeyinden başlayıp Don ve İdil nehirlerine kadar olan topraklar bozkır özelliği taşımaktadır. Kuma nehri ise bu bozkır içerisinde oldukça verim sağlamaktadır. Bu coğrafyada suyun bu denli çok olması bölgeyi benzersiz kılmaktadır³¹.

Dağların ve suyun fazlasıyla yoğun görüldüğü Kafkaslar’da iklim ise mutedil bir yapıdadır. Şarki Kafkaslar’da karasal iklim seyredilirken, Hazar denizi kıyılarında ise yine ılıman olarak da tabir edilen mutedil iklim etkilidir. Ayrıca kuzey dolaylarında sahil uzantısınca sıcaklıkta düşüş yaşanırken, yağışlar ise sahil ve dağlık alanlara kıyasla iç kesimlerde daha az olmakla beraber burada zaman-zaman kuraklık görülür ancak buna rağmen dağların zirveleri daima karlıdır³².

Bir bölgenin jeopolitik konumu ve yapısı o bölgenin gerek siyasi, gerek askeri gerekse ticari rolünü belirleyici bir faktördür. Kafkasların coğrafi konumunu ihtiva eden bilgileri daha evvel de belirttiğimiz üzere bölge güneyden Aras ve Çoruh nehri, kuzeyden Don ve İdil nehirleri, batıdan Karadeniz, yine kuzeyden Hazar Denizi ile çevrilidir. Bölge bir zamanlar sayıca çok fazla topluluğa ev sahipliği yapmıştır. Nitekim tarihsel süreç içerisinde Pers, İskit, Bizans, Sasani ve Hazarların hâkimiyetine girdiği görülmektedir³³. Jeopolitik yapısının Asya, Avrupa ve Asya kıtalarını birleştirecek bir

³⁰ Bi, *a.g.e.* s. 106.

³¹ Karagöz, *a.g.t.* s. 3.

³² Tuğba Tombuloğlu, Kafkasya’nın Etnik ve Kültürel Yapısının Oluşumunda Türklerin Rolü, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü *Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2003, s. 4.

³³ Hakan Asan, Kırım ve Kafkasya’dan Diyarbakır ve Çevresine Göçler (1876-1914)- Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır Örneği, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı *Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi*, Kayseri 2016, ss. 23-24(Yayınlanmamış Doktora Tezi); Berkok, *a.g.e.* s. 2, 10; Erkan Işıktaş, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı- İran ve Rus Üçgeninde Kafkas Rekabeti”, *II. Uluslararası Avrasya Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, 2017, s. 237.

konumunda olması; *Şimal-Cenup-Şark-Garp* yollarının kesiştiği bir noktada yer alması ile Kafkasların tarih boyunca ehemmiyeti artmıştır. Bu önem sadece yazılı tarih öncesi devirlerde değil, sonrası devirlerde de stratejik önemini daima korumuştur. Bunun içindir ki Kafkaslar, muhtevasında dil, din ve etnik gruplar açısından çeşitlilik göstermesiyle de yeryüzünün en varlıklı ve kültürü en gelişmiş bölgelerden biri olma statüsündedir. Coğrafi konumundan dolayı bu bölge, engebeli yapısıyla sadece asırlar öncesinde değil bugün hem etnik gelişmeleri hem de tarihin akışını etkilemesi, bölgenin jeostratejik önemini arttırmaya devam ettirmektedir³⁴.

İnsanoğlunun dünya üzerindeki yayılım ve yerleşme hareketlerini kanıtlayan arkeolojik kalıntılar dikkate alınacak olunursa, Kafkas bölgesi, içerisinde yer alan su koridoru ile ilk etnolojik gelişmelerin yaşandığı bir coğrafi konumdur. Dereboyları, kayalıkları, gölleri, ovaları, su kaynakları, dağları, zirveleri, tuz çölleri, subtropikal sahilleri, maden, kömür, enerji kaynakları, halkının özgüvenli, savaşçı ve konuksever olmasıyla³⁵ yani tüm bu emsali olmayan manzumeleriyle Kafkaslar, Rusya'nın Avrupa ve Orta Asya'ya ulaşabilmesi için bir geçiş köprüsüdür. Ayrıca Karadeniz ve Hazar denizi kıyısında olmasından ötürü Rusların Karadeniz-Boğazlar-Akdeniz'e inerek, Süveyş kanalına varabilmesi için de ayrıca ehemmiyet taşımaktadır³⁶.

Kafkas bölgesi, sadece Avrupa, Asya ülkeleri için önem taşımamaktadır. Türkiye için de o denli öneme sahiptir. Türkiye Trakya'dan dolayı nasıl ki bir Balkan ülkesi sayılabilmekteyse, sınırları muhtevasında kalan illeri (Kars, Iğdır, Ardahan illeri, Erzurum, Van, Bitlis ve Ağrı'nın bir bölümü) açısından da aslında bir Kafkas ülkesidir. Dolayısıyla burada yaşanacak olan iyi-kötü, olumlu-olumsuz her olay Türkiye'yi de yakından ilgilendirmektedir. Tıpkı Ortadoğu gibi Kafkaslar da Türkiye için stratejik bir alandır. Her iki yanının deniz olması Kafkas bölgesine bir kara boğazı yani bir geçit statüsü katmıştır. Bu bölge enerji kaynakları bakımından da Avrasya için önemli bir geçittir³⁷. Bunun içindir ki tarih boyunca emperyal güçlerin daima mücadele sahası olmuştur ve bu mücadele günümüze dek sürmüştür.

³⁴ Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002, s.13; Ayan, *a.g.m.* s. 22.

³⁵ Christian Neef, *Kafkasya Rusya'nın Kanayan Yarası*, (Haz. Özalp Göneralp, Ed: Ali Şimşek), Yeni Hayat Kütüphanesi, 1. Basım, İstanbul 2004, s. 16.

³⁶ Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 41.

³⁷ Muhammed Kemaloğlu *Kafkasya-Tarihi Geçmiş-Etnik Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri*, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 32, Kırgızistan 2012, ss. 3-4.

1.2.1. Güney Kafkas

Güney Kafkas olarak adlandırılan bölge; Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan Cumhuriyetleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Dağlık Karabağ, Abhazya, Acara ve Güney Osetya bölgesinden vücuda gelmiştir. Güney Kafkaslar terimi aslında gerçeklik payı olmayan bir tabir olup bölge kaynaklarda; “*Kafkas Ötesi*” olarak geçmektedir. Ruslar tarafından bu bölgeye *Zakavkaz* (*Закавказье*) denirken, İngilizler *Transcaucasus* (*Trans Kafkas*), Osmanlılar da *Mavera-i Kafkas* olarak zikretmişlerdir. Her üç tabire bakılırsa bölge herhalukârda Güney Kafkas değil Kafkas Ötesi manasına gelmektedir.³⁸. Kafkas bölgesinin güney sınırı ülkemizde Iğdır, Ardahan, Kars, Ağrı, Artvin illerine kadar uzanırken İran’da da Güney Azerbaycan’ın başkenti Tebriz şehrine kadar varmaktadır³⁹.

1.2.2. Kuzey Kafkas

Kuzey Kafkas olarak adlandırılan bölge sınırları itibariyle, kuzeyde Don nehrinden başlar, Maniç nehri süresince Kuma nehrine varıp ardından da doğuda Hazar denizine kadar uzanmaktadır. Güneyinde Azerbaycan ve Gürcistan, batısında Karadeniz, doğusunda ise Hazar denizi ile sınır komşusudur. Sovyet 1959 kesin olmayan nüfus sayım verilerine göre Kuzey Kafkas halkının sayısı 2.336.000 kişi olup, bunların haricinde kalan yüzbinlerce Kuzey Kafkas halkı ise Yakın şark Arap ülkelerinde ve Türkiye’de yaşayıp, Rusya tarafından Kuzey Kafkas işgali sonrası Çarlık yönetimin Osmanlı topraklarına sürdüğü mülteciler ve onların torunlarıdır⁴⁰.

1.3. Kuzey Kafkas Halkları

Kuzey Kafkas bölgesi en ilkel çağlardan beri insanların yaşam alanı olan bir yapıya sahiptir. Bölgede görülen ilk topluluk ise İskit-Saka ve Kimmerler olup, Kuzey Kafkas’a sirayet eden Proto-Türk kültürü yine Kimmerler vasıtasıyla mümkün olmuştur. Yani bu topluluk, bölgede hâkim güç olmanın yanı sıra bölgeye kendi kültürünü de taşımıştır. Kuzey Kafkas kültürü bir nevi Kimmerler ve İskitler tarafınca

³⁸ Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, a.g.e. s. 11.

³⁹ Bi, a.g.e. s. 24.

⁴⁰ Barasbi Baytugan, *Kuzey Kafkasya* (Haz. Orhan Doğbay), Yedi Yıldız Yayınları, 1. Baskı Samsun 1998, s. 1. (Baytugan, Çarlık yönetimin Osmanlı topraklarına sürülen mülteci torunları için sürüldükleri yerlerde ayrıca “Çerkes” tabiri ile anıldıklarını a.g.e’de belirtmiştir.)

vücuda gelmişse de⁴¹, bölgede en eski yerleşim alanına günümüz Karaçay-Çerkes sınırları içerisinde bulunan *Üçgen Mağarası* adı verilen yerde tesadüf edilmiştir. Nitekim Kuzey Kafkas'daki bu yerleşimin Acheuléen devrinde başladığı hatta dağ ve geçitlerin göçlere o devirlerde dahi elverişli olduğu tahmin edilmektedir. İnsanlığın bölgedeki yaşamsal kalıntılarına dair Paleolitik dönemde Hazar denizine kadar olan bozkır alanlar hariç, Don nehrinden Dağıstan'a kadar pekçok mağara, sundurmalar, birbirinden bağımsız evler, kayadan yapılmış sığınaklar ve üretim atölyeleri gözlemlenmiştir.

Mezolitik dönemde ise Sosruko Mağarası-Alebastrı Sundurması, Karaçay-Çerkes'deki Sataney-Gubski VII/ Sundurması-Yavor yerleşim alanı, Kuzey Osetya'da bulunan Çyornı Mağarası- Mıştulagtı Lagat, Dağıstan'da Çokh ve Kozma'dak, Nokh vs. insanların bu devirdeki yerleşim alanlarıdır. Bu dönemde Kuzey Kafkaslar'da pek çok yerleşim alanına rastlanırken buzul çağının da sona erdiği seyredilmiştir. Dağıstan halkının Güney Kafkas halkıyla olan irtibatı merkeze ve Kuzeybatı Kafkaslardan gelen nüfusa göre Neolitik dönemde daha da kuvvetli görülmektedir. Proto Maykoplular M.Ö. 4350-3800 yıllarında yaşanan kuraklıktan dolayı M.Ö. IV. senesinin başında Kafkaslar'ın kuzeyine göç etmişlerdir. Kuzey Osetya'daki Mıştulagtı-Lagat mağarasının üçüncü katmanında bu kültürün kalıntıları izlenebilmektedir. Kalkolitik dönem sonrası görülen Sioni çeşidi kültürün yerel bir çeşidi, kuzeydoğu Kafkas topraklarında (günümüz Dağıstan, Çeçenistan'ın doğusu ve Azerbaycan'ın doğusunda yer alan Haçmaz⁴²-Guba-Kuba⁴³) bulunmaktaydı. Bu kültürün bir diğer özelliği, M.Ö. IV-V. binli yıllara ait mahalli Kalkolitik dönem ile genetik bağ taşımasıdır. Yani Dağıstan bölgesi hem Tsopi-Ginçinsk hem de *Leyla Tepe* olarak adlandırılan Erken Maykop dönemi faktörlerini kapsamaktadır. Ancak Kuzeydoğu Kafkaslar'da yaşamsal kalıntılara

⁴¹ Işıl Yasa, Tarihsel Açıdan Kuzey Kafkasya, 2008 (<http://www.bilgesam.org/incele/998/-tarihsel-acidan-kuzey-kafkasya/#.XXzW5SgzbIU> 14.09.2019)

⁴² Haçmaz (Xaçmaz): Ülkenin kuzeyindedir. Yüz ölçümü 1.048 km²'dir. Kuba İlinin 28 km kuzey doğusunda, Hazar denizi sahiline yakın olup, günümüzde 150 binden fazla nüfusa sahiptir. Bir zamanlar Rus nüfusun çoğunlukta olmasıyla bilinmekte. Azerbaycan Türkleriyle yanaşı, Lezgi, Tat ve Yahudi halkları yaşamaktadır. Haçmaz'da ziraat çok mühimdir. Meyve, sebze ve tahıl yetiştirilir. Sahilde turizm de önemlidir. (<http://www.azadt.net/x18291.htm/azerfoto.com>)

⁴³ Guba-Kuba (Quba), adının kökeni İlk İslâm Mescidi olan Kuba Mescidi'ne dayanmakta olup, 110-140 bin nüfusuyla bu il 2.575 km²'ye sahiptir. 150'yi aşkın köy ve kasabasıyla muhtevasında 3 cami, 26-30 kadar da cami bulunmaktadır. Rus okul sayısı 1 olan Quba'da 4 tane de Azeri Okulu bulunurken, bölgede Azerbaycan Türkleri'nin dışında 4 bin 500 Yahudi bulunmaktadır. Ayrıca diğer nüfus dağılımına bakıldığında istatistikler sonucu 2 bin 600 Rus, 8 Ermeni ve 1 Gürcü'nün varlığı bilinmektedir. (Bilgi için bkz; Beşir Mustafayev, "Anton Salamon'un Özel Arşivi'ne Göre Ermeniler'in Kuzey Azerbaycan'da yaptıkları Katliamlar (1918-1919)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.30, Konya 2011, s. 341).

ve yerleşim alanlarına daha çok Mezolitik devirde tesadüf edilmektedir. Neolitik devir ise Çorkh kültürünü bu bölgeye taşıyanlarla bağlantılı olup bu kültürü buraya getirenlerin Elbruz dağı ve Hazar denizi arasında bulunan bölge vasıtasıyla geldikleri varsayılmaktadır. Nüfusun canlı oluşu ve arkeolojik kalıntıların sınırlı oluşundan ötürü ancak M.Ö.3 bin yılının ikinci çeyreği itibariyle çeşitli araştırmacıların belirlemiş oldukları biçimde Kuzey Kafkas kültürü ya da Kuzey Kafkas kültür ve tarih birliği yayılmıştır⁴⁴.

Jeopolitik yapısı Kuzey Kafkas'daki etnik yapının şekillenmesinde önemli bir faktör olarak görülmektedir. Zira yüzölçümü 113.000 km² olan bu bölgede dağların uzunluğu 5642m'ye kadar varmakta ve Kuzey Kafkas ile Güney Kafkas'ı birbirinden ayıran bir sınır oluşturmaktadır. Doğu (*mahalli-İslamî kültür*) ve batı (Rus-Ortodoksluk) kültürünün kesiştiği bir noktada yer aldığı varsayılan Kuzey Kafkas'da fiziki coğrafyası yönünden bakıldığında beşerî coğrafyanın da farklılıklar gösterdiği seyretilmektedir. Yunan coğrafyacı Timosthenes' göre 300 kadar dil konuşulmuş, bir diğer Yunan tarihçisi Strabon'a göre ise birbirinden farklı 70 etnik grup yaşadığı Kuzey Kafkas bundandır ki kılık kıyafet, dil ve dinler açısından çeşitlilik arz etmektedir. Tarihi devirler süresince çeşitli etnik gruplara bünyesinde barındıran bu bölgede halkın çoğunluğu yerli olmakla beraber 19. asırda bölge; Abhazlar, Çerkezler, Karaçay-Balkarlar, Çeçen, İnguş, Oset ve Dağıstan (Avar, Lezgi, Agul, Dargi vd.) oluşmaktaydı. Nüfus, uluslararası ilişkiler hasebiyle değişime uğramış ve bu değişim bugün halâ devam etmektedir. Jeopolitik konumu itibariyle bölge farklı uygarlıkların daima mücadele sahası olmuştur. Bu veçhile, daha sonraki fasıllarda tekrar zikredeceğimiz üzere tarihsel süreçte Kuzey Kafkas, geçmiş uygarlıklarda olduğu gibi, üzerinde Çarlık Rusya, eski SSCB, günümüzde ise Rusya Federasyonu'nun nüfuz edip, projeler çizip, sıcak denizlere inmek için stratejiler üretip ve politikalar hayata geçirmesini gerektirecek kadar önem arz etmektedir⁴⁵.

⁴⁴Alan A. Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara Kuzey Kafkasya* (Haz. Orhan Uravelli), Kafdav Yayıncılık, Ankara 2017, ss. 12-15, 16-21.

⁴⁵ Osman Tekir, "Kuzey Kafkasya'da Mevcut ve Potansiyel Etnik Çatışma Alanları", Kafkasya Çalışmaları, *Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*, C. 2, S. 3, İstanbul 2016, ss. 24-25.

1.3.1. Abhazlar (Abazalar)

Türkçe telaffuzu “Abaza” olan Abkhazlar, Kuzey Kafkas bölgesinin yerli halkıdır. Kendileri için; Abkhaz, Apsını veya Apsua tabirlerini kullanmaktadırlar⁴⁶. Evliya Çelebi’den naklolunan bir bilgiye göre aslında Abhazlar’ın kökeni Kureyşli Cebel’ül Himme’nin oğlu Abhaz’a dayanmaktadır. Hatta seyahatnamede sadece Abkhazlar’ın değil; Çerkez, Arnavut, Umman-Tay-Keys Araplarının hepsinin kardeş çocukları olup atalarının da Kureyş kabilesinden olduğunu nakletmedir. Yine Evliya Çelebi’nin naklettiğine göre Abkhazlar kıyıda ve dağda yaşayan çeşitli aşiret gruplarından oluşmaktaydı. Kıyı kesimde yaşayan bazı Abhaz aşiretlerinin isimleri; *Hıfal köyü, Çandalar, Büyük Çandalar, Keçler, Arıt, Sadşe Vilâyet, Kamış, Suçalar, Cembe, Bozodok, Üsüviş Kavmi, Aşağılı, Ate me köyü, Sovuksu ve Kotası aşireti* şeklindedir. Kıyı kesimde yaşayan Abkhaz halkları herhangi bir kitabî ya da mezhebi inanişâya bağlı olmadan Müslümanlara karşı sempati duymakla beraber yine ataları Kureyş kabilesinden Arap Abazi’dir. Dağlı Abkhaz aşiretleri ise; *Posuho, Ahçipisi, Beslib, Mükelye, Vaypiğa, Bağlos, Alakırış, Çihakurs, Maça ve Pançarış aşireti* olup kıyıda ve dağda mevcut 25 adet Abkhaz aşiretinin mevcudiyeti Evliya Çelebi tarafından bildirilmektedir⁴⁷.

Antropolojik açıdan bakıldığında Abkhaz halkının diğer Kafkas halklarından farklılık gösterdiği seyretilmektedir. Gerek Mısırlılar, Romalılar, Yunanlılar, Gotlar, İskitler, gerekse Araplar, İranlılar, Selçuklu ve Osmanlılar gibi devletlerin hâkimiyetlerine girmeleri sonucu etnik kökenlerinde bir karışma yaşanmıştır. Özellikle Gürcülerle karışmalarından ötürü kuvvetli ve yumuşak hatlara sahiplerdir⁴⁸.

Abkhazlar’ın kökenlerine dair çeşitli görüşler mevcuttur. XVII. Yüzyılda bazı aşiretlerin Kuban Nehri’nin kolları olan Lab, Uropa ve Zelençuk’un başladığı alanlara göç ederek burada Çerkez aşiretlerle karıştıkları bilinmektedir. Ancak Herodot ise Abkhazlar’ın köken olarak aslında Mısırlı olduklarını belirtmektedir. Onun bu varsayımını temellendiren etken ise Abkhazlar’ın gelenek ve göreneklerinin Mısırlılar ve Etiyopyalılar ile fazlasıyla benzerlik göstermesidir. Zira Abkhazlar’ın Mısır kökenli olduğunu çağrıştıran efsaneler de zikredilmektedir. Kökenlerinin Atsan kavminden

⁴⁶ Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi* (Haz. Tarık Cemal Kutlu), Gözde Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1987, s. 135.

⁴⁷ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, *Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit* (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), C. 2, 1. Kitap, YKY Yayınları, İstanbul 2005, ss. 125-131.

⁴⁸ Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, ss. 125-126.

sonra ortaya çıktığını bildiren bir halk efsanesine göre ise, Abhazya’da yapıca çok küçük olan Atsan kavmi yaşamakta idi. Keçiler onların sahip oldukları tek hayvandı. Günün birinde otlar üzerinde otururlarken rüzgârın keçilerin sakalını salladığını fark eden bir yaşlı sonlarının geldiğini söyleyerek herkesi galeyana getirmiştir. Rüzgârın şiddeti artmış, gök gürültüleri ile birlikte yıldırımlar da düşünce gökten yağın pamuklar tutuşmuş ve Atsan kavmi ateşler içinde kalarak yok olmuşlardır. Akabinde Abkhazlar ortaya çıkmıştır. O günden beri Abhazya’da hala yontulmuş taşlardan blokların oluşturduğu “Atsanların duvarları” bulunmaktadır⁴⁹.

Tarihin en eski devirlerinde Abkhazlar’dan Abaskoi (Arrien) ya da Abasgi (Pline (Plinius) olarak zikredilmekteydi. Procopius’un bildirdiğine göre Abkhazlar, Lazların yönetimi altında yaşamaktayken, Kral Justinianus’un yönetimine alınmalarının ardından tahmini 800’lü yıllarda Hazarlar’ın da yardımıyla bağımsızlık kazanmışlardır. En parlak dönemlerini de 850-950 yılları arasında yaşamışlardır. Abkhaz kralları bu devirde; Abaza, Kartalin, İmeret ve Mingrel şehirlerinde hüküm sürmüşlerdir⁵⁰.

Abkhazlar’daki dini duruma değinecek olursak; Ivan Golovin şu şekilde açıklamaktadır:

“Fiziksel özellikleri ve davranışlarıyla kendilerinden önceki milletlerden farklılık gösteren Abkhazlar, Çerkezlere göre savaşa daha az meyillidirler. Kafkas bölgesinin en kadim halklarından olan Abkhazlar’ın Etiyopya kökenli oldukları kabul edilmektedir. Justinian devrinde Hristiyanlık Abkhaz kabileleri arasında tanıtılmaya çalışılmış ancak onların mevcut inanışları Pagan ve Müslümanlık karışımıdır. Ruslara kendi rızalarıyla teslimiyet gösteren bu kabiledede meşeye tapma önemli bir yer tutmaktadır. Monarşi ise derin bir etki göstermekte olup, ülke yöneticileri halktan daha çok Ruslara bağlılık gösteren hâkimiyet sürmektedir⁵¹.”

Coğrafi olarak baktığımızda; Kafkas sıradağlarıyla Karadeniz arasında yer alan ve bir kıyı şeridi olarak uzanan Abhazya’nın genişliği 8660 km, nüfusu ise 535.000’dir. Başkenti ise Sohum kentidir. Ülke etnik açıdan kozmopolit bir yapıya sahiptir. M. S. III-IV. yüzyıllarda Hristiyanlığın etkisi altına giren Abkhazlar “Pitsunda” kentini dini merkezleri yapmışlardır. Neticede V-VI yüzyılda Hristiyanlığı resmi din olarak

⁴⁹ Alexandre Grigorianz, Alexandre, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, Haz. Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları, İstanbul 1999, ss. 138-140.

⁵⁰ W. Barthold, “Abazalar”, İslâm Ansiklopedisi, 1. C.5. Baskı, MEB Yayınları, İstanbul 1978, s. 6.

⁵¹ Işık, a.g.t. s. 67.

benimsemişlerdir. VIII. yüzyılda İslâm ordusuna karşı Gürcülere destek olsalar da X. yüzyılda Bizans hâkimiyetine girdikleri görülmektedir.

Fakat bir süre sonra yeniden İslâmiyet'i benimseyip, Selçuklular, Harzemşahlar ve Moğollar'a vergi ödemişlerdir. XV. yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı idaresinde yaşamayı tercih etmişlerdir. Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmeleri ve Müslüman olmalarıyla birlikte Abkhazlar artık Abaza olarak zikredilmişlerdir. Zamanla Abaza kökenli devlet adamları devlet içerisinde üst mevkilerde vazifelendirilmişlerdir. XIX. yüzyılda bu bölge Rus işgaline maruz kalacaktır. Ruslar, 1810 yılında Suhumkale'yi, 1864 de ise Abhazya'yı işgal etmişlerdir. Ancak 1821-1824-1830-1840 ve sonraki yıllarda Şeyh Şâmil, Maan Kats ve Muhammed Emin gibi liderler öncülüğünde Kafkas Müslümanları ile birlikte Ruslara karşı yiğitçe savaşmışlardır⁵². Fakat 1864'e kadar devam eden çete savaşlarında Abaza halkının birçoğu şehit düşmüştür. Savaş sonrası ise Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında ise 1200 kişilik bir Abaza ordusu Suhumkale'yi Rusların elinden almışsa da güçlerinin yetersiz oluşundan dolayı şehri tekrar Ruslara teslim etmek mecburiyetinde kalmışlar ve bu bölgeye Ruslar tarafından Hristiyan Gürcüler yerleştirilmiştir. 1918 yılında Gürcü ordusu tarafınca Abhazya, işgal edilmiş olup bu işgal SSCB'nin bağımsızlığını ilan edeceği vakte kadar devam etmiştir. Stalin döneminde Abhazya'nın çok küçük olduğu bahane edilerek Gürcistan'a bağlanır. Daha sonra halk Abkhaz halkı zorla Gürcü dilini öğrenmeye mecbur bırakılır. Bölge zaten işgal altındaydı. Ermenilerin de Türkiye'den kaçması, Abhazya bölgesine yerleştirilmelerini olanaklı hale getirmiştir. Öyle ki zamanla bölgedeki Abkhaz halkı nüfusu %18'e düşecek kadar azalmıştır. Zulüm, düşünürleri de hedef almış, 80 kadar mütefekkir kurşuna dizilmiştir. Neticede Abhazya'nın bağımsızlığı 1990 yılında parlamento tarafından alınan bir karar neticesinde gerçekleşmiştir. Bölgede yaşayan Müslüman halkın sayısı günümüzde çok fazla değildir. İslami bilgileri de yetersiz olan Abkhazlarda⁵³, konuşulan dil, Kafkas dillerinin kuzey grubunda yer alan Abasg-Kerket bölümünün bir kolu olup telaffuzu zor bir dildir⁵⁴.

⁵² <http://www.islamilimleri.com/Ktphn/Kitablar/19/001/Turkce/01/101.htm>(01.01.2021)

⁵³ Yıldız, *a.g.e.* ss. 39-41.

⁵⁴ Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, *a.g.e.* s. 127.

1.3.2. Çerkesler/Adigeler

Yunanlılar tarafından *Znboi* olarak adlandırılan Çerkesler⁵⁵, Kuzey Kafkas'ın yerli halklarından. Latin kaynaklarında da; Kerketai, Kerketie, Sind, Zig, Cig gibi isimlerle anılmışlardır. Avrupalıların Circassien, Osmanlıların, Çerkes Çerakis ve Arapların Şerkes-Şerakis olarak zikrettiği bu halk kendilerinden Adıge olarak bahsetmektedir. Karadeniz ve Azak denizi sahilleri ile Don, Kuma ve Terek nehir sahasınca uzanan Kafkas dağ silsilesinin kuzeyi Adıgeler'in anayurtlarıdır. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Çerkesler'in kökenini Cebel-i Elheme'nin ortanca oğlu olan Keysu'ya dayandırmaktadır. Trabzon kralı Tekfur Yanvan, Lazki ve Abazi'ye toprak verdiği gibi Keysu'ya da Çerakis dağlarını vermiştir. Böylece Çerkes kabilesi orada doğup yayılmıştır. Çerkesler de Arap Kureyş kabilesine dayandırılrsa da⁵⁶ Ari yani Hint-Avrupa kökenli oldukları konusunda da bir mutabakat vardır⁵⁷.

İslamiyet öncesindeki inançlarına baktığımızda; Tha (Yüce Tanrı inancı), Şible (Aracı Tanrı inancı) ve Mümessil Tanrılara inan Adıgeler ve ecdatları daima bir tevhid inancının mensubu olmuşlardır. Zaman içerisinde dini inanışları giderek değişmiş; önce şible daha sonra mümessil tanrılara ve Tha olarak adlandırdıkları Yüce Tanrıya ortak koştukları başka tanrılara da inanmaya başlamışlardır⁵⁸. Dağıstan, Çeçen, İnguş Wubih, Kuşha, Karaçay, Balkar ve Abkhaz halkları dışındaki tüm halkları kapsayan yani Kafkas dağ silsilesinin kuzeyinden ve Kuban nehrinden başlayarak, Karadeniz kıyılarının doğusunda bulunan Ubuş topraklarına kadar tüm Çerkes kabilelerinin en kadim dinleri Arapların mecusilik olarak adlandırdığı, Orta Asya'da ise Şamanizm olarak bilinen Animizim'dir. Ancak Adıgeler arasında İslamiyet Öncesinde Yahudilik te benimsenmiş, Arap seyyah İbn Havka, Dağıstan'ın kuzeyini gezerken Semender adındaki bir Yahudi kentini överek anlatmıştır. Çerkesler'e bağlı bir kabile olan Kabartaylar arasında da Yahudilik etkili olmuş, askeri birlikler teşkil edecek bir seviyeye geldikten sonra Hazar Devleti'ne dahi başkaldırmışlardır⁵⁹.

⁵⁵ Adolf Berje, *Kafkasya Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, Chiviyazıları Yayınları, İstanbul 2010, s. 51.

⁵⁶ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, a.g.e. ss. 124-125.

⁵⁷ İrfan Kalaycı, "Tarih Kültür ve İktisat Açısından Çerkesya (Çerkesler)" T.C. İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, *Avrasya Etüdleri Dergisi*, C. 47, S.1, 2015 s. 76.

⁵⁸ Mustafa Özsaray, *Çerkeslerin İslamlaşması- Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkasyaya Girişi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, ss. 25, 48, 51.

⁵⁹ Yahya Kanbolat, *Bin Sekiz Yüz Altmış Dörde Kadar Kuzey Kafkasya Kabilelerinde Din ve Toplumsal Düzen*, Bayır Yayınları, Ankara 1989, ss. 32-35.

Hristiyanlığın Çerkesler arasında yayılması ise Cenevizlilerle mümkün olmuştur. Çünkü Cenevizliler, Kuzey Kafkaslar'da ticaret kolonileri kurmuşlar ve ticari ilişkiler sonucu bu coğrafyaya Hristiyanlığı yaymışlardır. Hristiyanlığın yayılışı bölgede Yahudiliği pasifleştirmiş böylece Hristiyanlık Kuzey Kafkas'da Yahudiliğe oranla daha etkili olmuştur⁶⁰. İslamiyet'in Arap fetihleriyle bölgeye yayılışı Hem Yahudiliğin hem de Hristiyanlığın etkisini azaltacaktır.

Rusların Kafkas politikası doğrultusunda başlatmış olduğu işgaller sonucu Adıgeler, Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Rus yayılmacılığının başladığı bilhassa I. Abdülhamid döneminde Çerkezistan ayrı bir önem arz etmekteydi. Osmanlı döneminde özellikle Ferruh Ali Paşa'nın bölgede etkin rol oynaması hem bu bölgede İslamiyet'in yayılışını hızlandırırken, Adıgelerin büyük çoğunluğu Osmanlı'ya bağlanmıştır. Anapa'nın Rusların eline geçmesi ve Osmanlıların bölgeye yaptıkları yardım kesilmesine rağmen, Çerkes halkı Gazi Molla ve Şeyh Şamil ile birlikte Ruslara karşı çetin mücadeleler vermişlerdir. Gerek, Abbasi, Selçuklu ile diğer İslâm devletleri gerekse Osmanlı döneminde devlete büyük hizmetler sağlayan Çerkesler, Rus boyunduruğu altında yaşamaktansa kültürlerini ve geleneklerini korumak amacıyla Anadolu'ya yani Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. 1971 Bolşevik ihtilalinin ardından Çerkesler; 1918'de Dağıstan ve Kuzey Kafkasya ismiyle bağımsız bir devlet kuracaktır. Fakat bu devlet daha sonra Dağıstan ve Gorski (Dağlı) isimleriyle ikiye ayrılmıştır. 1924'te Dağlı Cumhuriyet de lağvedilecek ve ardından 1928'de sadece iki şehirden oluşan Karaçay-Çerkes özerk yönetimi ve 1936'da Kabartay-Balkar Özerk Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. II. Dünya Savaşını müteakip, Alman ordusu ile iş birliği yaptıkları öne sürülerek Orta Asya ve Sibirya'ya sürülen Adıgelere ait özerk yönetim birimleri lağvedilmiştir. 1953'de Stalin'in ölümünden sonra önce Kabartay-Balkar Özerk Cumhuriyeti daha sonra ise 1956'da Karaçay-Çerkes Özerk Yönetim Birimi tekrar kurulmuş olup, ana vatanlarına dönmelerinde serbest bırakılmışlardır. Günümüzde Adıgelerin büyük çoğunluğu Rusya'ya bağlı özerk cumhuriyetlerde, Türkiye'de, Irak, Ürdün, Mısır, İsrail ve ABD'de dağınık bir topluluk halinde yaşamaktadır⁶¹.

⁶⁰ Özsaray, a.g.e. ss. 121-125.

⁶¹ Yıldız, a.g.e. ss. 51-53.

1.3.3. Karaçay-Balkarlar (Malkarlar)

Karaçaylar ve Balkarlar, Kuzey Kafkas'da yaşayan, Türkçe konuşan ve birbirlerine benzer özellikler taşıyan Turan kökenli halklar grubundandır. Her iki halk ortak bir kültürü yansıtmaktadır. Bundandır ki Karaçay-Balkar olarak birlikte zikredilirler. Abkhaz, Kabardey, Besleney ve Gürcülerle komşu olan Karaçay-Balkarlar⁶², Elbruz dağı ve etrafında bulunan yüksek alanlarda yaşamaktadırlar. Bu her iki halk, İskit, Kimmer, Hun, Alan, Bulgar Kıpçak ve Hazar gibi Proto-Türk ile eski Türk kabileleri ve farklı Kafkas halklarının karışması sonucu oluşmuşlardır. Kendileri için Alan ismini kullanan Karaçay-Balkarlar için bilhassa Karaçaylar için 1404'te Kafkaslar'da bulunmuş olan Johannes de Galonifontibus adlı başpiskopos Kara Çerkesler tabirini kullanırken, Kırım Tatarları ise Karaçaylar'a Kara Çerkes şeklinde hitap etmişlerdir. Kabardeyler Karaçay-Balkarlar için dağlı manasına gelen Kuşha tabirini kullanırken, yaşadıkları coğrafyalara göre ise Şecem (Çegem) Kuşha, Karşaga Kuşha, Balkar Kuşha olarak adlandırmışlardır. Diğer Kafkas halkları da Karaçay-Balkar halkları için çeşitli isimler kullanmışlardır. Örneğin; Adıgeler Karaçaylar için Kuşha ve Karaşey, Gürcü-Svanlar; Mukrçay, Abkhazlar; Akaraç, Osetler; Asi, Gürcüler; Karaçoli demişlerdir. Gürcüler Balkarlar için ayrıca Basiyani, Abkhazlar; Azuho, Kabardeyler; Balkar ve Kuşha derken Gürcü-Svanlar ise Sabir demektedirler⁶³.

IX. ve XI. yüzyıla kadar bağımsız yaşamış olan Balkarlar; Osetler ve Ruslar tarafından bu tarihten itibaren Kafkaslar'a sürgün edilmişlerdir. XV. yüzyıla kadar Altın Ordu ve bakiyesindeki Kırım Hanlığı egemenliği altında yaşamış olup, Kırım Hanlığının Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle İslamiyet'in Hanefilik mezhebini benimsemişlerdir. 1812'de Karaçayların Rus sınırı içerisinde yaşayan halkları üzerinde baskı oldukça artmış, 1860'da Ruslara karşı boyun eğmeyen mücadeleleri devam etmiştir. 1873'te Rusya tarafınca yapılan soykırımda Balkarlar, Çerkezler ve Karaçaylar çok sayıda toprak kaybedip, nüfusları dahi önemli ölçüde azalmıştır. Karaçay-Balkar halkı Türkiye'ye göç ettirilirken, onlardan boşaltılan yerlere de Rus göçmenler yerleştirilmiştir. Çariçe II. Katerina'nın aşığı Potemkin'in sebebiyet verdiği bir takım olaylar sonucu Karaçay-Balkarlar 1905'de hürriyetleri için atağa geçmişlerse de muvaffak olamamışlardır. 1917 Bolşevik ihtilali sonrası Kuzey Kafkas Cumhuriyetine dâhil olup Cumhuriyetin yıkılışı ile 1921 yılına kadar yeniden mücadele etmeye

⁶² Özsaray, *a.g.e.* ss. 28-29.

⁶³ Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, *a.g.e.*, s. 150-151.

başlamışlardır. 1926'da çıkarılan bir kararname sonrası Karaçay Özerk Eyaleti oluşturulsa da Fakat II. Dünya Savaşında Karaçay-Balkar halkları Almanlarla iş birliği yaptığı iddiasıyla suçlu gösterilerek 1944'de yürürlüğe giren bir tehcir kanunu sonrası Sibirya ve Orta Asya'ya sürülmüşlerdir. 1957'de ise yeni bir düzenleme sonucu Karaçay halkı, Karaçay-Çerkez Özerk bölgesine, Orta Asya'dan geri getirilen Balkarlar ise Kabartay-Balkar Özerk Cumhuriyeti'ne yerleştirildiler. 1979 yılı nüfus sayımında Karaçayların nüfusu 131. bin olmakla birlikte günümüzde 300 bin nüfusa sahiplerdir. Balkarlar'ın nüfusu 66. bin olup bugün bu topraklarda İslam SSCB'nin dağılması sonrası yeniden canlılık göstermeye başlamıştır. Bu halklar 1920-1924 yılları arası Arap harfleri kullanırken, 1924-1936 yılları arasında Latin, ardından da 1961-1964 yıllarında değişikliğe uğrasa da Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır⁶⁴.

Genel itibariyle bugün Elbruz dağı yamaçlarında yaşayan ve kendilerini Dağlı (Tavlu) olarak isimlendiren Karaçay-Balkar halkı gelenek-görenek, an'ane, içtimaî, sosyal, askeri, ekonomik, siyasi, folklor, din, edebiyat ve tarihi açıdan bakıldığında iki ayrı halk olarak görülse de birlikte zikredilen tek millettir⁶⁵.

1.3.4. Osetler (Asetinler)

Haraklı Dionisiy'in at bakımından zengin ve güçlü bir halk olarak tarif ettiği Osetler ve kökenleriyle ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Çoğu yazara göre Alanlar'ın torunu olan Osetler, günümüzde kendilerini İron olarak isimlendirmektedirler. Zira Alanlar da aynı şekilde İr ya da İran olarak adlandırmaktaydı. Bu da Osetlerin, Alanların torunları olma ihtimalini güçlü kılmaktadır. Ayrıca günümüzde Digor, Valacir, Kurtat, ve Tagaur isminde kollara ayrılan Osetler için 1807-1808 yılları arasında Kafkasları gezmiş Klaproth isimli bir seyyah, kimi Yunanlı yazarların sözünü ettiği İskitler'in Osetler olduğunu belirtir. *Asia Polyglotta* adlı meşhur eserinde de yine Osetler için şunları belirtmiştir:

- a. *Osetler, İran ismini taşıyan ve Herodot'un eserinde Arianoi olarak zikredilen Medlerdir.*
- b. *Ortaçağ'ın Alanları aslında Osetlerdir.*
- c. *Osslar'ın ismi Rus vakanüvislerin zikrettiği Asslar ya da Yasslar'dan gelmektedir⁶⁶.*

⁶⁴ Yıldız, a.g.e. ss. 91-93.

⁶⁵ İsmail Türkoğlu, "Karaçay-Balkarlar", *TDVİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 384.

⁶⁶ Berje, a.g.e. ss.81-84.

Büyük Kafkaslar'da orta kesimlerde yer alan Osetya, isminden de anlaşılacağı üzere Osetlerin yaşadığı yer olmakla beraber, günümüzde hem kuzey hem de güney olmak üzere iki bölgeye ayrılmıştır. Kuzeyde yaşayan halkın çoğunluğu Hristiyan olmakla birlikte, Güney Osetya'da yaşayanlar ise daha çok Gürcistan yönetimindeki Ortodoks Hristiyanlar'dan oluşmaktadır. Müslümanların sayıca az bulunduğu Kuzey Osetya'da 637 bin nüfusun %66'sı Osetler, %22'si Ruslardan meydana gelmektedir. Merkezi Vladikavkaz olup bura Büyük Kafkaslar'ın Kuzey kesimlerinde yer almaktadır. Ortodoks Osetler ve Müslüman İnguşlar arasında Aralık 1992'de yaşanan bir anlaşmazlık sonrası 30 bin civarında İnguş halkı, Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'ne iltica etmiştir. 3900 km²'lik bir yüz ölçümü bulunan Osetya Özerk Bölgesi %66 Oset, %29 Gürcü toplamda 125 bin kişilik bir nüfusa sahiptir. Güney ve Kuzey Osetya halkı birleşmek düşüncesiyle 1900'da bağımsızlıklarını ilan etmiş olup bu durum Gürcistan ile aralarının açılmasına sebebiyet vermiştir. 1991'de ateşkes sağlansa da aynı yılın Eylül ayında aralarındaki çatışma yeniden çıkmıştır. 1992 yılının Ocak ayında Osetler tekrar bağımsızlıklarını bir kez daha ilan etseler de çatışmalar sürmeye devam etmiş ve 1992 Temmuz'da Rusya'nın müdahale etmesiyle şimdilik sükûnet sağlanmıştır⁶⁷.

1.3.5. Çeçenler ve İnguşlar

Çeçenler, İnguşlarla birlikte Terek nehrinin kolları sayılan; Sunja ve Argun nehirlerinin suladığı havzalarda yaşayan; İnguş ve Tuşlarla birlikte Vaynah olarak adlandırılan Kuzey Kafkas halklarından. Çeşitli isimlerle tabir edilen Çeçenler kendileri için *Nohçu* derken, İnguşlar tarafından Galgay olarak adlandırılmaktadırlar. Kumukların Miçigiş olarak zikrettiği Çeçenlere Kabardeyler Şeşen, Avarlar Burtel derken Karaçay-Balkarlılar ise yine Çeçen demişlerdir⁶⁸.

Akkin olarak adlandırılan ve bir kısmı Dağıstan'da yaşayan Çeçenlerin⁶⁹ kökenlerine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Rivayete göre ise Çeçenlerin kökeni; Arap bir han tarafından yönetilen Şami kentine, hanın ölümünden sonra yerine geçen ancak mevcut topraklarla yetinmeyen ve mahlası Yiğit Turpal olan Nahçoy'dan geldiğine inanılmaktadır. Çeçenlerin bugün birbirlerine *Nahçoy* adını vermelerinin

⁶⁷ Yıldız, *a.g.e.* ss. 61-62.

⁶⁸ Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, *a.g.e.* s. 170.

⁶⁹ V.Kuznetsov, "Народы нахо-дагестанской группы", Вайнахи *Введение в кавказоведение*, (Vaynahlar, Çeçenler-İnguşlar, 2009), (Çev. Murat Topçu (Parşu), Владикавказ 2004, s. 2.

sebebi de budur. Ancak Rus etnografların mezkûr konuyla alakalı tezlerine göre ise Çeçenler, M.Ö. VIII. ve IX. asırlarda Türkiye'nin doğusu ve Güney Azerbaycan Urmiye sınırındaki sahalarda yaşayan Urartu İmparatorluğu kökenlidirler. Hatta İskitler ve Sarmatlarla kurdukları temas sonucu karışmış olma ihtimalinden de bahsetmektedirler⁷⁰.

XVI. asırda Benoy, Tsentoroy, Zandak, Kurçaloy, gibi teyplere (soy) ayrılmış olan Çeçen halkı, XIV. asır itibariyle 135 teypten oluşmaktaydı. Bu soy grupları 9 tukhum olarak birleşir ve her tukhuma yaşılar konseyi başkanlık etmekteydi. Çeçen toplumunun en üst yönetim birimi ise *Mehkan khel* (ülke konseyi) idi. Teypler, *Adat* adı verilen hukuksal düzenlemeler doğrultusunda yaşamlarını idame ettirmektedirler. Çeçen kurallarına göre, bir teyp üyesi cinayete kurban gider ya da herkesin gözü önünde hakarete uğrarsa bir başka teype kan davası açabilmekteydi. Ancak hukukî davaların çözümünde kadınlar ye alamazlardı. Günümüzde, 100 civarı teyp dağlarda, 70 civarında teyp ise şehirlerde yaşamaktadır. *Zirateyp* adı verilen bu soy grupları XVI. yüzyıl itibariyle verimli düz arazilere yerleşmişlerdir. XVIII. yüzyıl sonlarında Çeçenler, Geha, Sunja ve Hulhulau ırmakları arasındaki düz arazilerde yoğun olarak yaşamaya başlamışlardır. Yine bu yüzyılda Yarık-su, Aktaş, Aksay ve Yaman-su ırmaklarının da orta kısımlarına yerleşmiş bulunuyorlardı. Bu bölgeye yerleşen Çeçenler, *Auho* ismini almış olup, bölgenin verimliliği sayesinde ekonomilerini de geliştirmişlerdir⁷¹.

Çeçenistan'ın, Gürcistan'a yakın kesimlerinde Hristiyanlığın izleri de görülmektedir. XVIII. asırda Dağıstan sınırında yaşayan bir Çeçen kabilesi İslam⁷² dinini tümüyle benimsemiştir. Ardından İmam Mansur ve Şeyh Şâmil adlı iki liderin *Gazavat* adı verilen Rusya'ya karşı direnişleri ile İslâmiyet⁷³, Çeçenistan'a sirayet

⁷⁰ Grigorianz, *a.g.e.* ss.170-171.

⁷¹ Kuznetsov, *a.g.m.* ss.2-3.

⁷² Hanefî mezhebi mensubu olan Çeçen havalisi arasında bilâkis Rus işgallerinden sonra Kadiriyye ve Nakşibendîye tarikatlarının yayılım gösterdiği seyredilmiş olup, Ruslara karşı direnişin yanı sıra İslâmiyet'in de muhafazası çoğunlukla bu tarikatlar vasıtasıyla imkân bulmuştur. Ayrıca dinin etkisini azaltmak amacıyla 1924'e kadar kullanılan Arap Alfabesi yerine Latin alfabesi yürürlüğe konulmuş, bugün Çeçenistan'da konuşulan milli dil Nahçico yani Çeçence'dir. Dini ibadet merkezleri de bu doğrultu da hedef yerler olmuştur. 1978 yılında, 1837 yılındaki 310 camiden 2 tanesinin açık kaldığı bilinmektedir. Çeçenlerin 1991'de Sovyetler sonrası bağımsızlık kazanmaları ile birlikte İslâmiyet de yeni bir sürece girmiş ilk iş olarak Grozni şehrinde Devlet İslâm Enstitüsü kurulmuştur. Kapatılan camiler ise yeniden ibadete açılmıştır. Başkenti Grozni olan Çeçenistan'ın nüfusu 1.435.733'dür. (Daha fazlası için bkz; Rufina Suliyeva, <https://kafkassam.com/kafkas-nufusu-yukseliyor.html> 26.09.2019.)

⁷³ Evliya Çelebi'ye göre Çeçenler Çerkes dilini konuşmaktadırlar. Ayrıca Çeçen kadınlarının da yüzleri örtülü değil, açıktır. Reayalarının tamamı Müslüman olmayan Çerkeslerden oluşurken, Müslümanların sayısı da oldukça azdır. Koçorbay adını verdikleri kendi beylerinin oturduğu şehirde yedi tane mescit ve iki tane de cami bulunmakta, evler taştan yapılmış tahta ile kaplanmış sağlam yapılardır. Kendilerine ait herhangi bir bağ ya da bahçeleri bulunmamaktadır. Gürcü lisanını bilmeleri onlarla yaptıkları alışveriş

etmiştir⁷⁴. Böylesi bir direnişi başlatan olay Rusların 1801 yılında Gürcistan'ı bozguna uğratarak önce Transkafkasya ve ardından Çeçenistan'da egemenliğini arttırması ve bu doğrultuda saldırılar düzenlemesidir⁷⁵. Bu durumda denilebilir ki, Çeçenistan'da İslâm dininin tam manasıyla kökleşmesi aslında *İmamlar dönemi* ile mümkün olmuştur. İmam Mansur'un 1783-1793 yılları arasında Rus boyunduruğuna karşı gösterdikleri direniş hareketi ve ardından 1829-1832 yıllarında Gazi Muhammed'in Dağıstan'da başlattığı, İmam Hamzat ve İmam Şâmil' in devam ettirdiği İmamlar dönemi, aslında Çeçenya'daki direnişinin en önemli devirleridir. Zira bu devirde Ruslara karşı oldukça örgütlü bir direniş harekâtı düzenlenmiş, Rus ordusu her seferinde bozguna uğratılmış ancak 1859'da İmam Şâmil' in Ruslara teslim olması sonucu İmamlar dönemi sona ermiştir⁷⁶. Zira kendi askeri-dini anlayışıyla devlet yani İmamat kuran İmam Şâmil'in yeniden başlattığı bu mücadele⁷⁷, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde dahi Naibi Simsirir Ali Bek öncülüğünde devam etmiş ve neredeyse tüm Çeçenistan'da yankı uyandırmıştır. Abrek adı verilen halk kahramanları bu olaydan sonra ayaklandırmaları ve direnişi tüm hızıyla devam ettirmişlerdir. Ruslar'ın Çeçenistan üzerinde uyguladığı kolonizasyon faaliyetleri Çeçen halkının ekonomik ve kültürel gelişimlerini de engelleyip, olumsuz etkiler doğurmuştur. Kuzey Kafkas'daki bağımsızlık hareketleri, Bolşeviklerin iktidara gelmesi üzerine Ekim 1917'de yeniden baş göstermiş, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti, 11 Mayıs 1918'de ilan edilmiştir.

Osmanlı bu dönemde yardımlarını esirgememiş, Dağıstan'a yardım göndermek üzere görevlendirdiği General İsmail Berkok komutasındaki ordu, Mondros Mütarekesinden dolayı geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Ancak Rusların Çeçenistan'a yönelik işgalleri hala devam etmekteydi. General Denik'in önderliğindeki Rus ordusu 1919'da Çeçenistan'ı yeniden işgal etmişse de Şeyh Uzun Hacı tarafından başlatılan direniş ve ayaklanma 1920'de başarı ile sonuçlanmıştır. Kuzey Kafkas'ın tamamında Bolşeviklerin iktidar oluşuyla, 20 Ocak 1920'de Çeçen-İnguş, Osetya,

sayesinde mümkün olmuştur. Prens Potocki ise Çeçenleri yetenekli hırsızlar olarak niteler ve kan davalarında oldukça yeğindirler. Herhangi bir fidye karşılığında seyyahlara zarar vermezler hatta yardımcılarına dahi nazik davranırlar. Eğlencelerde iki telden oluşan gitar eşliğinde kızlar şarkı söyleyip, erkeklerle raks ederler. Çeçenler Müslüman bir halktır. Allah'a Daa ya da Daal demektedirler. Kızları için aldıkları başlık parası genellikle on inek kadardır. Aralarında Orman tanrısına ve Lerda isimli kayaya tapanlar da bulunmaktadır. Bkz. Kanbolat, *a.g.e.* ss. 59-60.

⁷⁴ Grigorianz, *a.g.e.* s. 175.

⁷⁵ https://tasam.org/tr-TR/Icerik/2213/kafkasyada_bir_ulke_cecenistan 26.09.2019

⁷⁶ Yıldız, *a.g.e.* s. 67.

⁷⁷ Kuznetsov, *a.g.m.* s. 4.

Karaçay-Balkarlar ve Kabartay bilgilerinin dâhil olduğu Sovyetler Dağlı Cumhuriyeti kurulmuşsa da 30 Kasım 1922'de Çeçen Özerk Bölgesi, akabinde ise 7 Temmuz 1924'de ise İnguş Özerk Bölgesi Sovyetler Dağlı Cumhuriyeti'nden ayrılmıştır. Her iki Özerk bölge bu kez 15 Ocak 1934'te Çeçen-İnguş Özerk Bölgesi olarak birleştirilmiştir. Bu bölge 5 Aralık 1936'da Yeni Sovyet Anayasasına göre özerk bir cumhuriyet konumuna yükseltilmiştir. II. Dünya Savaşında oldukça sancılı bir süreç geçiren Çeçen-İnguş halkı bu kez 1941-42 yıllarında Alman ordusunun Grozni petrol bölgesinin işgali ile karşı-karşıya kalmıştır. Fakat Stalingrad yenilgisiyle birlikte Alman birlikleri bir türlü Grozniye giremez ve Kuzey Kafkası terk etmek zorunda kalırlar.

Bölge üzerinde işgal ve yaptırımlar yine de devam etmiş, Moskova'nın 23 Şubat 1944 almış olduğu bir karar neticesinde Çeçen-İnguş, Karaçay-Balkar halkları Orta Asya ve Kazakistan'a sürgün edilmişlerdir. Sonuç itibariyle de 25 Haziran 1946 yılında Çeçen-İnguşların SSCB üyeliği lağvedilmiştir. Stalin'in ölümü ile Ocak 1957'de yeniden yurtlarına dönen Çeçenler⁷⁸ ÖSSC'ni yeniden kurmuşlardır. Sınır bölgeleri yeniden alımlar da Naur, Şelkov ve Kargalin bu bölgeye dâhil edilmiştir⁷⁹. Cevher Dudayev, Çeçen Milli Kongresinde 23-25 Kasım'da başkan seçilmiş ve 27 Kasım 1980'de hâkimiyetini ilan ederek 7 Ekim 1991'de ise yapılan seçimin ardından devlet başkanı seçilmiştir. Aynı yılın kasım ayında Moskova Çeçenistan'da olağanüstü hâl ilan etmişse de Çeçen halkının yoğun tepkisine maruz kalması sonucu Rus yönetimi, Çeçenistan üzerine gönderdikleri birlikleri geri çekmiştir⁸⁰.

Çeçenlerle birlikte Vaynah kökenli olan İnguşlar, kendilerini Galgay olarak adlandırmaktadırlar. Beğloy, Baloğ, Bulguç, Doşokloy, Canbotneği, Fergi, Beştoy, Mersoy, Korgi, Nesirgoy, Mursağo, Geziknakan, Estmirneği, Pamtoy, Zeçoy, Uççoy, Ohloy, Oskoy, Torştgoy, Yendi ve Volkoynehan ve Tultoy başlıca İnguş kollarıdır⁸¹. Günümüzde Kuzey Kafkas'da Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti'nin batısında yaşamaktadırlar. Önceleri Animist ve Hristiyan iken, 1860-1870'li yıllar itibariyle tasavvuf ehli din adamları İslâmiyet'i yayma girişimleri sonucu İslâmiyet'i benimseyerek Sünnî mezhebine dâhil olmuşlardır. Çeçenler ile beraber, 1941-1943 yıllarında Kazakistan'a ve Sibiryaya sürgün edilmişlerdir. Yine çeçenler gibi Stalin'in

⁷⁸ Yıldız, *a.g.e.* ss.67-68.

⁷⁹ https://tasam.org/tr-TR/Icerik/2213/kafkasyada_bir_ulke_cecenistan (26.09.2019)

⁸⁰ Yıldız, *a.g.e.* s. 69.

⁸¹ Ali Arslan, "İnguşlar Kuzey Kafkasya'da Yaşayan Müslüman Halk", *TDVİA*, C. 22, İstanbul 2000, ss. 311-312.

ölümü üzerine bir kısmı ana yurtlarına geri dönmüşler⁸². Başkenti Magas olan İnguşetya 1920 yılında Dağlı halklar arasında yerini almış, 1936'da Çeçenlerle beraber İnguş-Otonom bölgesi, Çeçen-İnguş Cumhuriyeti adını almıştır. Eski haklarına yeniden sahip olmaları Komünist Parti sayesinde mümkün olmuştur. 1 Kasım 1991'de SSCB'nin dağılmasından ötürü bağımsızlıklarını ilan etmişlerse de Rusya bu bağımsızlığı tanımamıştır. Nitekim 4 Temmuz 1922'de Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nden koparak İnguşetya Özerk Cumhuriyeti adında tekrar yeni bir devlet teşkil etmişlerdir⁸³.

1.3.6. Dağıstan Halkları

Dağıstan kelimesi Türkçedeki *Dağ* sözcüğü ile Farsçadaki *-istân* ekinin birleşimidir aslında. Araplar tarafından bu coğrafya, anlamı “Dağlar” olan *el-Cibâl* kelimesi ile ifade edilmektedir. Yani bölgenin adı tamamen coğrafi bir mana taşımaktadır. Dağıstan, yüzölçümü 50.300 km² ve nüfusu 2 milyon civarındadır. Başkenti Mahaçkale olan Dağıstan, kuzeyden Kalmuk Özerk Cumhuriyeti, Doğudan Hazar denizi, Güneyden Azerbaycan, Güneybatısında Gürcistan ve Kuzeybatısında Çeçenya ile komşudur. Nitekim isminden de belli olduğu üzere Dağıstan, Kuzey Kafkaslar'da bulunan dağlık bir ülkedir⁸⁴. Dağıstan; Samur, Ava, Gazi Kumuk ve Andi nehirleri ile derin vadilerin meydana getirdiği bir bölge olmanın yanı sıra hem etkileyici doğal güzelliklere sahip hem de çeşitli etnik kimliği bir arada barındıran bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla jeostratejik önemi oldukça fazla olan bir bölgedir. Dağıstan'ın sadece Azerbaycan ile kara sınırı bulunmamakta, Kazakistan, Türkmenistan ve İran'la da deniz bağlantısı bulunmaktadır. Ayrıca Azerbaycan sınırının en uç sınırında bulunmaktadır. Derbent, İzerbaş, Kızılyar ve Buynaks Maçhakale dışında Dağıstan'daki diğer önemli şehirlerdir. Rusya Federasyonu'nun Kuzey Kafkaslar Federasyonu'na dâhil olan Dağıstan'ın⁸⁵, ulaşım şartlarının oldukça müşkül olması bölge halkı üzerine de yapısal olarak etki etmiş, yiğitlerin yetiştiği bir bölge olmuştur. 1927'de Dağıstan'da bulunan P. Pavlenko; Dağlı yollarda gezmenin bir sanat olduğunu, bu sanatın Dağlılara

⁸² Yıldız, *a.g.e.* s. 63.

⁸³ <http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/12> (26.09.2019)

⁸⁴ Ziya Musa Buniyadov, “Dağıstan, Kafkasya'nın Kuzeydoğusunda Rusya Federasyonu'na Bağlı Özerk Cumhuriyet”, *TDVİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 404.

⁸⁵ Ali Asker, “Halklar ve Diller Labirenti Dağıstan”, *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu Türk Dilli Halklar, Türkiye İle İlişkiler*, (Ed: Erhan Büyükcakıncı-Eyüp Bacanlı), Atatürk Kültür Merkezi, İstanbul 2012, s. 533.

boşluktan korkmayı unutturmuş olduğunu ve çocukların dahi yüksek uçurum kenarlarında ayaklarını sallayarak otururken korkmadıklarını söylemiştir⁸⁶.

İskitler'in ilkçağ'da Kuzey Kafkaslar'da yaşadığını bildiren Heredot'a göre Kimmerler'i buradan güneye sürenler de yine İskitler'dir. Ayrıca Dağıstan, Erken Maykop kültürü yani Leyla Tepe adı verilen kültürün olduğu alana dâhil bir bölgedir. Dolayısıyla Kuzey Kafkas halklarının yerleşim merkezi olarak kullandıkları bir bölge olma özelliği de taşır. Dağıstan'da insan kalıntılarının görülüşü çağ özellikle Mezolitik Çağ olmakla beraber Neolitik Çağ'ın Çokh kültürü ile bağlantılı olduğu varsayılır ve İnsanların bu çağda Elbruz dağı ile Hazar denizi arasında kalan yerlere yerleştikleri tahmin edilmektedir. Kalkolitik çağda, bu bölgedeki insanlar Velikent, Kayakent ve Çirkey gibi artık dağlık yerlerin yanı sıra sahil kesimlerine ve düz topraklara da yerleşmeye başlamışlardır. Bu yüzden Kuzeydoğu Ön Kafkaslar Kura-Aras kültürünün yayıldığı ilk bölge olarak kabul edilmektedir. Dağıstan'da M.Ö IV. yüzyıl başlarında "Hunların Krallığı" başlamadan evvel Alanlar da yaşamakta idi. Hunlar özellikle Dağıstan'ın kıyı kesimlerinde etkili olmuşlardır. Coğrafi konumu stratejik bir öneme sahip olan ve emperyalist devletlerin mücadele sahası olan Dağıstan, tıpkı Çeçenistan'da olduğu gibi İslâmiyet'i Arap-Hazar savaşı sonrasında benimsemiştir. İbn Kesir'in bildirdiğine göre Dağıstan 643 yılında İslâm dini ile tanışmıştır. Zira Hz. Ömer döneminde İran'ın fethi ile Azerbaycan'ın da fethini kolaylaştırmış ardından Suraka bin Amr komutasındaki İslâm orduları Dağıstan'a da ilk İslâmî akınlarını başlatmışlardır⁸⁷.

Dağıstanlılar, yakın tarih içerisinde önce Çarlık Rus İmparatorluğu'nun, akabinde ise Bolşevik rejiminin mezalim politikalarına maruz kalmış, hürriyetlerini ve dini inançlarını korumak maksadıyla bu zulme başkaldırarak İstiklal mücadelelerini sonuna kadar sürdürmüşlerdir. Dağlı halk, Rus boyunduruğunda yaşamak yerine Osmanlı topraklarına hicret etmeyi daha uygun görmüş ve kısa bir süre zarfında Türk halkı ile yakınlaşarak kendileri için Türk topraklarını yurt edinmişlerdir. Türk topraklarına hicretlerinden sonra kendi vatanlarını önemsedikleri gibi yeni yurtlarını da o denli önemsemiş, devlete maddi manevi katkılar sunmaktan geri durmamışlardır. Böylece kendi şanlarını da yüceltmişlerdir. İmamlar döneminde Çeçenistan'da görülen direniş,

⁸⁶ Abdul-Ali Aliyev, Tarihi Süreçte Dağıstan'da Din, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, *Dinler Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Kayseri 2008, s. 7.

⁸⁷ Gülreyhan Novruzova, Halk Dindarlığı Üzerine Bir Din Sosyolojisi Araştırması-Derbent (Dağıstan Örneği), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, *Din Sosyolojisi Bilim Dalı Doktora Tezi*, Kayseri 2012 ss. 20-21, 23; Tuallagov, a.g.e. s. 16.

Dağıstan'da da aynı özveri ile devam etmiştir. İmam Şâmil, Rusya'da esir olarak bulunmasına rağmen daima Kafkasya, bilhassa Çeçenistan ve Dağıstan halklarının sorunlarını dert edinmiştir. Tarihi Derbend Türk hanlığının yer aldığı Dağıstan 1918 yılına dek Azerbaycan'ın bir parçasıydı. Günümüzde Rus Federasyonu'na dâhil olan Dağıstan Cumhuriyeti'nin kuruluş tarihi tam manasıyla 20 Ocak 1991'dir. Bu tarihte SSCB'ye bağlı Dağıstan ÖSSC olarak kurulmuş, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Rusya Federasyonu içerisinde Dağıstan Cumhuriyeti olarak yer almıştır. Dağıstan'da⁸⁸, nüfusun çoğunluğunu Sünni Müslümanlar meydana getirmekle beraber, İslâm Dini Diğer Kafkas şehirlerinde olduğu gibi burada da hedef alınmasına rağmen halkı en zor anlarında bile bir arada tutan şey yine din olmuştur⁸⁹.

2015 yılı verilerine göre nüfusu 3 milyonu geçen Dağıstan'da⁹⁰, Müslüman halklarla birlikte Gayrimüslim halklar da yaşamaktadır. Fakat 90'lı yıllar itibariyle Rusya'nın bölgeden çekilmesi üzerine buradaki Yahudiler, İsrail'e göç etmiş dolayısıyla bölgedeki Gayrimüslim sayısı bir hayli azalmıştır. Bölgedeki yerli halk, Rus nüfusuna göre 2,5 kat daha fazla olmakla beraber, Rusların bölgede oluşturduğu nüfus % 9'dur. Bir geçiş alanı olmasının yanında iltica edilen bir bölge olması hasebiyle de çok sayıda etnik kökene ev sahipliği yapan Dağıstan'da⁹¹ konuşulan diller, "Nakh-Dağıstan" olarak kollara ayrılan Kafkaslar'da Kafkas dil ailesini oluşturan bir dil öbeğidir. Nakh grubunda yer alan dil öbekleri; Çeçence, İnguşça ve Bats dilinden vücuda gelirken, Dağıstan'da konuşulan diller ise daha geniş yelpazelidir. Yani Lak-Dargi, Avar-Andi-Dido ve Lezgi dil öbekleri olmak üzere Lakca, Lezgice, Avarca ve Dargice konuşulan bu dillerin başında gelmektedir. Ayrıca eğitim ve öğretimdeki ilk üç yıl yerel dillerle verilirken, üçüncü sınıf itibariyle Rusça eğitim verilmektedir⁹².

1.3.6.1. Lezgiler ve Tabasaranlar

Komşularının bölge halkından dolayı Lezgi dediği Dağıstan'a, doğulu yazarlarsa *Lezgi* ya da *Lezgizistan Ülkesi* demektedirler. İranlılar'ın *Lekzi*, Ermeni, Gürcü ve

⁸⁸ Cafer Barlas, "İmam Şamil ve Hicretteki Dağıstan", *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yeni Türkiye Dergisi*, S. 79, Kafkasya Özel Sayısı, S. IX, Ankara 2015, ss. 191,193-195.

⁸⁹ <http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/10> (27.09.2019)

⁹⁰ <http://ajanskafkas.com/surmanset/dagistan-nufusu-3-milyonu-asti/> (27.09.2019)

⁹¹ Gökmen Kılıçoğlu, Kafkasya'da Dağıstan'ın Stratejik Önemi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü *Strateji Bilimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Gebze 2004, s. 9.

⁹² <http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/10> (27.09.2019); <https://www.kaffed.org/bilgi-belge/dagistan/item/342-dagistan-cumhuriyeti.html> (27.09.2019)

Osetler'in *Leki* olarak zikrettiği Lezgiler, Kafkaslar'ın ilk yerlilerinden sayılmaktadırlar. Strabon ve Plutarh'ta *Albanya* olarak bilinirlerken Amazonlar tarafınca da *Gelai* ve *Lehai* olarak bilinmektedirler. Muhtemeldir ki bu da isimlerinin muallel olmasından kaynaklanmaktadır. Gürcülerde rivayet edilen bir efsaneye göre Lezgilerin kökeni, İafetok'un torununun torununa ve Forgam'ın beşinci oğluna dayanmaktadır. Ayrıca Reynegs adlı bir seyyaha göreyse Lezgiler'in ataları en eski çağlarda Hindistan'dan çıkıp önce Şirvan'a ardından da Don nehrine kadar Kuzey Kafkaslar'a yayılmışlardır⁹³.

Rutul, Tabasaran, Agul, Tsakhyur gibi alt gruplara ayrılan Lezgiler için çeşitli görüşler bulunmaktadır. Ritter; Lezgiler'in ahlaklı, vefalı ve namuslu olduklarını, silah yapımında, kültür-sanatta ileri düzeyde olacak kadar çalışkan olduklarını, Çeçenler gibi Sünni-Müslüman olduklarını bildirirken; İngiliz J. Bell; Lezgiler'in düşmanı olan kişilere karşı zalimliklerinden bahseder yani düşmanları olan kişilerin sağ ellerini kesip evlerinin kapısına astıklarını, astıkları el sayısınca saygınlıklarının arttığını kaydetmektedir. Bir Gürcü rivayetine göre Lezgilerin kökeni Likos ve Kartlos isminde iki kardeşe dayanmakta olup, Kıpçak ve Hazar Türkleri giderek bölgenin yerli sakinleri ile karışıp Lezgileşmişlerdir⁹⁴.

Diğer Kafkas kabileleri gibi İslâmiyet'i Arap fetihleri sonrasında tanıyan ve Şirvan Şahı Halil'in topraklarını zapt etmesi sonucu tamamen Müslüman olan Lezgiler⁹⁵, dinlerine düşkün bir millettir. Zira Müslüman olmalarının akabinde Kur'an'ın umdelerine bir hayli bağlılık göstermişlerdir⁹⁶.

⁹³ Berje, *a.g.e.* ss. 105-106.

⁹⁴ Arthur Bayhan'a göre Lezgiler'in burunlarının kıvrık ve basık Akthiyen Khevsurlarlar'ınki gibi sivri ve uzun olduğunu, çene yapılarının çıkıntılı, ikiye bölünmüş ince bıyıklı, yüzlerinin kısa, çene yapılarının çıkıntılı gözlerinin de deriye gömülmüş haliyle, kaşlarının kalınlığını bildirmektedir. Rottier isimli bir Alpay'ın 1829'da yayımlanan "*Tiflis'ten Konstantinopol'e Giden Yol*" isimli yapıtıdan naklolan bilgilere göre ise Lezgiler, yağmalamay seven ve ilkbaharın ilk günlerinde yol ya da geçit kenarındaki ormanlara saklanıp burada çoban ya da tüccar gibi kervanları kurban olarak görüp bekleyen bir kavimdir. Ayrıca sürekli köylere gidip av bulmaya çalışan, hatta beraberlerinde fidye karşılığı olarak aldıkları esir veya köleleriyle şehirlere kadar inen, bu kölelerin kaçmaması için de ürkütücü uygulamalar kullanan, kölelerin kaçması halinde ise oldukça kötü davranan bir kabiledir. Esirlere zulümde daha da ileriye giderek kaçan kölelerin ayak tabanlarını yarıp, içine at kılı dolduracak kadar zulümkârdırlar. (Bkz. *Tavkul, Kafkasya Gerçeği, a.g.e.* ss. 178-180.)

⁹⁵ Yıldız, *a.g.e.* s. 45.

⁹⁶ VIII yüzyıl başlarında mezkûr bölgeyi ziyaret eden bir Rus yazarın naklettiklerine göre, Dağıstanlı kadınlar adeta bir yük hayvanı gibi çalışır, etrafı süpürür, kümes hayvanları yetiştirir ve sürü hayvanlarıyla alakadar olmaktadır. Bunların yanında kocasının giysilerini ve çizmelerini dikmektedir. Ev yapımı için kullanılan taşları taşır, fazlasıyla büyük olan çalı-çırpıları sırtında taşıyarak metrelerce yürüten bu kadınlar çok iri bir yapıya sahip değillerdir. Titiz olmayan bu kadınlar bir o kadar da hünersizdirler. Gençken böylesi ağır işlerle uğraşmaları, yaşlandıklarında bellerinin iki büklüm olmasına sebep olmaktadır. Bu özelliklerinin yanı sıra misafirlerine karşı oldukça saygı duyup, kibar davranan Dağıstanlı kadınlar, onlar için evlerinin en güzel odasını ve eşyalarını sunmaktadırlar. Ancak ailelerine

Tabasaranlar ise Kaytagların bir kolu sayılmakta ve her iki Kafkas halkı, Usumı adı verilen Begler yönetiminde yaşamaktaydılar. Ancak Usumı unvanı Ruslar tarafından 1819'da kaldırılmış ve Tabasaranlar, "Tabasaran-Şah ya da Ma'sumlar" isimli hâkimler yönetiminde yaşamışlardır. Zamanla, Kaytag Usumları'na bağlı Kadıların idaresinde yönetilmişlerdir. Nüfuslarının 20 bin olduğu varsayılan Tabasaranlar, Kaytag ili ahalisiyle birlikte genellikle misafirperverdirler. Yalan söylemeyi sevmedikleri gibi söyleyeni de sevmezler. Pek ziyade kibar mizaçlı ve alçak gönüllüdürler⁹⁷.

1.3.6.2. Terekemeler (Karapapaklar)

Kendileri için Karapapak, Terâkime=Türkmanlar yani Terekemeler tabirini kullanan bu kabile Derbent'in kuzey kesiminde yaşamaktadırlar. Evliya Çelebi'ye göre Türkçe konuşan ve Kaytag olarak isimlendirilen Terekemeler, günümüzde Kars'ta bazı köylerde Sünni muhacirler olarak bulunmaktadır. Velikenr, Cemikent, Deli Oban, Padar, Berekey, Karadağlı, Selik, Tatlar, Memedkala, ve Uluterekeme Kars sınırındaki muhacirlerin yaşadığı köylerdir⁹⁸.

1.3.6.3. Nogaylar

Siyasi bir kabile ismi olan *Nogay* adının kökü Cengiz Han'ın *Nogay* adlı torunundan gelmektedir. Yani Nogay adı Altınordu emirlerinden Nogay'a isnat edilmektedir. Nogay denilen bu ad, Altınordu Devleti'nin yıkılışının ardından kurulan hanlıklar içerisinde geçerken, aynı zamanda Tatarlar arasında da yanlış olarak kullanılmıştır. Kuzey Dağıstan'ın Terek bölgesinde yaşayanlara Ak-Nogay denirken Kazaklar, Tatarlar için Nogay tabirini kullanmışlardır. 1928 yılında Latin harflerine göre uyarlanan ilk Nogay alfabesi, 1938 yılında diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi Kiril harflerine göre düzenlenir ve 1944'de yapılan düzenleme sonucu günümüzdeki şeklini almıştır. Son nüfus sayımına göre sayıları 100-200 bin civarı olan Nogaylar; Nogay Türkçesi konuşmaktadırlar⁹⁹. Ayrıca Nogaylar Kuban ve Kuma Nogayları

karşı kapalı bir yapıya sahiptirler. Eşlerine veya çocuklarına şefkat gösterilmesinden, iltifat edici sözler edilmesinden utanç duymaktadırlar. Bkz. Grigoriantz *a.g.e.* s. 189.

⁹⁷ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 309.

⁹⁸ Yıldız, *a.g.e.* s. 90.

⁹⁹ Yıldız, *a.g.e.* s. 89.

şeklinde iki kola ayrılmış, Kuban Nogayları da kendi bünyelerinde; Tahtamış, Karamurza, Mansur, Navruz, Kıpçak ve Nogayları olarak beş ayrı gruba ayrılmıştır¹⁰⁰.

1.3.6.4. Kumuklar (Gazi Kumuklar) ve Laklar

Hazar ve Hun kökenli olduklarını kabul eden Kumuklar, Macar dilbilimcisi J. Klaproth'a göre Hazarların torunuyken Vambery ve W. Barthold'a göreyse Dağıstanlı halklardan Kumuklardan gelmektedirler. Kendilerini "Lak-Lek" olarak tanımlayan Kumuklar için komşuları Kazi Kumuk ya da Gazi Kumuk demişlerdir. Fakat bu görüşlere ek olarak Kumuklar'ın dağlardan düz topraklara inerek Türklerle karıştığını, Karaçay-Malkar'ların ve Kırım Türklerinin bir boyu olduklarını hatta Türklerden önce Kafkaslar'da bulunan Mahalli halklardan olup bölgenin Türkleşmesine katkı sunduklarını bildiren görüşler de bulunmaktadır¹⁰¹.

Kafkaslar'ın en gayretli, en mahir halklarından olan Laklar, gayretleri ve mahir oluşları sayesinde yaşadıkları bölgelerin verimsizliğine rağmen varlık ve bolluk içinde yaşamaktadırlar. Her ne kadar kuzeyden mi ya da güneyden mi geldikleri belli olmasa da Ermeni bilginleri onların Gimri zümresinden olduklarını nakletmektedir. Kendilerine Gazi Kumuk diyen Laklar¹⁰², Dağıstan'da İslâmiyet'i ilk kabul eden Türk topluluğudur. Kumuklar'ı gururlandırmak amacıyla "din yolunda mücadele eden" anlamına gelen "Gazi" tabiri, onlar için Araplar tarafından söylenmiştir. Kafkaslar'da Azerbaycan Türklerinin dışındaki en kalabalık Türk topluluğu olan Kumuklar, Kumukça yani Lak dilini konuşmakta olup, 1979 yılı nüfus sayımına göreyse sayıları 228 bindir. Kızılyurt, Babayurt, Hasanyurt, Buynak, Kayakent, Kaytak ve Mahaçkale'de yaşarlar¹⁰³.

1.3.6.5. Dargılar (Dargiler)

Laklar ile komşu olan Dargılar, Dağıstan'ın en kalabalık nüfuza sahip üçüncü halkı olarak kabul edilmektedirler. Dağıstan'ın Dahadayev ve Sergokale gibi merkezi yerlerde yaşamakta olan Dargılar¹⁰⁴, daha yalın bir ifade ile Hazar Denizi ve Derbent geçidi sahilince uzanan bir bölgede yaşamaktadırlar. Batısında Laklar'ın bulunduğu Dargılar, yine Batıdan Avarlarla, Güneyden de Kaytaglarla komşudurlar. Avarlar'ın;

¹⁰⁰ Mehmet Alpargu, "Nogaylar", *TDVİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 202; Berje, *a.g.e.* ss. 75-77.

¹⁰¹ Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, *a.g.e.* ss. 183-184.

¹⁰² Berkok, *a.g.e.* s. 140.

¹⁰³ Yıldız, *a.g.e.* s. 89; Grigorianz, *a.g.e.*, s. 191.

¹⁰⁴ Özsaray, *a.g.e.* s. 28.

Zdih, Laklar'ın Akuşa dediği Darglar kendileri için Sutkur ismini kullanmaktadırlar. Lezgilerle yakın bir dil konuşan Dargı halkı; Akuşa, Sırhal, Horakan, Sutkur, Urkarak, Kubaçi ve Kaytak gibi Lezgi kabileleri arasında sayılan aşiretlere ayrılmışlardır. Derbent geçidinin kuzeyinde yaşamaları, Dağıstanlı halklar içerisinde en fazla yabancı kavimlerle karışan bir toplum olmalarını olanaklı kılmıştır. Hazarlar'ın önemli bir kolu sayılan Dargılar'ın yanında Araplar Kaytakları da Hazar aşireti olarak kabul etmiştir. Dargılar'ın Kubaçi aşireti, ismini teçhizat ve altın- gümüş işçiliği ile meşhur olmuş Kübeçi kelimesinden almıştır. Bu kelime günümüzde Karaçay-Malkar ve Kumuk lisanlarında varlığını sürdürmektedir¹⁰⁵.

1.3.6.6. Avarlar

Avarlar, Dağıstan'ın yerli sakinlerinden olmakla, Dağıstan'ın kuzeydoğusundan, batısına doğru uzanan Koysu Nehri dolaylarında yaşamaktadırlar. *Andelal* olarak anılan Avarlar'a¹⁰⁶, Andlar'a mensup manasını taşıyan bu ismi Ruslar vermişlerdir. Zira kendilerini Andelal olarak adlandırdıkları için Kafkas Avarları, ayrı bir topluluk olarak düşünülmektedir. Andlar ise Gimri zümresinden olup önce Kırım'da yerleşik yaşayan daha sonra Dağıstan'a gelerek buraya yerleşen bir Kafkas kabilesidir¹⁰⁷.

Şafi mezhebi mensubu olan Avar ülkesinde İslâmiyet'in tam manasıyla yerleşmesi 1558-1606 yıllarında Osmanlı vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Nakşibendî tarikatı ise Avaristan'da XVIII. yüzyılın ilk çeyreği itibariyle yayılım göstermiş, günümüzde bu tarikatın izlerine halâ rastlanılmaktadır. Çalışmamızın ikinci faslında da değineceğimiz üzere Nakşibendîliğin XIX. asırda önemli bir merkezi haline gelen Avar topraklarında Ruslara karşı büyük bir direniş hareketi başlamış, hatta 1830 yılında “*kâfir*” veya Rus işbirlikçileriyle ciddi bir mücadele süreci yaşanmıştır¹⁰⁸. İslâmiyet'i benimsemelerinin ardından kurulan Avar Hanlığı, İmam Hamzat tarafından yıkılsa da, 1859'da Şeyh Şâmil'in Ruslara teslim olması sonucu hanlık, Ruslar girişimiyle yeniden kurulmuştur. Kısa bir süre sonra hanlığa bu kez Ruslar son vererek bölgeyi kendilerine bağlı bir idari birim statüsüne getirmişlerdir. Hon John Abercromby'e göre Avar kadınları; evlerine uzak mesafelerden 3 pud² veya 120 Ib² ağırlıklarında odun ve saman

¹⁰⁵ Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, a.g.e. ss. 180-181.

¹⁰⁶ Özsaray, a.g.e. s. 28.

¹⁰⁷ Karagöz, a.g.t. ss. 9-10.

¹⁰⁸ Nadir Devlet, “Avarlar”, *TDVİA*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 110-111.

yükleri taşımaktaydılar. Avar toplumunda evlilik öncesinde bile çalıştırılan kızlar, 2 ruble 40 kapık (gepik) gibi makul bir fiyata satılabilir olmalarına rağmen yabancılar bu kızları alamamaktadırlar. Kafkas toplumunun en cesur halkı olarak Avarları gösteren H. John, Avarların Ruslara; karşı sadakatle bağlı olduklarını, dün 93 harbinde (Osmanlı-Rus Savaşı) Çeçenlerin Ruslara karşı direndiği esnada İmam Şâmil'e destek veren Avarların bugün Rus yanlısı olduklarını belirtmiştir¹⁰⁹.

540 bin nüfusuyla Dağıstan'ın en büyük etnik grubunu oluşturan Avarlar, nüfusunu %26'sını oluşturmakta ve Akvaklar, Tindinler, Çamalinler, Batlıklar, Karatinler, Didolar, Tseszler, Beştinler, Kavarşinler, Gunzipler, Ginuklar, Andiler, Archinler, Bagulallar, Çamalinler gibi 15 kola ayrılmaktadır. Ülke topraklarının genişliği 80 km'yi geçmeyen Avarlar, kuzeydoğu-Kafkas dil ailesinden Avoro-Andi-Dido dil grubunun mensubudurlar. Huzak ve Antzuk gibi iki lehçeye ayrılan Avar dili, birbirinden bağımsız farklı nitelikler taşımakta, Gazavat olarak da adlandırılan Müridizm döneminde ise Huzak resmî dil olarak kullanılmaktaydı¹¹⁰. 1920'de 38 harfe indirilmiş olarak Arap alfabesinin, 1938 yılından itibaren ise Kiril alfabesinin esas alınarak oluşturulduğu Avar dili günümüzde Dağıstan'da yayını bulunan altı dil içerisinde yer almaktadır¹¹¹.

1.4. Kafkaslar'da Eski İnanışlar ve Dini Durum

İnsanlar tarihi süre içerisinde daima kendilerinden daha üstün gördükleri bir yaratıcının varlığına inanmışlardır. Bu inanç doğrultusunda yaratıcılarına karşı iman beslemeleriyle birlikte ibadet ve davranışa dönüşen inanış biçimleri dini oluşturmaktadır¹¹². Yani din, insanoğlunun bir ilahi varlığa inanması ile birlikte ortaya çıkıp, tarihsel süreç içerisinde de toplumu gerek sosyal, gerekse siyasal anlamda daima etkileyen mühim bir faktör olmuştur.

1.4.1. Kuzey Kafkas Halklarının Eski İnanışları

Kuzey Kafkas halkları da kendilerini yaratan bir gücün olduğuna inanmaktaydılar. Mesela Adigeler diğer kavimleri yarattığı gibi onları da yaratan yüce bir Tanrının

¹⁰⁹ Işık, *a.g.t.* ss. 67-68.

¹¹⁰ Kılıçoğlu, *a.g.t.* ss. 11-12.

¹¹¹ Devlet, *a.g.e.* s. 111

¹¹² Abdülcelil Bilgin, "Din, Dindar, Dindarlık: Öz Eleştirel Bir Değerlendirme", *Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, Muş 2014, s. 12.

mevcudiyetine inanmışlardır ve onlar bu ilâha Tha adı adını vermişlerdir. Eski Adıgeller'e yani Çerkezler'e göre evrenin ve tüm insanlığın mukadderatı, dünya işleri, hayır, şer, yer ve gök içerisindeki tüm ahengi sağlayan yüce kudret Tha'dır. Bu yüce İlâh, insanların işlemiş oldukları günahları affederken insanlar da onun rızasını kazanmak ve bağışlanmak suretiyle dua ve kurbanlar sunmaktaydılar. Tha, yaratandır, ezelidir ve ebedidir ayrıca cinsiyeti yoktur ve gökyüzünde yaşadığı varsayılmaktadır. Adıgeller Müslüman olmalarına rağmen Allah ismini değil de *Tha* kelimesini kullanmaktadırlar. Tha'dan sonra *Şible* olarak adlandırılan Yıldırım Tanrısı, gök gürlmesi ve yağmur yağdırmakla mükellefti. O, hem savaş hem de adalet tanrısı olarak kabul edilir öyle ki savaşımlara gidilirken dahi ona dua edilmekteydi. Şimşek çakması ve gök gürlmesi de böylece önemli bir doğa olayı olmanın yanı sıra kutsal kabul edilmekteydi. Yıldırımın düştüğü ağaçlar ve bu ağaçların gölgesine sığınanlar da kutsal kabul edilir, cinayet dahi işlemiş olsa bu kişilere dokunulmazdı¹¹³.

Tanrı inancını benimsemiş bir diğer kavim olan Abkhazlar'da ise *Anzarms*, en yüce kudret olarak kabul edilmekteydi. Abkhazlar'da da yıldırım önemli bir yere sahipti. Asetinler (Kuşhalar)'in en yüce ilâhları *Khutsav* iken, Asetinler için de önem teşkil etmekte ve yıldırım tanrılarının ismiyse kendilerinin *Senet Eli* olarak adlandırdıkları *Fatsilia* idi. Adige, Oset ve Çeçenler'de bazı Tanrı isimleri şu şekildedir:

- a. **Mahamet:** Asetinlerde Güneş'in oğlu.
- b. **Hemetan:** Asetinlerde Ay'ın oğlu.
- c. **Brastin:** Asetinlerde ölüleri muhakeme eder, muhakeme sonunda Cennet ya da Cehenneme götürür.
- d. **Dele:** Çeçenlerin mutlak tanrısıdır.
- e. **Seli Sata:** Çeçenlerde bakire kızların hamisidir.
- f. **Dedsinan:** Çeçenlerde Fırtına Annesi (Ayrıca Çeçenlerde; Suların Annesi, Orman, İçki, Hububat ve Harp/Savaş vd. önemli yere sahip İlâhlardır.)
- g. **Seuserez:** Adıgeller'in Su ve İlâh Tanrısı

Abkhazlar'da yüce ilâh ve yıldırım tanrısının dışında kader, av tanrısı, su ve gökkuşağı tanrısı gibi önemli ilâhlar bulunmaktaydı¹¹⁴. Yine Kafkas bölgesinde Nart destanları ile çeşitli inanışların hâkim olduğunu da söylemek mümkündür. Nart denilen kavram tanımsal olarak Kafkas'da evvel zamanlarda yaşamış insanların söyledikleri ile

¹¹³ Özsaray, *a.g.e.* s. 48.

¹¹⁴ Berkok, *a.g.e.* ss.271-272.

birlikte; yaşayışları, destanları veyahut taha net bir tabir ile halk arasındaki yayılan hikâyelerdir aslında. Yine Nart terimi eski devirlerde yaşamış Kafkas halkı için de kullanılmakta olup; onlara ait gelenek-görenek vs. kapsamaktadır. Nartlara ait menkıbeler Çerkesler arasında destan olarak yer bulmuştur. Ayrıca Çerkes-Adıgeler'e ait lehçe ise evvel dönemde Nartlar tarafından kullanılmıştır. Nart adı verilen bu insan türü dev olarak ta tabir edilebilecek kadar iri yapıda kimseler imiş. Hatta çoğu kez Kafkas Bölgesinde ortaya çıkarılan 2 metre uzunluğunda büyük çaplı kemiklerin yine Nartlara ait olduğu söylenmektedir. Özellikle Kuzey Kafkas'da kazılan mezarların çoğu Nartların yaşam biçimlerini de göstermekte olup, mezarlardaki kılıçların büyüklüğü ise bize savaşı bir toplum ile yine büyük kılıç tutacak kadar iri yapılı olduklarının haberini vermektedir. Bu halkın kurt saldırıları sonrası yok olduğu söylenmektedir. Nitekim Nartların kılıçlarından anlaşılacağı üzere o dönemki insanlarda da özgürlük düşüncesi hâkim idi¹¹⁵. Öte taraftan Çerkezler arasında en kadim din Animizm'dir. Bu dini aslında Araplar Mecusilik olarak adlandırırken Orta Asya'da Şamanizm olarak bilinmektedir. Diğer yandan Abzah kavminin Jora isimli bir puta taptığı söylenilmişse de Çerkez kabileleri arasında putperestlik hiç görülmemiştir.

Kafkas bilâkis Kuzey Kafkas halkları bu inanışların dışında zaman zaman semavî dinlerin de mensubu olmuşlardır. Böylece din ve inanışlar bu şekilde geçmişten günümüze tıpkı diğer medeniyetlerde, imparatorluklarda veyahut dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşamlarını sürdürmüş olan kavimlerde olduğu gibi Kafkas bölgesi üzerinde de etkin bir rol üstlenmiş olup bölgenin jeostratejik ehemmiyeti de dikkate alındığında adeta bölge halkının da mukadderatını belirlemiştir. Çünkü bölge üzerinde yaşanmış egemenlik savaşları ve istiklâl mücadeleleri Kafkasların sadece kaynak bakımından zengin olmasından kaynaklanmamaktadır. Zira din bu hususta belirleyici bir öge olarak bölge üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen emperyalist güçleri bu doğrultuda şevke getiren ayrı bir güç niteliğindedir. Çeşitli inanışların süregeldiği Kafkaslar'da Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet etkili olan semavî dinlerdir.

1.4.2. Yahudilik ve Hazar Türkleri Örneği

Yahudilik Kafkaslar'da Hazar Devleti üzerinde etkili olmuştur. Hazarlar ise; Batı Hunlar'ın yıkılışından sonra 468 yılında kurulmuştur. Sınırları IX. yüzyılda batıda

¹¹⁵ Seteney, "Nartlar", *Kafkas Dergisi*, S.11-12, İstanbul Trz, s. 32.

Donetz ile Don nehrinin aşağı havzalarını, doğuda ise İdil nehrini kapsamakta olan Hazar ülkesi, güneyden Kafkas dağları ile çevrilirken yine güney sınırı Karadeniz'den Hazar denizine kadar uzanmaktaydı¹¹⁶.

Peki, Hazarlar Bizans İmparatorluğu'na sınır itibariyle uzakken nasıl oldu da Yahudiliği benimsediler? Öncelikle şunu bilmekte fayda vardır ki Hazar ülkesi, bir kültürel geçiş noktasıydı. Muhtemelen Bulan Hakan döneminde Yahudiliğin Karay mezhebini benimsemişlerdir. Hazarlar'ın Yahudiliği benimsemelerine sebebiyet veren olay ise; Bizans İmparatoru Ramanos döneminde (919-944) Hristiyanlaştırma çabaları sonucu doğan dinsel baskı ve zulümlere dayanamayan Yahudiler, Hazar ülkesine sığınmalardır. Nitekim burada kendi ülkelerinde görmedikleri daha hoşgörülü bir muamele ile karşılaşmışlardır. Zira ortamın bu denli müsait oluşuyla bu ülkede misyonerlik faaliyetlerinde bulunmaktan ve Yahudiliği Hazar ülkesine hızlıca yaymaktan geri durmamışlardır. Hazarlar'ın Yahudiliği benimsemelerinin başlıca nedenine gelecek olursak, Hazarlar, Göktürkler ve Sasâniler ile ittifak içerisinde bulunmuşlar ancak Bizans İmparatorluğu hatta giderek güçlenen Müslüman Arap Devletleri gibi süper güçlerin arasında eriyip kaybolmaktan çekinmişler, sosyal, siyasal ve kültürel yaşayışları da göz önünde bulundurarak Yahudiliği benimsemişlerdir. 740'ta bu dini kabul ettikleri düşünülse de Mes'udî'ye göre Abbasi Halifesi Harun er-Reşid döneminde (768-809) Hazarlar Yahudiliği kabul etmişlerdir. Ancak Hazarlar arasında bu yeni din halk tarafından çok benimsenmemiş, daha çok saray içerisinde yani hakan ve çevresiyle birlikte aristokrat ve yönetici sınıf tarafından tutulmuştur.

Yahudilik Hazarlar ve Karaylar dışında; Kabar, Kaliz ve Kıpçak gibi Türk boyları arasında da yayılım göstermiş, bu boylar arasında Yahudiliği benimseyenler olmuştur. Hazarlar her ne kadar Yahudiliği benimsemişlerse de kendi geleneksel inanç ve ilkelerini tatbik etmeye devam etmişlerdir. Böylece Hazar Türkleriyle birlikte evrensel bir dinin geleneksel inançları ortadan kaldıramayacağı aksine alt-kültür olarak devam ettirebildiği görülmüştür. Meselâ; Yahudi Hazar Hakanı, Rus İmparatorunun kızıyla evlenmiş ancak bu hatun evlilikten bir süre sonra İslâm dinine geçmiş buna rağmen onun bu tercihi hoşgörü ile karşılanmıştır. Ayrıca Hazar Devleti süresince ülke içerisinde Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar uyum içerisinde yaşamışlardır¹¹⁷.

¹¹⁶ Kanbolat, *a.g.e.* ss.32-33.

¹¹⁷ *Karai* Arapça bir kelimedir. Okumak manasına gelen *Kıraat* ile alakalıdır. Karailer Yahudilikte, Musa a.s.'ın hükümlerine bağlı olup Tevrat dışındaki yorumları kabul etmemektedirler. Yani Fundamentalist bir

Gerçekten de hoşgörölü ve dinler arası saygılı bir ortam tesis edilmişti. X. yüzyılda artık İslâmiyet'in yavaş yavaş yayılmış olduğu Hazar ülkesinde başkent İtil'de on tane cami bulunurken, on bin Müslümanın burada yaşadığı bilinmektedir. Ordu içerisinde dahi bu eşitlik söz konusu olup, Hakanın muhafızları içerisinde Müslüman askerler de yer alırken, orduda görev yapan ücretli Müslüman askerlerin de varlığından haberdar olmaktadır. Şehrin içerisinde yedi tane dini görevli yaşamaktaydı. Bunlardan iki tanesi Müslümanların, iki tanesi Hristiyanların, iki tanesi Yahudilerin ve diğer bir görevli ise Anamistlerin davalarıyla meşgul olmaktadır.

Hazarlar için yıkılış süreci giderek başlamaktaydı. Çünkü Ruslar 957 yılı itibariyle artık Hristiyan-Ortodoks olmuşlar, 965 yılında ise Asetin ve Karougien Çerkezlerinden oluşturdukları bir grup ile Yahudi ordusunu mağlup edip, Sergel kalesi ve Tamatakho şehrini kuşatmışlardır. Macarlar da artık Kuban yarımadasına yerleşmişler ve bazı Çerkez kabileleriyle karışmalarından dolayı yapıları etnik açıdan değişikliğe uğramıştır. Yahudi Kabartaylar ise Macarlar üzerinde hükümlük kurarak, askeri birlikler oluşturmuşlar ve Yahudi Hazar Devletine isyan etmişlerdir. Macarlar neticede günümüz Macaristan sınırlarına gelirken, Kabartay Yahudileri de Arföld ovasına gelmişlerdir. Hazar Yahudilerinin bir kısmı Macaristan'a yerleşmiş, bir kısmı da Takson Düki bölgesine yerleşmişlerdir. X. yüzyılda Macarlar din değiştirerek Hristiyanlığı ve Katolik mezhebini kabul etmişlerdir. Netice itibariyle 965'de resmen çöküş sürecine giren Hazarlar; Ruslar'ın kuzeyden, Peçenek, Oğuz ve Kıpçakların batıdan akınlarına maruz kalmışlardır. Yayılımacı diğer Arap akınlarıyla Derbent geçilmiş ve Hazarlar başkentlerini Semender'e, akınların devam etmesi üzerine bu kez de İtil'e taşımışlardı. XIII. yüzyılda da Moğollar'ın taarruzlarıyla karşılaşan Hazarlar 1299'da Altınordu Devletinin işgalleri nedeniyle son bulmuştur¹¹⁸.

1.4.3. Hristiyanlık

Kuzey Kafkas'da tesis edilmeye çalışılan bir diğer semavî din Hristiyanlıktır. Hristiyanlığın Kafkaslar' ve Güney Rusya'da yayılması Hunlar dönemine tesadüf

akımın temsilcisidirler. Daha net bir ifade ile radikaldirler. Fundamentalist akım, Abbasiler döneminde Anan Ben David tarafından sistemleştirilmiş, ilk Karai cemaatlerinin ortaya çıkışı da bu şekilde olmuştur. Fakat Irak'taki Talmudist Yahudiler'in şiddetli itirazlarına maruz kalmıştır. VIII asrın başlarında kendini belli etmiş; Suriye, Filistin, Kuzey, Kudüs, Kuzey Afrika, Bizans, İran, Kırım ve Kafkas gibi pek çok yerde görülmüştür. Bu yerlerden birisi de Hazar ülkesidir. (Daha fazlası için bkz. Enver Günay-Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, Berikan Yayınevi, Kayseri 2015, ss. 215-217).

¹¹⁸ Kanbolat, *a.g.e.* ss. 33-35.

edilmektedir. Sabir Türkleri arasında VI. yüzyıl itibariyle görülen Hristiyanlık için zamanla eserler yayınlanmıştır. Kuzey Kafkas dağlarında 537 yılında Arran Başpiskopos'un çabaları sonucu bu dinin yayıldığına bildiren Süryani rahip Zacharias Rahetor'un 555 yılında bu dinin yayıcılarının 7 yıl o bölgede dolaştığını ve Hun dilinde kitaplar neşrettiğini bildirmesi, Hristiyanlığın o bölgedeki yayılma çabalarına dair bilgileri gerçek kılmıştır. VIII. yüzyılda Hazar ülkesinde de görülen Hristiyanlık, Arap seyyahların bildirdiğine göre Alanlar arasında da tesir etmiştir. Bu seyyahlardan Said el-Magrîbî, *Kitab el- Coğrafya* isimli eserinde;

“*Gürcistan'ın doğusunda Alan yer almaktadır. Bunlar Hristiyanlaşan Türklere'dir.*” diyerek daha net ifade etmektedir. Bu kavimler arasında yayılım gösteren Hristiyanlığın Kafkaslar'da tesir ettiği ilk kavim aslında Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Adigeler'dir. Bizanslılar, Adigeler arasında Hristiyanlığın yayılmasını sağlayan önemli bir güç olmuştur. Adigeler'in ardından Hristiyanlığın Gürcistan'daki yayılım göstermesi¹¹⁹, M.S. IV. yüzyılın başlarındadır. Gürcüler arasında Hristiyanlığın yayılması Aziz Giorgi'nin Kafkaslar'daki tebliğleri neticesinde mümkün olmuştur¹²⁰. Daha net ifade etmek gerekirse Gürcüler arasında da Hristiyanlığın tesisi Bizanslılar vasıtasıyla mümkün olmuştur. Bölgede Hristiyanlığın tam manada oturabilmesi için komşu halklarla dostane ilişkiler kurulmasının yanı sıra bilhassa M.S. V. yüzyılda bağımsız bir Gürcü kilisesi kurulmasının ardından yoğun misyonerlik faaliyetleri Hristiyanlığın yayılışı, ülkenin kuzey dağlık kesimlerine doğru ilerlemiştir. Fakat buna rağmen bu din manasıyla bölge de tesis edilememiş, nitekim XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İslâmiyet'in bölgedeki yayılışının hızlanması eski dini inanışların canlılığını yitirmesine sebebiyet vermiştir. Zira IX. yüzyıl ortalarında bilâkis Muğrid Savaşları, İslâm dinini bu coğrafyanın halkı için adeta bir millî din statüsüne getirmiştir. Sonuç itibariyle de kilisenin tesiri azalacak ve kilise itibar kaybedecektir¹²¹.

Hristiyanlığın Gürcülere tesir etmesinin ardından sıra Kuzey Kafkaslar'a gelmişti. Zira misyonerlik faaliyetleri hız kesmeden devam ediyordu. Bu doğrultuda Hristiyanlığın Kuzey Kafkas'a yayılması için ilk adım milâdî 55. senede Asetin veyahut

¹¹⁹ Ufuk Tavkul, “Kafkasya'da Hristiyanlığın İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 128, 2000, s.102.

¹²⁰ Mehmet Bülent Uludağ, “Anadolu ve Kafkasya'daki Müslüman-Hristiyan Etkileşiminde İki Mühim İsim Yunus Emre ve Şota Rustaveli”, *Bilig Bilim ve Kültür Dergisi*, S. 3, İstanbul 1996, s. 172.

¹²¹ Marly Henze, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, (Çev. Ahmet E. Uysal), OTDÜ Yayınları, Ankara 1984, ss. 2-4.

Oset dolaylarında atılmıştır. St. Andre ve St. Simon adlı iki misyoner Bostafor ve Bosfor adlı kentlere girerek birçok kişinin Hristiyan olmasını sağlamışlardır. Bu nâşirler günümüzde Sohum olarak adlandırılan Abhazya bölgesinde de bu dini yaymak için gayret göstermişlerdir. Hristiyanlığın Kafkaslar'daki yayılımı İmparator Justinyen dönemine tesadüf etmektedir. (527-567). Bu dönemde Pontuk isimli başka bir şahıs Karadeniz kıyılarında Hristiyanlığın intişârı için çaba sarfetmiştir. Kafkas Eveki namındaki şahıs da Nalçık bölgesine yerleşerek Hristiyanlığı burada tesis etmeye çalışmıştır. Bu şahsiyeti Adığeler, Şehknikh olarak yâd edip, kendisinden iftiharla bahsetmektedirler. Zaten Hristiyanlık; Osetler, Adığeler ve Çeçenler arasında XIII. yüzyılda tesis edilmişti. Ancak yine de yukarı da belirttiğimiz üzere Kafkaslar'da tam manasıyla etkili olamamıştı. Çünkü cari olan din aslında bizim daha evvel de Animizm diye bahsettiğimiz ve Arapların Mecusîlik olarak adlandırdığı dindi. Hristiyanlık ise bu toplumun inancına veyahut mevcut dinine herhangi bir etki edememişti. Zaten Frankların İstanbul'u işgal etmesi, Haçlı Seferleri ve Lâtin Devletinin kurulması gibi hadiselerin yaşanması ardından da bölgede Hristiyanlığın Katolik mezhebini tesis edilmeye çalışılması ve bu gayretlerin Karadeniz kıyılarına doğru ilerleyle kaydetmesi sonucu Anapa ve Karadeniz kıyılarında yerleşmiş bulunan Ortodoksluk mezhebi ile karşılaşmaya nihayetinde de mezhep çatışmasının doğmasına sebebiyet vermiştir. Ancak tüm çabalara rağmen Hristiyanlığın karanlık bir evreye girdiği bu süreçte İslâmiyet'in bölgede hızlıca yayılması, Hristiyanlığın yayılışına sekte vurmuştur. Çünkü belirttiğimiz gibi bu din Kafkas halklarının bilâkis Kuzey Kafkas halklarının milli karakterine uymamaktaydı¹²².

1.4.4. İslâmiyet'in Kuzey Kafkas'da Kabulü ve Yayılışı

Güçlü devletlerin Kafkaslar'daki mücadeleleri İslâmiyet ile birlikte yeni bir ivme kazanmış, bölge üzerinde Arap fetihleri hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Nitekim İslâmiyet'in Kafkaslar ve Kuzey Kafkas'a yayılışı kendinden önceki dini inanış ve dinlerin de tesirini azaltmıştır. Her ne kadar İslâmiyet'in Kuzey Kafkas'a yayılışının Emeviler dönemine rastladığını nakleden görüşler mevcut olsa da aslında ilk temaslar Hulefâ- yı Râşîdîn döneminde bilhassa Hz. Ömer (r.a.) ve Hz. Osman (r.a.)'ın Hilâfet dönemlerinde gerçekleşmiştir.

¹²² Berkok, *a.g.e.* s. 273-274.

1.4.4.1. Hz. Ömer (r.a.) ve Hz. Osman (r.a.) Dönemi

Hz. Ömer'in hilâfet döneminde (634-644), İslâm orduları tarafından Sasaniler'in yönetimi altında bulunan İran toprakları fethedilmiştir. Bu durum doğrusu bir dönüm noktası niteliğindedir. Zira İran'ın fethi beraberinde Azerbaycan'ın da fethi için kapı aralamıştır. Neticede İran'ın fethedilmesinin akabinde İslâm orduları tarafından 642 yılında bu kez Azerbaycan fethedilmiş ve bu fetih Kuzey Kafkasın fethini kaçınılmaz kılmıştır. Hz. Ali hilâfeti döneminde Azerbaycan'da halkın büyük bir kısmı neredeyse Müslüman olmuştu. Süraka b. Ömer'in komutasındaki İslâm ordusu Şirvan'a kadar gelmiş, Şirvan hâkimi Şehriyar İslâmiyet'i ancak Hazarlar'ın etkisizleştirilip kendisine bağlanma koşulu ile kabul edeceğini dile getirmiştir. Bu teklifi Süraka b. Ömer, Hz. Ömer'e bildirmiş ve Hz. Ömer bu teklife olumlu bir yanıt vermiştir. Bunun üzerine Süraka b. Ömer, Hazar ülkesinin batı kıyısında yer alan Derbent'in fethiyle görevlendirilmiş ancak başarısız olması üzerine Hazar hükümdarı ile barış antlaşması imzalamış ve bu antlaşma Süraka b. Ömer'in ölümüne kadar sürmüştür. Süreka b. Ömer'in vefatı üzerine kendisinin halefi olarak Abdurrahman b. Rabia memur tayin edilmiş, fetih hareketleri hız kesmeden devam etmiştir. Öyle ki Albanya'nın (Hıristiyan Kıpçak Türkleri) pek çok bölgesi zapt edilmiş, İslâmiyet bölgeye tesir etmeye başlamıştır. Abdurrahman b. Rabia, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde gazalara devam etmiş ancak Hz. Osman (r.a.)'nın hilafeti 8. senesindeyken cenk esnasında şehit düşmüştür. Kendisinden sonra Derbent'in fethini kardeşi Selman b. Rabia gerçekleştirmiş, böylece Derbent, halifelik için Hazar ülkesini de kapsayan bir sınır olarak belirlenmiştir. Derbent'in zaptının ardından Selaman b. Rabia, Hazarlar ile girişmiş olduğu muharebelerin birinde şehit düşmüştür¹²³.

İslâm fetihlerinin Kafkaslar'ın kuzeyine böyle hızlıca tesir etmesi ve fethin gerçekleşmesinde Derbent geçidinin önemini de göz ardı etmemek gerek. Zira bu geçidin önemini ihtiva eden Hadis-i Şerifler ile Arap ordusunda maneviyat kuvvetli kılınmaya çalışılmıştır. Konuyla alakalı Ebu Hureyre Enes b. Mâlîk ve Abbas'ın rivayet ettiği bazı hadisler şu şekildedir¹²⁴:

a. "Acem ülkesinin şehirlerini fethederek acele ile ol şehre yetişiniz ki orada Cebrail hat çizmiş ve Zulkarneyn set çekmiştir. Orası Bâb-ül Ebvab'dır."

¹²³ Özsaray, *a.g.e.* ss.141-143.

¹²⁴ Özsaray, *a.g.e.*, s.141-142; Derbent geçidi ile alakalı olaylar için bkz., Bi, *a.g.e.*, C. II, s. 526-527.

- b. *“Ol şehrin fethi İslâm’a müesser olsa gerektir. Ve cümle âlem ol şehirde toplansa gerektir. Ona Bâb-ül Ebvab derler. Her kim ol mübarek yerde Allah yolunda gaza ve cihat etse, ömrü içinde işlediği bütün günahları affolunur. Ve her kim ol şehirde vefat etse sualsiz cennete girer. Her kim bir saat müddetince orada ikamet ederse üç defa hac etmiş kadar sevaba girer.”*
- c. *“Bir gün veya bir gece Bâb-ül Ebvab’da Allah’a ibadet edilse altmış yıllık ibadete bedeldir”*

Abdurrahman b. Rabia’dan sonra fetih hareketleri Emeviler ve Abbasiler döneminde de devam etmiş, Derbent Geçidi’nin tam manasıyla zapt edilmesi ile birlikte, İslâmiyet bölge halkının birçoğu tarafından benimsenmiş ve kabul edilmiştir¹²⁵.

1.4.4.2. Emeviler ve Abbasiler Dönemi

Emeviler döneminde ise, Kafkaslar’a ilk seferler Muaviye b. Ebu Süfyan ile birlikte 662 yılında düzenlenmiştir. Ebu Süfyan döneminde gerçekleştirilen bu seferlerin tek gayesi askerleri iç siyasetten uzaklaştırarak, faal bir fetih politikası izlemek idi. Dolayısıyla bu dönemde yapılan mücadele geniş kapsamlı olmamıştır. Kuzey Kafkas’a yönelik asıl seferler Abdülmelik b. Mervan dönemi itibariyle başlamış; 706-714 yılları arasında Derbent’i aşmak için Emevi ordusu, Hazarlar Türklerine karşı çok sayıda Taarruzda bulunmuştur. Ancak bu dönemdeki girişimler neticesiz kalmıştır. Abdülmelik b. Mervan’ın ölmesi üzerine Velid b. Abdülmelik bu seferleri devam ettirmiş ve ülke sınırları bir hayli genişlemiştir. Halife Velid’in askeri başarıları bu ilerlemenin en önemli etkenlerindedir. Çünkü iç siyasette oldukça başarılı politikalar yürütmüş, halkın refah seviyesinin artması için de çeşitli mevduatlar yapmıştır. Ancak bunlara rağmen Hazar ülkesinde kalıcı başarılar elde edilememiştir. Emeviler ve Hazar Türkleri arasındaki mübarezeler, Cerrah b. Abdullah Hakemi döneminde oldukça şiddetlenmiştir. Zira 720 yılında Cerrah b. Abdullah bir gece ansızın baskın düzenler ve Hazarlar’ı mağlup eder. Bir süre sonra Derbent şehri civarında karşı karşıya gelen her iki ordu tekrar savaşırlar, kırk bin asker ile savaşan Hazarlar, asker sayısı yirmi beş bin civarında olan Emeviler’e tekrar yenilirler ve Emeviler bu savaştan çok sayıda ganimet ve esir ele geçirerek dönmüşlerdir. Neticede Hazarlar tekrar Cerrah b. Abdullah üzerine

¹²⁵ Gökçe, *a.g.e.*, ss. 19-20.

yürümek istemişlerdir. Cerrah b. Abdulah da tekrar karşı koymak istemişse de dönemin halifesi II. Yezid'in ölmesi üzerine Hişam b. Abdülmelik halife olmuştur¹²⁶.

Hişam'ın yaklaşık yirmi yıllık iktidarı süresince Hazarlar ile yapılan mücadele kesintiye uğramamıştır. Fakat Hişam dönemi Emeviler'in yıkışı sürecine zemin hazırlanılan bir dönem olmuştur adeta. Çünkü bu dönemde halktan haksız yere vergiler alınmaya başlanmış, bunun neticesinde ülke çapında isyanlar başlamıştır. Ömer b. Abdülaziz devrinde uygulanan Mevâli politikası yeniden uygulanmaya başlanmış, Arap olmayanlar yeniden dışlanarak elde ettikleri haklardan tekrar mahrum bırakılmışlardır. Neticede isyanlar artmıştır bilhassa Farslar ve Berberiler arasında. Abbasi muhalefetinin de eklenmesi üzerine Emevi iktidarı yıkılış sürecine girmiştir¹²⁷.

II. Yezid, 735 senesinde Ebu Ubeyde b. El- Cerrah komutasında gönderdiği ordu ile Derbent'i almış ve Hazar ülkesinin başkenti Blancar'a doğru yürümüştür. Hazarlar'ın güçlü direnişleri karşısında çok sayıda asker şehit düşmüş ve Arap ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Yine de Derbent'teki hâkimiyetleri sürmüştür. 736 yılında Hişam, Derbent üzerine yeni bir ordu sevk edip bölgeyi daha da tahkim etmiştir. Hişam'dan sonra halife olan II. Velid döneminde bölgeye yeni bir askeri birlik gönderilmiş, Hazarlar yenilgiye uğratılmış ve halkın çoğunluğu Müslüman olmuştur¹²⁸.

Kafkas'a yönelik fetihler Emeviler'in ardından Abbasi hilafeti döneminde de devam etmiştir. İlk Abbasi halifesi Abdullah Saffah'ın bölgeyi kuvvetlendirmesinin ardından Cafer el-Mansur döneminde Hazarlar 763'te Derbent'i kuşatmışlarsa da muvaffak olamayıp geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Halife Saffah, Derbent valisi Yezid b. Asad'ı yanına çağırarak bölgedeki stratejik yerlere Arapların iskân ettirilmesi yönünde kararlar alınmıştır. Neticede Derbent çevresine Arapların

¹²⁶ Mehmet Cog, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", *Turkhis Studies Journal*, C. 2, S. 2, 2007 ss. 152-153.

¹²⁷ Taberi'ye göre Cerrah, esirlerin sayıca fazla olmasından ötürü bir kısmının aileleriyle birlikte Belencer nehrine atılmasını emretmiştir. Yaşanan bu hadise, mübalağa olmamakla beraber şiddetini ortaya koymaktadır. Cog, *a.g.m.* s. 154.

¹²⁸ Mesleme b. Abdülmelik, Emevi soyuna mensup olmakla İstanbul kumandanı olarak bilinmektedir. Halk arasında Ebu Süfyan olarak adlandırılan Mesleme, Derbent'i zapt ettikten sonra Kaytag, Dargi ve Tabasaran'da büyük bir camii yaptırmıştır. Akuşa ve Samur vilayetine bağlı Ahti ve Karkurta köylerinde Ebu Müslim adına büyük camiler yapılmıştır. Yine Kura şehrinin Riça, Fita ve Kuçhur köyleri ile Avarya, Surgin, Tsdahar gibi yerlerde cami yapımı devam etmiş, Kumuk'ta muazzam bir görünümde cami inşa edilmiştir. Derbentname'ye göre kente çok sayıda cami yapılmış, yedi tane mahalle oluşturularak bu mahallelere Müslüman halklar iskân edilmiştir. Camiler dışında bu mahallelere mescitler yapılmış ve bu mescitler buraya gönderilen savaşçıların isimlerini taşımıştır. Örneğin; Musullular mescidi, Dımaşklılar mescidi, Filistinliler mescidi, Humuslular mescidi ve Ürdünlüler mescidi vs. Mezopotamyalıların iskân edildikleri mahalleye ise Cami-i Kebir inşa edilmiştir. Özсарay, *a.g.e.*, ss. 144-146.

iskânı gerçekleştirilmiştir. Buraya Suriye, Musul ve Mezopotamya'dan 7000 ailenin getirilip iskân edilmesiyle Hazarlar bir daha herhangi bir eylemde bulunmaya cesaret edememişlerdir. Eşi Zübeyde ve ailesi ile birlikte 789'da Derbent'e gelen Harun er-Reşîd, burada tahrip olan kaleleri onarıp, Rubas nehrinden şehre su getirilerek kanal etrafına bağ, bahçe ve değirmenler inşa ettirmiştir¹²⁹.

Harun er-Reşîd dönemi sadece Abbasiler'in değil aynı zamanda el-Ebvâb yani Derbent için de parlak bir devir olsa da¹³⁰ Hazar Türkleri ile yaşanan son büyük savaş yine Halife Harun er-Reşîd dönemindedir. Zira Halife Mansur döneminde Ermeniyeye valisi Yezid b. Süleymiye, Hazar hakanının kızı ile evlenmiş ve her iki devlet arasında akrabalık bağı kurulmuştu. Fakat Hakanın kızı doğum esnasında bebeği ile birlikte ölünce bunun kasıtlı olabileceği düşünülmüş ve Hazarlar Araplara karşı yeniden saldırıya geçmişlerdir. Belirtmekte fayda gördüğümüz bir diğer husus da şudur ki Abbasiler döneminde Hazarlar ile bir hareketlilik yaşansa dahi Emeviler dönemindeki kadar şiddetli çatışmalar yaşanmamış olup, Abbasiler daha çok barışçıl bir politika izlemişlerdir. Hazarlar ve Abbasiler arasındaki son savaşların nedeni olarak gösterilen başka bir olay daha rivayet edilmekte ve bu rivayete göre; Harun er-Reşîd, Said b. Selim Kuteybe el-Bahili'yi Kafkaslar'daki sorunları çözmesi için vali olarak atamıştır. Ancak bölgenin yerli halkı ve mevcut valisi Necm b. Haşim, halifenin gönderdiği valiye isyan eder ve bu isyan üzerine Said, Necm b. Haşim'i yakalayarak öldürür. Necm'in ailesi oğullarının ölümünü kabullenmez ve Hazarlar'a sığınarak Abbasiler' karşı yeni bir savaş başlatırlar. Bu savaşın ardından her iki devlet arasında büyük bir savaş yaşanmamıştır. Zira X. yüzyıl itibariyle artık ticari ilişkiler başlamıştır. İbn Fazlan'ın bildirdiklerine göre; İdil kenti Hazarlar'ın başkenti olduğu sırada kent, nehrin iki tarafında oturulmak üzere iskân edilmiş, bir tarafında Müslümanlar otururken diğer tarafında da Hakan ve ailesi oturmakta idi. Müslüman tüccarların hukukî meseleleri ile ilgilenmeleri için de "Hız" adı verilen din görevlileri tayin olunmuştu. İbn Fazlan'dan elli yıl sonra ülkeyi seyahat eden Mes'udî ve İbn Havkal'a göre bölgedeki cami sayısı otuz adet idi¹³¹. Özellikle Emevilerin İslam adı altında ırkçı politikaları sonucunda

¹²⁹ Özsaray, *a.g.e.* s. 147.

¹³⁰ Yusuf Tekin, Abbasiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sisteminin Kurulması, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü *Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Ağrı 2018, s. 110; Aliyev, *a.g.t.* s. 81.

¹³¹ Cog, *a.g.m.* ss. 147-148, 158-159.

İslamiyet Kafkasların tamamına yayılamamıştır. Şayet Kafkaslar'ın tamamına İslâmiyet yayılmış olsaydı bugün Avrasya coğrafyasında İslâmiyet yayılmış olacaktı.

1.4.5. Selçuklu Türklerinin Kuzey Kafkas Fetihleri

Müslüman Türklerin Kafkas gazaları içerisinde şüphesiz Selçuklu Türklerinin Kafkaslar'daki ilerleyişleri ziyadesiyle önem arz etmektedir. Selçuklu Türkmenleri Kafkaslar'da Güney yönlü bir siyaset seyretmiştir ancak öncesinde bölgeye ilk ne zaman ve neden geldiklerine dair bilgileri paylaşmakta yarar görmekteyiz.

XI. yüzyıl öncesinde Selçuklular bölgeye gelmeden evvel çok sayıda göçebe Türkmenler kitleler halinde Azerbaycan ve Horasan taraflarında ikamet etmekte ve bu bölgede kontrolü ellerinde tutmakta idiler. İslâmiyet'i benimsedikleri bilinen, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesine gelen bu Türkmenler fetih şuuru ile Bizans'a karşı hareket etmekteydiler. Selçukluların Kafkaslar'a teveccüh ettikleri sırada Orta-Aşağı İdil Boyu, Karadeniz'in Kuzeyi, Kafkaslar ve Aşağı Tuna boylarının kontrolü diğer Türk Boyları olan akrabalarının elinde idi. Bu boyların bir devlet olarak en mühimi İdil Bulgarlarıydı. İdil Bulgar Devleti, adını da almış olduğu İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği noktada yer almaktaydı. İdil Bulgarları, İdil nehrinin ticari bir geçiş noktası olma hasebiyle tüccar bir kavim olma özelliği taşımaktadırlar. IX. yüzyılın sonlarına doğru Müslüman olan bu kavimin *Bulgar* ismiyle kurmuş oldukları şehir Doğu Avrupa'nın en büyük ticaret merkezi idi. Bu sahada bu gelişmeler yaşanırken, Batı Sibir'den başlayıp Kuzey Kafkas, Don Boyları ve Karadeniz'in Kuzeyi de Kuman ve Kıpçak adındaki Türk boylarının işgali (1030) altındaydı. Bununla da sınırlı kalmayıp, Kırım ve Özi boylarını dahi işgal ederek Tuna'nın aşağısına kadar sınırlarını genişletmişlerdir¹³². Selçuklular'ın Kafkaslar'a gelişi ise Tuğrul Bey döneminde Azerbaycan ile gerçekleşmiş olup, daha sonra Tebriz üzerine yürümüştür

Nitekim Selçuklu Türkmenlerinin Kuzey Kafkası aşan gaza hareketleri bir nevi bu toprakları, gayr-ı Müslim Türklerden de korumaya yönelik olmuştur. Tabi Selçuklular bölgeye yönelik henüz gaza hareketleri başlatmadan bu bölgede feodal beyliklerin de varlığı bilinmektedir. Fakat belirtmekte fayda vardır ki Selçuklular bu bölgeye sadece gayr-ı Müslim Türk tehdidinden dolayı gelmemişlerdir. Tabi feodal beyliklerin kendi aralarında yaşadıkları anlaşmazlık ve bunun bölgede sebep olduğu huzursuzluk ve

¹³² İbnü'l Esir, "*El- Kâmil fi't- Tarih Tercümesi*", (Çev: Abdülkadir Özydın), C. 9, Bahar Yayınları İstanbul Trz, s. 454.

asayışsızlık bir gerekçe olarak gösterilebilir ancak bu huzursuzluğu önlemeyecek olan bir otorite boşluğu, Selçukluları bölgeye sevk edici en mühim sebeptir. Selçuklular Kafkaslar'ın fethini bir devlet politikası olarak görmüşlerdir. Selçuklular'a tâbi olan diğer Türkmen oymakları da aynı şuurla Hristiyan Rum, Ermeni ve Gürcülere karşı gaza ve cihadı adeta bir ülkü edinmişlerdir¹³³.

Şimdi dönelim Selçuklu Türklerinin Kuzey Kafkas faaliyetlerine. Selçuklular Güney Kafkas bölgesine yönelik bir fetih politikası izlemiş olduğundan Kuzey Kafkaslar'daki faaliyetlerini daha çok Melikşah döneminde görmekteyiz. Zira bu dönemde Çeçenistan ve Dağıstan'da İslâmlaşma hız kazanmıştır¹³⁴. Babası Alp Arslan'ın şehit olmasının akabinde sultanlık makamı kendisine tevdi edilen Sultan Melikşah derhal Kafkaslar'a yönelik fetih ve iskân çalışmaları başlatmıştır¹³⁵.

Sultan Melikşah'ın ilk Kafkas politikası Gürcistan üzerine olmuştur. Zira Gürcü kralı II. Georgi itaatsizliğe başlamış bunun neticesinde Melikşah 1076'da Gürcistan'a bir sefer düzenleyerek duruma müdahale etmiş ve Gence'yi Şeddani emir Fazlun'dan alarak bu hanedana son vermiştir. Melikşah'ın emir Savtigin'e tevdi etmiş olduğu Kafkaslar'da Türkmen nüfusu giderek artmaya başlamış, Arran ve civarına Türkmen iskânı hızlanmıştır. Ancak Savtigin'in Kral Kutayıs kentinde oturan Giorgi ile karşılaşması başarısız bir netice verince, eski Ani kralı Gagik, yeniden kral olmak için teşebbüste bulunmuş ve Sultan Melikşah Kafkaslar'a gitmeye mecbur kalmıştır. 1078 yılında Aras nehri üzerinden bölgeye gelen Melikşah, emir Savtigin'in yerini tahkim etmiş ancak bölgeden ayrılırken Bizans kumandanı Grigor Bakurian'ın baskılarına maruz kalması sonucu buraya üçüncü bir sefer düzenlemek mecburiyetinde kalmıştır. Emir Savtigin ve Emir Ahmet'i bölgeye sevk eder 1080'de Emir Ahmet Gürcüleri mağlup ederek Kars, Oltu, Erzurum ve Bakurian'a bağlı diğer yerleri yeniden ele geçirmiştir. Emir Ebu Yakup, Emir İsa Börü ve diğer Türkmen reisleriyle beraber; Kutayıs, Acara, Karthili, Ardanuc dolayları ile ertesi sene ise Karadeniz sahilince uzanan Çoruh vadisi zapt edilmiştir. Bu sefer esnasında Derbent vilayeti ile birlikte

¹³³ Bedirhan, *a.g.e.* ss. 85-90.

¹³⁴ Özsaray, *a.g.e.* s. 152.

¹³⁵ Bi, *a.g.e.*, C. 2., s. 563.

Derbent geçidi ve Azerbaycan-Dağıstan sınır noktası olan yani Kuzey ve Güney Kafkas bölgesini birbirine bağlayan Daryal geçidi ele geçirilmiştir¹³⁶.

A. R. Şihaidov'un "X-XIV. Yüzyılda Dağıstan" isimli eserinden nakledildiğı üzere Selçuklular Derbent'i zapt etmelerinin ardından Dağıstan'a doğru hareket etmiştir. Bu durum onların yaşam koşulları için dağılık bölgelerin değil de Orta ve Ön Asya'nın düzlük ovalarının uygun geldiğini göstermektedir. Ayrıca Selçuklular'ın yayılış süreci de şu şekildedir: *Türkmenistan-İran-Horasan-Kafkas Ötesi-Anadolu-Suriye*. Bu sebeple Dağıstanlıların direnişleri Selçukluların yolunu kesintiye uğratmıştır¹³⁷.

1.4.6. Moğollar'ın Kuzey Kafkas'daki Faaliyetleri

XII. yüzyıla damga vuran Moğollar, İslâmî kaynaklarda "Tatarlar" şeklinde geçmekte ve VI. yüzyıla ait dönemleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Moğol adı resmî olarak ilk kez T'ang sülâlesinin resmî tarihleri yani Chiu T'angshu'da ve Hsin T'angshu'da "Mêng-wu" ve "Mêng-wa" olarak Proto-Moğol Shih Wei kabileleri içerisinde fazla rağbet görmeyen bir kabile şeklinde anılmaktadır. XII. yüzyılda Moğollar, Kentey dağları, Tola, Onan, Kerülen ve İngoda nehirleri çevresinde oturmaktaydılar. Adı Moğol ve Tatar olan bu kabile Çinmaçın tarafından yani Çin'in Kuzey hudutlarında ortaya çıkmışlardır. Bu kabilenin Pelliot ve Eberhard'a göre Tang döneminde hatta Wei sülalesi döneminde yaşamış olmaları büyük olasılıktır. Kabilenin Meng-ku ismindeki oymağı belki de "Moğol" isminin ilk halidir. Elli senelik kısa bir süre zarfında tüm Asya'yı fethetmeyi başaran Moğollar; Naymanları yenip, Moğolistan halkını kendi hâkimiyeti altında birleştiren ve dokuz tane de ak tuğlu bir sancak çıkararak hükümdar olarak tahta çıkan Çingiz Han döneminde bir millet olarak kabul görmüştür. Zira Moğol adı kendisinden evvel bir resmî tabir olarak kullanılmamaktaydı. Zaten Çingiz/Cengiz'in bu unvanı almadan evvelki Türkçe karşılığı "Demirci" olan *Temuçin/Timuçin* idi. Onun siyasi politikası oğulları ve kendinden sonraki diğer Moğol

¹³⁶ Konuralp Ercilasun, "Selçukluların Kafkasya Politikası", *Türk Kültürü*, XXXIII/387 1995 s. 426; Savtigin/Sav Tekin Selçukluların Melikşah dönemi emirlerinden olmakla tüm Arran ve Şirvan valisidir. Serhangü'l-Has mahlaslı Bağbuğ. Bkz. Bi, *a.g.e.* C. 2. s. 564.

¹³⁷ Yaşar Bedirhan, Kafkasya ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kafkasya Politikası, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Ortaçağ Bilim Dalı Doktora Tezi*, Konya 1999, s. 124.

adı altında geçen devletler tarafından da uygulanmış bu doğrultuda yapılan katliamlar gerek Ogeday gerekse Hülagu Han ile hız kesmeden devam etmiştir¹³⁸.

Moğollar'ın Kafkaslar'a gelişi ise Harzemşahlar, bilhassa Muhammed ve oğlu Celaleddin Harzemşah ile yaşanan mücadele neticesinde gerçekleşmiştir. Zira Muhammed Harzemşah, Hazar denizinde bulunan bir adada gizlenmiş ve onun izini süren Cengizhan'ın Cebe ve Sobutay adında iki komutanı beraberlerinde öncü istihbarat ordusu ile önce güney Azerbaycan'a, akabinde de Kuzey Kafkas'a ve daha sonra Kıpçak Hanlığına saldırıda bulunmuşlardır. Ancak İbnü'l-Esir, Mugan (Muğan) bozkırına yapılan hücumun Tebriz üzerinden gerçekleştiğini bildirmektedir. Büyük bir siyasi birliği bulunmayan Kuzey Kafkas'da; Çeçen, Dağıstanlı, Asetin, Adige ve Kıpçaklar'dan oluşan bir ordu meydana getirilmişti. Terek ve Balk Nehirleri sahasında birleşen bu orduyu Pşı Apşokua ve Pşı Kadrişava tarafından tedarik edilmiştir. Ayrıca Pşı Şavloh kumandasında da bir başka ordu Kuban'da vücuda getirilmiştir. Ancak kuzeyden tehlike gelmesi ihtimali düşünülerek Kuban'da oluşturulan ordu bir süre bekletilmiştir. Pşı Gilâkhsten ve Pşı Tepsirikua isimli iki yürekli genç on bin küsur atlı orduyu tertipleyerek Derbent'e kadar ilerlemişlerdir. Cebe ve Sobutay isimli komutanlar süratle bölgeye doğru gelmekte ve taş üstünde taş bırakmamaktaydılar. Binaenaleyh Kafkaslı bu genç ve yürekli iki prens derhal dağlara çekilmeğe mecbur kaldılar. Kısa bir süre sonra Sağır Orman'ın batısında karşılaşan her iki ordu çok kanlı bir muharebeye tutuşmuş ve bunun sonucunda Moğol ordusu mağlup edilmişti. Yenilgiyi kabullenemeyen Moğollar, Kıpçaklar'a vaatlerde bulunarak onları kendi taraflarına çekmeyi başarmışlar ve birlikte taarruza geçerek Kafkas ordusunu yenilgiye uğratmışlardır. Bu savaşta Pşı Apşokua, Pşı Kadrişava, Pşı Kelemet gibi kumandanlar şehit düşmüş ve geriye kalan ordu Pşı Gilâkhsten komutasında birleşmiştir. Bir başka ordu da Pşı Şevloh komutasında harekete geçmiştir. Pşı Şehloh'un yetişmesi sonucu düşman ordusu gafil avlanmış neticede Kafkaslar'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu hadiselerden sonra Kafkas halkı Cengiz Han için "Turgut" ve "Nezev" (dar gözlü) tabirini kullanmışlardır. Bu mağlubiyetin ardından Moğol ordusu, Kıpçaklar'a ihanet ederek saldırmışlar ve Kıpçaklar Rus Knezlerine müracaat ederek yardım talebinde

¹³⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *TDVİA*, C. 30, İstanbul 2005, ss. 225-226; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz: Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990, ss. 406-408; Bi, *a.g.e.* C. 2. s. 507; M. Ed.Dulaurier, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar" (Kiragos'tan Mustahrec), *Türkiyat Mecmuası*, S. 2, İstanbul Trz, s. 30.

bulunmuşlardır. Rus Knezleri, Galiç Knezi Mstislav Mistislaviç'in yoğun ısrarı üzerine yardım etmeyi kabul etmişlerdir. Durumu haber alan Moğollar derhal bir elçi göndererek Moğollar'ın ağır uşakları olan Kumanları cezalandırmaya geldiklerini ve Rus Knezlerinin bu ittifaktan vazgeçmelerini istemişlerse de Ruslar Moğollar'ı dikkate almamışlardır. Nihayetinde Rus-Kıpçak ittifakı sonucu her iki ordunun savaştığı 16 Temmuz 1223 yılında Kalka Meydan Savaşında Moğollar galip geldiler. Cebe ve Sobutay bu savaşın ardından Kief'e doğru ilerledikten bir müddet sonra tekrar güneye gelmişler İdil nehrini de geçtikten sonra Asya'ya geri dönmüşlerdir. Moğollar'ın Kafkas politikası hem Avrupa'ya yönelik ilk akınları hem de ortaçağın en kanlı savaşları olmakla birlikte daha çok bir sonraki savaşlar öncesinde keşif amaçlı olmuştur¹³⁹.

1.4.7. Osmanlı Devleti'nin Kafkas Elleri'ni Fethi

Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar'a yönelik fütuhatı Fatih Sultan Mehmed döneminde başlamıştır. Bu tarihlerde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan da yönünü Kafkaslar'a doğru çevirmiştir. Ancak Otlukbeli Savaşı'nda Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Fatih Sultan Mehmed tarafından mağlup edilmiştir. Bu savaşın akabinde Fatih tekrardan Kafkaslar'a yönelmiştir. Onun amacı ve bu doğrultudaki ilk hedefi Karadeniz siyaseti olmuştur. Böylelikle gayesi Anadolu'nun tüm Karadeniz kıyılarını Osmanlı yönetimi altında birleştirmek idi. Bu amaçla ilk hedef Gürcistan'ın Migrel (Mengrel) bölgesindeki küçük prensliklere son vermektir. Çünkü İstanbul'un 1453'te fethedilmesi Gürcülerin hem ekonomisini sarsmış hem de Avrupa ile iletişim kurmalarını engellemiştir. Bunun üzerine Gürcüler Osmanlı Devleti ile mücadele etmek için hazır olduklarını Papa II. Piua'a bildirince bu durum Papa'yı da hoşnut etmiş zira Papa zaten İstanbul'u fetheden Osmanlı'ya karşı bir haçlı seferi düzenlemek istemekteydi. Bu girişimleri netice vermemiş ve Osmanlı Devleti, 15 Ağustos 1461 yılında Trabzon'u da fethetmiş böylece Karadeniz kıyıları Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır¹⁴⁰.

¹³⁹ Berkok, *a.g.e.* ss. 207-208; Bi, *a.g.e.* C. 2., ss. 509-515.

¹⁴⁰ Trabzon'un fethi ile Abhazya ve Migrel'de Osmanlı hâkimiyeti sağlamışlardır. Hatta zamanla Osmanlı Devleti'nin yardımını gören Abaza ve Gürcü beyleri, Doğu Gürcistan (Tiflis) Bagratlı Krallığı'na karşı savaşmak için ittifak kurmuşlar ve bu savaşta galip gelmişlerdir. I. Bagrat Beği İmeret, Dağlık Swan Erisravı Gelovan, Gurya/Guril Eristavı Vardanoğlu Kakhaber, Megrel ve Odiş Hâkimi Dadyan-Libarit, Apkazlar ve Ubukh Kralı Şarvaşidze, Kartel Kralı Bagratlı VIII. Giorgi'yi 1462'de Çikhori köyü yakınlarında yapmış oldukları savaş sonucu yenilgiye uğratmıştır. Hatta Abazalar, mensubu oldukları Gürcü Katolikosluğu'ndan ayrılarak kendilerine ait ayrı bir patriklik kurmuşlardır. Kırzioğlu, *a.g.e.* s.10; Karagöz, *a.g.e.* ss. 31-32; Bi, *a.g.e.* C. 2., ss. 604-605; Gökçe *a.g.e.* s. 24.

Kafkaslar'daki bu hâkimiyetin pekiştirilmesi için de 6 Haziran 1475'de Kefe'nin fethi gerçekleşmiştir. Bu fethi sebebiyet veren olay ise Kırım'daki Mengli- Gerey Han ile Boğbeyleri arasında yaşanan bir anlaşmazlıktır. Zaten İstanbul'un fethedilmesinin ardından Osmanlı Devleti Kefe Kolonisi ile Cenova arasındaki bağlantıyı koparmıştır. Kefe'nin fethinden sonra bölgedeki Hristiyan kaleler de dâhil olmak üzere Kefe'de yer alan kaleler Kefe Sancağı adı altında ilk önce Rumeli Beylerbeyliğine bağlanmış daha sonra ise Kefe eyaleti olarak sayılmıştır. Kefe'nin fethedilmesi ile Kefe kalesi çevresinde yer alan köyler de böylece itaat altına alınmıştır. Yine 1475'de Kırım Osmanlı toprakları sayılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte Anapa, Taman ve Koba'da ikamet eden Çerkesler daha sonra Sancağa dönüştürülen Taman'a bağlanmış; Kırım'ın hâkimiyetinde bulunan Kuzey Kafkas'dan Kuban Çerkesleri, Kabartay Beğleri, Terek Beğleri ve Dağıstan Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Neticede Kefe ve Azak'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesi ile Ceneviz ve Venedikliler bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Ayrıca 1578'de Lala Mustafa Paşa tarafından Şirvan ve Gürcistan seferi düzenlenmiştir. Şirvan seferi esnasında, Kakhet Krallığı da Osmanlı'ya bağlanmıştır. Aynı yılın Mayıs ayında da Batum Beylerbeyi olan Çerkes Haydar Bey yeni yapılan Sohum eyaletine Sancakbeyi olarak atanmıştır. 1479'da Madzakhal'ın fethedilmesi ile ilk kez Çoruk taraflarına geçilmiştir¹⁴¹.

Fatih dönemi ile başlayan Kafkas fütuhatı Yavuz Sultan Selim dönemiyle de devam etmiştir. Sultan Selim henüz şehzade iken 1501'de Trabzon ve Gürcistan üzerine sefere çıkmıştır. Ancak Selim'in Kafkaslar'a asıl girişi Safevî Devleti ile 1514 yılında yapmış olduğu Çaldıran Savaşı sonrasında gerçekleşmiş, zira Osmanlı Devleti bu savaş ile Safevî Devleti'ne Kafkaslar'daki hâkimiyetini kabul ettirmiştir¹⁴². Bu sefer esnasında Yavuz, 6 Eylül 1514 tarihinde Tebriz'e, 21 Eylül'de Nahçıvan'a ve 27 Eylül'de ise Revân'a girmiştir. Ayrıca Çaldıran seferi esnasında 25 Ekim'de de Erzincan merkez olmak üzere Erzincan Eyâleti kurulmuştur. Erzincan beylerbeyliğine tayin olunan Trabzon Sancakbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa da Gürcistan üzerine bir sefer

¹⁴¹ Kefe (Fedosia), Kırım'ın güneydoğusunda yer alan önemli bir liman olup, Ceneviz'in de en önemli üslerindedir. Gedük Ahmet Paşa'ya göre Osmanlı Devleti Kefe'yi fethederken 180 kadirga, 3 galeasse, 170 yük gemisi, 120 at gemisi, toplamda 183 savaş, 290 hem yük hem de at gemisi ile 19 Mayıs 1475'de İstanbul'dan yola çıkmıştır. 2 Haziran'da Kefe kuşatması başlamış, 4 Haziran'da Kefe surları yıkılmış ve 6 Haziran'da Kefe teslim olmuştur. Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti'ne bağlı hem orduca en büyük ve en güçlü hem de sadık bir devlet olup Kuzey Kafkaslar'da Altınorda Devleti'nden kalan topraklar olarak sayılmakta idi. Bi, *a.g.e.* C. 2. s. 606; Kırzioğlu, *a.g.e.* s. 57, 59-60; Karagöz *a.g.t.* ss. 31-34.

¹⁴² Gökçe *a.g.e.* s. 24; Karagöz *a.g.e.* ss. 34-35.

düzenlemiştir. Yavuz'un ardından tahta geçen Kanunî Sultan Süleyman döneminde de yine Safevîler ile mücadeleler yaşanmıştır. Bu dönemde de Geylan hükümdârı Muzaffer Han ile Şirvanşah hükümdarlarından II. Halil'in oğlu Mehmed Mirza 1534 yılında Osmanlı'ya tabii olmuşlardır. 13 Temmuz 1534 senesinde Sadrazam İbrahim Paşa önderliğindeki Osmanlı ordusu Tebriz'i ele geçirmiş bu sırada da Diyadin, Çukursâd, Nahçıvan ve Gümrü Sancakları Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır Ancak Şah Tahmasb aynı yılın Kasım ayında bu yerleri geri almıştır. Tebriz'in yeniden Safevîler'e geçmesi üzerine Kanûnî, 1 Nisan 1535 tarihinde Azerbaycan'a ikinci bir sefer düzenlemiş 30 Haziran 1535 tarihinde Azerbaycan yeniden Osmanlı'nın eline geçmesine rağmen 27 Ağustos'ta İstanbul'a dönen Sultan Süleyman'ın ardından aynı yılın Eylül ayında Safevîler Azerbaycan'ı geri almışlardır. Yine bu dönemde 26 Eylül 1535'te Sultan Süleyman'ın İstanbul'a döndüğü sırada Erzurum Eyaleti kurulmuş ve Dulkadiroğlu Mehmet Paşa da Erzurum Beylerbeyliğine tayin olunmuştur¹⁴³.

1538 yılında Şah I. Tahmasb'ın Şirvan'ı işgal etmesi ve buraya kardeşi Alkas-Mirza'yı vali olarak tayin etmesinin ardından 1547 yılında kardeşinin isyan etmesi sonucu Şah, yeniden Şirvan'ı işgal eder hatta Dağıstan'da Osmanlı'ya bağlı olan Kaytak Han'ını da itaat altına almıştır. Bunun üzerine Sultan Süleyman kendisi İran Seferi'ne çıkacağı için Burhan Ali Sultan'ı da Şirvan'ı işgalden kurtarmak için göndermiştir. Burhan Ali Sultan yardım aldığı mücahitler vasıtası ile İsmail Mirza'yı kaçırtıp Şirvan'a hâkim olmuşsa da vefatından sonra Şah I. Tahmasb yeniden Şirvan'ı işgal etmiştir. Neticede Kanûnî bu meseleyi artık kökten halletmek ve Şah'ın hem Doğu Anadolu'da hem de Kafkaslar'daki hâkimiyetine son vermek istediğinden Şirvan Şah ve Gürcü beylerin yardımlarını da alarak Kasım Mirza'yı Dağıstan üzerinden Şirvan'ı yeniden kurtarmak için görevlendirmiştir. Fakat Kasım Mirza, Gülistan kalesinde yenilgiye uğrayarak geri çekilmiştir. Bu esnada Nahçıvan ve Revan üzerinde ilerleyen Sultan Süleyman 18 Temmuz'da Güney Azerbaycan'a girmişse de Şah'ı burada bulayınca geri dönerek Amasya'da konaklamıştır. Yaklaşık yedi aydan fazla Amasya'da konaklayan Kanûnî en sonunda Şah I. Tahmasb'ı barış istemeye mecbur bırakmıştır. 29 Mayıs 1555'de her iki devlet arasında Amasya Barış Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre; Azerbaycan, Tebriz, Doğu Anadolu ve Irak-Arap bölgesi Osmanlı Devlet'inin hâkimiyetine bırakılmıştır. Bu antlaşma ile aynı zamanda Gürcistan'da Osmanlı

¹⁴³ M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya-Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya'nın Siyasi-Askerî- Tarihi ve İdarî Taksimâtı (1454-1829)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005, ss. 38-41.

Devleti'ne tabii olmuştur. Fakat Safevîler Anadolu'da yaşayan Şii halkı kışkırtmakla birlikte sınır boylarında yaşayan halkı da ayrıca kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Bu da Osmanlı Devleti için yeni bir seferin başlatılmasına sebebiyet vermiştir. Bu sefer aynı zamanda Gürcistan seferinin de zeminini hazırlamıştır¹⁴⁴.

Aynı yılın Ağustos ayında Lala Kara Mustafa Paşa Çıldır zaferi sonrası Khirtis, Tümü, Posof, Ahılkelek, Akhıska ve Çıldır gibi yerleri fethedip “Çıldır (Akhıska) Eyaleti” kurulmuştur. Ayrıca Çıldır zaferi sonra Gürcü beyleri Osmanlı'ya tabii olmuş ve 24 Ağustos tarihinde Osmanlı Devleti Tiflis'i fethederek “Tiflis Eyaleti” kurulmuştur. Ancak 1587 yılının Eylül sonu Ekim başlangıcında Göri kalesi yapılıncı Batı Kartel Tiflis'ten bağımsız bir şekilde Göri Beylerbeyi olarak iki ayrı eyalete dönüştürülmüştür. Kara Mustafa Paşa'nın 9 Eylül 1578 yılındaki “Koyungeçidi zaferinin ardından Şirvan yeniden Osmanlı yönetimi altında toplanmış, 1583 deki “Baştepe zaferinin ardından Şirvan'da *Şamak kalesi* yapılarak Büyük Şirvan'ın güneybatısında “Ereş” ve “Şamakı (Şamahı)”¹⁴⁵ adında iki eyalet kurulmuştur. Kara Mustafa Paşa'nın Tiflis seferinin ardından Dağıstan hâkimleri ve Avar beyleri Osmanlı'ya Sancak ve Arpalıklar gibi hediyeler göndererek bağlılıklarını bildirmişlerdir. 1583 yılında Ferhad Paşa'nın ilk serdarlık yıllarında Revan kalesi fethedilmişse de Şah Abbas tarafından gönderilen Dulkadurlu Şahkulu Han tarafından geri alınmış 1587-1588 yıllarında Hızır Paşa tarafından tekrar fethedilmiş ve Nahçıvan bölgesi; Ordubad, Şerur ve Nahçıvan adında üç ayrı sancak şeklinde Revân Eyaletine bağlanmıştır. Yine Ferhad Paşa, 28 Temmuz 1584 yılında Loru kalesini fethetmiş ve burada kurulan Loru Beylerbeyliğine Mora Sancakbeyi Bosnalı Potur Ali Bey tayin olunmuştur. Ferhad Paşa'nın 1 Eylül 1588'de Kafkaslar'da fethettiği son yer ise Gence idi. Gence kalesi Karabağ vilâyetinin merkezi yapılarak Gence-Karabağ Eyaleti adını almış ilk beylerbeği olarak da Çerkes Hayder Paşa tayin olunmuştur. Kafkaslar'da yaşanan mücadele III. Murad dönemiyle de devam etmiş bu dönemde de İran Şahı Şah

¹⁴⁴ Karagöz *a.g.t.* ss. 37-49.

¹⁴⁵ Şamahı (Şemahi): Azerbaycan'ın en eski yerleşim merkezlerinden biri olan kent, Şamahı ilçesinin merkezidir. Nüfusu yaklaşık 50 binin üzerindedir. Büyük Kafkas dağlarının güneydoğu eteklerine yerleşmiştir. Bakü'den batıya doğru 118 km uzaklıktadır. Şamahı yakınlarında Pigulu köyünde Azerbaycan İlimler Akademisinin astro-fizik rasathanesi bulunmaktadır. Şamahı, ayrıca Azerbaycan'ın şarap merkezidir. Şehirde bulunan şarap fabrikaları yanında, dünyaca ünlü halı dokuma, inşaat fabrikaları ve yerli hammaddeye dayalı gıda sanayi gelişme yolundadır; Aydın İbrahimov, Asaf Koçman, *Azerbaycan Coğrafyası*, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994, ss. 135-136.

Abbas'a 21 Mart 1590'da bir barış mektubu göndererek Karacadağ, Tebriz, Şehrizar, Nihaven ve Luristan'ın hâricinde;

- a. Atabek Yurdu olan *Çıldır/ Akhuska*
- b. Kartli'de *Göri, Tiflis ve Tumanıs*
- c. Aran'da *Loru, Revan ve Gence*
- d. Şirvan'da *Ereş, Şamakı ve Derbend*
- e. Kakhet'te *Levendoğlu Ülkesi* ve *Ocaklı Beylerbeyliği* gibi yerlerde mutlak bir düzen kurmuştur¹⁴⁶.

1.5. Rusların Kuzey Kafkas'a İnişi ve İşgali

Rusya, Kuzey Buz denizi, Atlas ve Büyük okyanusuna kıyısı olan ayrıca en büyük Ortodoks ve Slav ülkesi kabul edilmekle birlikte yüzölçümü bakımından da dünyanın en büyük ülkesidir. Bu bölgede yaşayan Slav halkın kökenine bakıldığında Hind-Avrupa yani arî kökenli bir ırk oldukları ve antropolojik açıdan Slavların Germen ve Kuzey ırklarla benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde yapmış oldukları işgaller sonucu işgal sahalarına yerleşmeleri ile giderek Fin ve Türk ırkları olan Turan ırkı ile benzeşmişlerdir¹⁴⁷.

Kafkaslar'ın coğrafi konumu ve jeostratejik önemi Ruslar başta olmak üzere güçlü Batılı Devletlerin mücadele sahası olmuştur. Bünyesinde fazlasıyla etnik köken barındırması bölgedeki sosyo-ekonomik ve otorite yani yönetim şartlarını da zorlamaktadır. Bu durum da coğrafi açıdan bölgede güvenlik problemlerine yol açmaktadır. Hâl bu iken Kuzey Kafkaslar Rusya için hem etnik köken hem de dini çeşitlilik açısından federal bir bölge statüsündedir. Sadece bu sebeplerle sınırlı olmamakta Rusya'nın Kafkaslar'a bilhassa Kuzey Kafkas'a inişini gerekli kılan başlıca diğer nedenlere ise¹⁴⁸;

- a. *Kafkaslar Rusya'yı sıcak denizlere ulaştıracak bir konumda yer almakta idi.*
- b. *Kafkaslar'ın Ruslar'ın elinde bulunduğu sürece hem Doğu Akdeniz'i hem de Basra Körfezini kontrol altına tutabilme düşüncesi.*

¹⁴⁶ Kırzioğlu, a.g.e, ss. 382-389.

¹⁴⁷ Emin Atasoy, "Rusya Federasyonunda Yaşanan Demografik Krizlerin Analizi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi, S.18, İstanbul 2009, s. 22; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 2014, ss. 5-6.

¹⁴⁸ Beşir Mustafayev, "Türk İslam Ordusu'nun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dâir (Arşiv Vesikaları Işığında 1917-1919)", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Konya 2013, s. 8; Hasan Oktay, Ufuk Cerrah, *Uluslararası Politikada Kafkasya*, Hitabet Yayınları, 2018, s. 108.

c. Rusya'nın güneyinin savunulabilmesi için savunma yapabileceği kolay bir bölge oluşu.

Zira XVI. yüzyılda Rusya'nın asıl yayılmacı politikası daha net görülmekte olup, bu doğrultuda Sibiryâ üzerinden Çin, Büyük Okyanus ve Türkistan ele geçirilerek Hindistan, Hint Okyanusu ve Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya daha sonra da İran'a ve Akdeniz'e inme siyaseti hedeflenmiştir¹⁴⁹.

XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar bölgede şiddetli ve etkin bir şekilde ilerleyen ancak XX. asırda SSCB'nin yıkılması sonucu Orta Doğu, Kafkaslar ve Orta Asya'da nüfuz kaybeden Rusya'nın¹⁵⁰ Kafkaslar'a ilk gelişi ve ilk işgallerine bakmak gerekirse; Rusya'nın Kafkaslar'a inme politikası Altınorda Devleti'nin yıkılmasıyla Moskova Knezliği'nin kurulmasından itibaren başlamaktaydı. Büyük İvan döneminden (1462-1505) Korkunç İvan dönemine kadar (1533-1584) Moskova Knezliği'nin gelişmesindeki en önemli politikaları fethettikleri bölgelerde yaşayan halkları bir çatı altında toplamaları olmuştur. Bununla birlikte ticarî, idarî ve askerî öneme sahip muhtelif yerlerde yaşayan Türk-Tatar halkı buralardan uzaklaştırarak Slavları yeniden bu bölgelere yerleştirmek diğer bir strateji olmuştur. Bu hedefler doğrultusunda ilerlemişler özellikle de Altınorda Devleti'nin merkezi birlikler oluşturamamaları Rus yayılımını daha da kolaylaştırmıştır. Bölgede Rus ilerleyişini hızlandıran bir diğer etken de; Kırım, Kazan ve Astrahan hanlıklarının birbirleriyle yaşadıkları mücadele, Kefe Sancağı'na bağlı Çerkes ve Kabardeyler arasında Osmanlı hâkimiyetini tanımayan beylerin olmasıydı. Ayrıca Kırım Hanlığı'nın Don-İdil nehirlerinin birleştirilmesi projesinde tutarsız davranışlar sergilemesi, yine Kırım Hanlığı'nın halka uyguladığı keyfi vergi sistemi ile birlikte bölgede Osmanlı Devleti'nin Safeviler ile mücadele yaşaması elbette Rus yayılmacılığını daha kolay hale getiren başlıca nedenlerdir¹⁵¹.

Rusların Kafkaslar'a inişleri 1500'lü yıllardan da evvel 1487 yılında III. İvan döneminde Kazan'ın işgal edilmesiyle başlamıştır aslında. Ancak III. İvan öldükten sonra Kazan Ruslar'ın elinden çıkmış, Kafkaslar'da Osmanlı-İran mücadelesinden

¹⁴⁹ Nazim Caferov, Araz Aslanlı, "Kuzey Kafkasya: Azerbaycan İçin Riskler ve Fırsatlar", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Ankara 2016, ss.1-4; Kuanış Karajan, Jandos Kumğanbayev, "Rusya İmparatorluğu'nun Orta Asya Ülkeleri Üzerinde Uyguladığı Politikalar ve Halkın Yaşam Biçimi", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 37, Kırgızistan 2013, s. 2.

¹⁵⁰ İlyas Kamalov, *Rusya'nın Orta Asya Politikaları- Rapor*, (Ed: Murat Yılmaz), Ahmet Yesevi Üniversitesi, İnceleme-Araştırma Dizisi, Kazakistan 2011, s. 8.

¹⁵¹ Necmettin Aygün, "Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Rusların Sınır İhlalleri 1826", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, S. 6, Ankara 2007, ss. 2-3.

faydalanan Korkunç İvan (IV. İvan) önce 1552 yılında Kazan'ı dört sene sonra da Astrahan'ı işgal etmiştir. Kazan'ın Ruslar tarafından zapt edilmesinin ardından bazı Çerkes kavimleri ile Gürcüler de Rus etkisi altında kalmış, neticede Rus ilerleyişi giderek Kafkaslar'ın kuzeyine doğru yol almıştır. Hatta kimi çerkes beyleri Moskova'da Çar İvan'a gelerek kendisine tabii olduklarını bildirmişlerdir. 1555 yılında da bazı Çeçen beyler'i Rus himayesine girmek istediklerini bildirmiştir. Zira Çeçenler'in tek gayesi Osmanlı-Türk ve Kırım Tatarlarının baskılarından kurtulmak idi. Onların bu istekleri Çar tarafından olumlu bir karşılık bulmuştur. Ancak Çar'a tabii olan bu beylerin sonradan Müslüman olmadıkları tespit edilmiştir. Aynı yıl Dağıstan'ın Şamhalar bölgesinden de Çar'ın himayesine girmek isteyen bir takım kimseler Moskova'ya gelmişlerdir. Terek boyunun Tümen Beyliğinden bir bey de amcasına karşı Çar'a tabiiliğini bildirmiştir. Böylece Ruslar Osmanlı sahalarına bu şekilde girmiş ve Kuzey Kafkas'a doğru bir yayılım göstermişlerdir. Çar IV. İvan ise 1561 yılında Kabardin Prensi Temriuk' un kızı ile evlenince bölgedeki hâkimiyeti daha da güçlü hale gelmiştir. 1567 yılında Kabardin Prensi Temriuk, Çar için hem bir ordu göndermiş hem de Terek ve Sunca 'nın kesiştiği yerde *Temrik* isimli bir kale inşa ettirmiştir. Osmanlı Devleti bu kaleyi yıkırsa da 1588'de bu kaleye karşılık *Terskiy Gorodok* adında yeni bir kale inşa edilmiş ve Kafkaslar'daki Rus ilerleyişi Prens Ivanoviç Hvorostinin komutasında bu kale üzerinden devam etmiştir. Rus ordusu 1597 ve 1604 yılları arasında Dağıstan'ı işgal etmek için harekete geçmişse de Dağıstan hâkimi Şemhal tarafından bozguna uğratılmışlardır. Bu esnada Runik ve Ramanov hanedanları birbirleri ile mücadele yaşadıklarından bir süre sükûnet ortamı yaşanmış 17. yüzyıl Kafkaslar için oldukça sakin bir dönem olmuştur¹⁵².

Osmanlı Devleti Fatih Sultan Mehmed dönemi ile birlikte Kafkas ellerini fethederken 1590'dan itibaren fethettikleri yerleri Safevi ve Rusya'ya karşı koruma siyaseti gütmeye başlamıştır. XVI-XVII. yüzyıllarda Ruslar'ın Kafkaslar'daki ilerleyişi Osmanlı Devleti ile dostane ilişkiler üzerinden yürümüş ve Osmanlıların dikkati çekilmeden devam etmiştir. Yani başlangıçta yerli halkın bağlılığı kazanılmış ve yerel liderlerin sus payı verilerek bir engel teşkil etmelerinin önüne geçilmiştir. Doğrusu

¹⁵² Yusuf Yıldız, "18. Yüzyılda Rusya'nın Kafkasya'yı Hristiyanlaştırma Politikası", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.18, 2017, ss. 431-433; Kazan Hanlığı Sahib Giray Han döneminde 1521-1523 yılları arasında Rusların hâkimiyetinden çıkmış hatta Kazan ve Kırımlılar birlikte hareket ederek Rusları hezimete uğratmışlardır. Bkz, Kurat, *a.g.e.* ss. 168-171.

Rusya kısmen de olsa bu siyaseti kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Kafkas halkı da başlangıçta dostane bir yaklaşım olarak görürken zamanla Rusların gerçek niyetlerini anladıkları andan itibaren zorlu karşılıklar vermeye başlamışlardır. Zaman-zaman Avrupalı devletler ile işbirliği yaparak güneyde de ilerleyen Ruslar, Viyana yenilgisinden sonra strateji değiştirmiş ve Osmanlı Devletini karşısına alacak kadar cesur bir politika yürütmeye başlamıştır. Bu yeni stratejiyi üreten ve bu değişimin mimarı Deli lakaplı Çar Petro'dan başkası değildi (1672-1725). Onun gayesi sadece Rusya'yı batılı bir ülke yapmak değil, Hazar kıyısındaki ekonomik menfaatlerin yanı sıra bu bölgedeki ülkeleri de Rus hâkimiyeti altına almayı ve Rusya'yı doğu-batı ülkeleri arasındaki ticarete bir vasıta haline getirmeyi amaçlamıştır. Yani egemenliğin yanı sıra ekonomik gelişme ve yayılma da Rusya için önem arz etmekteydi. Öyle ki kimi zaman Safevîler'e ve 1694 yılında Hazar sahillerinde yer alan ülkelere dahi saldırmayı göze almıştı. 18.yüzyılın ilk yarısında Buhara ve Hive'ye göndermiş olduğu heyetlerin başarısızlıklarına rağmen bölgedeki ilerleyişini hız kesmeden devam ettirmiş, Albay A. Volinski Çar Petro tarafından Safevîlere göndermiş ve Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Bu albay ayrıca bölgede gizli keşiflerde bulunarak ülkenin kalelerini, ekonomisini ve askeri durumunu Çar'a rapor etme görevi üstlenmişti. Ancak Şah Hüseyin ve sadrazamı ile yapmış olduğu müzakereler olumlu netice göstermemiştir. Volinski' nin vali olmasının ardından Şamhalı, Kabartay, Bragun, Aksay, Karakaytak, Tabasaran, Tarkov ve Dağıstan halklarını başarılı bir şekilde kendi tarafına çekmiştir.

Ruslar'ın Azerbaycan'a ayak basmaları Kuzey Kafkas'ı da işgal etmelerini kolaylaştıracaktır. Bu sırada Safeviler, Afgan halkı ile uğraşırken, Dağıstanlı bazı kavimler de her yıl İran tarafından almış oldukları hediyeleri bu kez almadıklarını dile getirip Şirvan ve Revan'ı yağmalamışlardır. Yağmalama esnasında Şamâhı'daki bazı Rus tüccarlar öldürülmüştür. Bunun üzerine 1722'de Rusya derhâl harekete geçmiş, Dağıstan üzerinden ilerleyerek güneye gelip Derbend'i zapt ederek Bakü'yü kuşatmışlardır. Osmanlı Devleti'nin yardımı ile Şirvan hâkimi Davut Han Rusları Derbend önünde durdurmaya muvaffak olmuş ancak İstanbul'da yapılan antlaşma sonrası Osmanlı Devleti Derbent ve Bakü dâhil bazı Hazar sahillerinin Rusya'ya verilmesini kabul etmiştir. Bu tarihlerden itibaren Ruslar'ın Kafkaslar'daki ilerleyişleri

daha kanlı ve şiddetli bir şekilde devam edecek bir sonraki bölümde de bahsedeceğimiz üzere Kuzey Kafkaslar'da “Gazavatın” doğmasına zemin hazırlayacaktır¹⁵³

¹⁵³ Orhan Alizade, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası”, *Akademik Bakış Dergisi*, C. 4, S. 7, 2010, ss.106-108; Aygün, *a.g.m.*, ss.4-6; Michael Khodarkovsky, “Hristiyanlık, Aydınlanma ve Kolonyalizm; Rusya, Kuzey Kafkasya'da, 1550-1800”, (Çev: Furkan Özkan), *Kafkasya Çalışmaları- Sosyal Bilimler Dergisi (Journal Of Caucasian Studies (JOCAS))*, C. 2, S. 4, 2017, s.104; Abdullah Saydam, Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1990, ss. 241-243.

İKİNCİ BÖLÜM

2. OSMANLI DEVLETİ ve KUZEY KAFKAS HÂKİMLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

2.1. Gazavat'ın Doğuşu ve İmam Mansur

Bir önceki fasılda tezimizin ana konusunu ihtiva eden ve yaşanan pek çok hadisenin başlıca sebebi sayılan Kafkas coğrafyasından özellikle de Kuzey Kafkas'tan bahsetmekle beraber bölgede daha çok tarihen var olan Türk kavim ve devletlerine değindik. Aynı zamanda bölgede yaşayan diğer halklar, bu halkların inançları, bölgeyle dış güçlerin ilgilenmesi ve Rusya'nın Kuzey Kafkas bölgesine inişini ele almış bulunmaktayız. Tezimizin İkinci faslını ihtiva eden Kuzey Kafkas hâkimlerinin Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerini İmam Mansur (asıl adı Uşurman) ile başlatmadan evvel Osmanlı Devleti'nin 1785'te yani İmam Mansur'un zuhur edişine kadar geçen süre zarfında bölgedeki varlığına çok kısa bir şekilde değinmekte fayda görmekteyiz.

Osmanlı Devleti'nin Fatih dönemi ile başlayan fetihleri ve XVI. yüzyılda yeniden Kafkas kapılarının açılmasıyla devam eder. Bu dönem aynı zamanda Rusların da Kafkaslar'a indiği dönemler idi. Ancak burada açıklama gereği duyduğumuz asıl husus şudur ki, İmam Mansur'un zuhur etmesinden çok kısa bir süre evvel Osmanlı Devleti bu bölgede ne tür bir siyaset izlemekteydi?

2.1.1. İmam Mansur'un Zuhur Edişine Kadar Osmanlı Devleti Tarafından Kafkaslar' da İstihbarat Ağının Kurulması

Osmanlı Devleti 1700'lü yıllardan itibaren Kafkaslar ile daha fazla ilgilenmeye başlamıştı. Zira öncesinde Rusya, Osmanlı Devleti tarafından bir tehlike olarak görülmemekteydi. Yani bu tarihlere kadar Osmanlı Devleti Rusya'yı ve onun Kafkaslar politikasını gözünde çok büyütmemişti. Çünkü devrin en kudretli devleti kendisiydi ve o kadar büyük bir devletin maiyetindeki her bölge ile ilgilenmeye imkânı ve zamanı da çok olmayacaktı. Ayrıca Kırım ve diğer yerler de hanlıklar ile yönetilmekteydi. Rusya zaten Osmanlı Devleti'ne dost görünmeye çalışıyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Moskova'yı değil Moskova'nın onu kaale alması gerektiği düşüncesi hâkimdi. Ta ki 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşları, Rusların Kırım'ı ilhak edişi, Kırım'da hanlıkların nüfuz kaybetmesi, Kırım'ın Osmanlı-Rus ilişkilerine müdahil olmaya başlaması ve Rusların giderek bölgedeki ilerleyişlerini hızlandırarak bazı toplulukları etki altına

almaya başlamasıyla birlikte her iki devlet arasındaki ilişkiler stratejik bir noktaya varıncaya kadar. Küçük bir hatırlatma yapmak gerekirse; 1774 tarihi öncesinde meydana gelen olaylara bakıldığında II. Katerina Lehistan üzerinden planlar yaparak Kırım'a yönelmeğe çalışmış fakat Prut Antlaşması ile Azak kalesi ve Taygan'da ele geçirdiği bazı yerleri Osmanlı'ya geri teslim etmiştir. Ancak Katerina Lehistan'ı parçalamak gayesi ile tekrar harekete geçmiş ve Osmanlı Devleti tarafından 1768-1774 yılları arasında da Osmanlı-Rus Savaşı yaşanmış ve akabinde 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştır. Böylece Çar Rusyası tarafından Kırım ilhak edilirken, Eflak ve Boğdan Beylikleri'nde de Hrsityanlık önemli imtiyazlar elde etmiştir¹⁵⁴.

İ. Berkok; 1779 yılına kadar Kafkaslar'da Osmanlı'nın ne bir askerinin ne de bir memurunun hizmet etmediğini, buraya pek fayda sağlamadığını ve bölge halkı ile hiç alakadar olmadığını bildirir. Ancak Kırım'ın Ruslar tarafınca işgal edilmesi ile adeta uyanan Osmanlı, Kafkaslar'a yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu vesile ile de 1779'da Ferruh Ali Paşa Anapa'ya gönderilmiştir¹⁵⁵.

Ferruh Ali Paşa'nın Anapa muhafızlığına getirilmesinden kısa bir süre önce olup bitenler ve Rusların Kafkaslar'daki faaliyetlerine dair bilgi toplanabilmesi için bir istihbarat ağının mevcudiyetini bugün Osmanlı arşivlerinde yer alan belgeler aracılığı görebilmek mümkündür. Örnek vermek gerekirse; dönemin Osmanlı Sultanı I. Abdülhamid'e Viyana'dan gönderilen bir mektupta Rusya'nın Avusturya ile yapmış olduğu ittifak, Avrupa'da İngiltere, Fransa, İspanya gibi devletlerarası devam eden savaşlarda Rusya'nın Avusturya ile ittifak halinde olmasından dolayı her iki devletin de katılmayacağı malumatı bildirilir. Ayrıca Sultan I. Abdülhamid de cevaben Eflak Beyi'ne vermiş olduğu hükme göre Avrupa'daki muharebelerden rahatlık duyup tedbiri

¹⁵⁴ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ÂT-ı Hâkikat Tarihi Hâkikatların Aynası* (Haz. İsmet Miroğlu), Berekat Yayınevi, İstanbul 1983, ss. 26-28.

¹⁵⁵ Osmanlı Devleti'nin Kafkas münasebetlerinin hakikat dışı olduğunu, Osmanlı tarihi içerisinde Kafkaslar'ın birkaç yüz sene itibarıyla Osmanlı ülkesi olarak görüldüğü Kafkaslar'ın da bundan dolayı pek çok olumsuz hadise yaşadığını belirten İsmail Berkok'a göre Ferruh Ali Paşa'nın Kafkaslar'daki icraatları incelenirse Osmanlı'nın Kafkaslar hakkındaki malumatlarının yetersiz olduğu aşikârdır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar'ı kendi mülkü olarak görmesini de abes bir durum olarak yorumlayan Berkok, İngilizlerin düşüncelerini göz önünde bulundurarak, Kırım'ın Kafkaslar'a komşu olması ve Osmanlı Devleti ile olan temaslar neticesinde sadece Batı Kafkaslar'da İslâm dini yerleşmiştir. (Bkz. Berkok, *a.g.e.*, s. 321); Kırım'ın işgal edilişi ile Osmanlı Devleti için Boğazlar ve İstanbul'u Rus tehdidi beklemesi Osmanlı'nın Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar geçen süre zarfında bu bölgeye gerekli ilgiyi göstermediğini dile getiren kaynakları destekler nitelikte bir hadise olmakla, Özellikle Kırım'ın işgali ve Küçük Kaynarca Antlaşması'nın akabinde Osmanlı Kuzey Kafkaslar'a daha çok eğilim göstermiştir. (Daha Fazlası için bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1997, ss. 34,36); Ahmet Yüksel, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Osmanlı İstihbarat Ağı (I. Abdülhamid ve III. Selim Dönemleri)* Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, ss. 49-50, 56.

elden bırakmamak kaydıyla sağlam adamlar aracılığı ile burada olup bitenlerin doğru bir istihbarat neticesinde kendisine bildirilmesini istemiştir.¹⁵⁶ Böylece Sultan I. Abdülhamid'in istihbarat ağı vesilesi ile malumat topladığı arşiv belgelerinden de anlaşılmaktadır. Yine istihbarat niteliği taşıyan mektuplar neticesinde; Rusya'nın Dağıstan halkını kendi safına çekmek için Kırım ve civarına zahire yardımı yapma ihtimali söz konusu olabileceği için Osmanlı ülkesinde misafir olarak bulunan Dağıstan halkı için ikramlarda bulunulmuş hatta zahire tanzimi Osmanlı Devleti'nce yapılmıştır¹⁵⁷. 1782'de Sultan I. Abdülhamid'e Van muhafızı Demir Paşa tarafından gelen bir kaime ile İran ve Şiraz civarı hakkında istihbarat verildiği Osmanlı arşiv belgelerinde mevcutken¹⁵⁸ yine arşiv belgeleri vasıtasıyla 1785'de Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın Rusya ile ilgili gözlemlerini aktardığı tahriratlar Osmanlı için istihbarat raporları niteliğindedir¹⁵⁹.

Osmanlı'nın Kafkaslar hakkında bilgi sahibi olmasının orada olup biteni yakından takip etmesi sonucu gerçekleştiğini artık net bir şekilde görebilmekteyiz. İstihbarat çalışmaları ile bilgi toplanması tıpkı I. Abdülhamid döneminde olduğu gibi III. Selim döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde olup bitenlerin tamamını ele almak pek mümkün görülme de yine arşiv belgeleri vasıtasıyla birkaç misal vermek mümkündür. Zira III. Selim de devlet adamlarını kendisine sağlam bilgiler vermeleri yönünde yönlendirmiştir¹⁶⁰.

Bu dönemde Osmanlı Devleti için Rusya, gerçekten de giderek tehlikeli bir hal almaya başlamış olduğundan artık adım adım takip edilmesi gerekmektedir. Rusların asıl amaçları İslâm dinini ortadan kaldırmaktı ve ihanet ettikleri apaçık görülmeye başlanmıştı. Hatta III. Selim de onlardan bahsederken artık "*Dinimizin ve devletimizin düşmanı Moskof keferesi*" olarak söz etmekteydi¹⁶¹. Sonuç itibariyle bölge daha kapsamlı bir şekilde izlenecek, İstanbul'a artık daha fazla bilgi gönderilecek ve Rusya'nın neredeyse her adımı yakından takip edilecektir. Rusların bölgedeki tüm

¹⁵⁶ Başkanlık Osmanlı Arşivi, **Cevdet Hariciye(C.HR.)**; Dosya No:20, Gömlek Nu: 996. (15 Ra 1196/28.02.1782)

¹⁵⁷ BOA, **Ali Emiri (A.E.SABH.I)**. 361/25193. (29 Z 1203/20.09.1789)

¹⁵⁸ BOA, **C.HR.**, 147/7310. (23 Ca 1196/06.05.1782)

¹⁵⁹ BOA, **Hatt-ı Hümayûn.**, 25/1228. (29 Z 1197/25.11.1785)

¹⁶⁰ BOA, **HAT**, 130/5384. (29 Z 1220/20.03.1806)

¹⁶¹ BOA, **HAT**, 174/7522. (29 Z 1222/23.12.1813)

çalışmaları, Kafkas bölgesinin ahvali hakkında vs. ilgili bilgilerin 1803 yılında Çıldır Valisi Vezir Recep Paşa tarafından gönderildiği tahrirat da bu doğrultudadır¹⁶².

Bizler bazı arşiv belgeleri ışığında Osmanlı Devleti'ne ait Kuzey Kafkas bölgesinde bir istihbarat ağının mevcut olduğunu böylece görmüş olduk. Peki, bu bilgiler Kafkaslar'a gönderilen sadece Osmanlı memurları vasıtasıyla mı sağlanıyordu ya da devleti temsilen bölgede bulunan valiler yeterli miydi? Yani istihbarat ağının sağlayıcıları başka kimlerdi? Osmanlı Devleti'nde "*nakl-i kelâm veya muhbirlik*" olarak adlandırılan istihbarat ağı veyahut istihbarat teşkilatının varlığına Osman Gazi ve Orhan Gazi döneminde bile rastlamak mümkündür. "*Martalos*" adı da verilen daha çok İtalya ve Avusturya'da etkin çalışmalar yürüten casuslar bu istihbarat ağında önemli bir rol oynamaktaydılar. İtalya'da faaliyet gösteren casuslar daha çok Yahudilerden seçilirken, Avusturya ve Macaristan'dakiler de Hristiyanlar arasından seçilmekteydi. Rusların Kafkaslar'daki ilerleyişleri ile birlikte özellikle I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde muhbirlik faaliyetleri artık bir müessese haline gelmiş ve bu teşkilat için özellikle Tatarlar tercih edilmiştir¹⁶³. Ancak Tatarlar tarafından alınan bilgilerin kimi zaman devleti yanılttığı da görülmektedir. Defterdar Sarı Mehmet Paşa'dan naklolduğu üzere Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Lehistan ile sulh halinde olmasını istemezlerdi. Bu yüzden yanlış malumatlar vererek kimi zaman padişahı durduk yere sefere teşvik etmekteydiler¹⁶⁴. Elimizdeki 12 Ekim 1787 tarihli arşiv belgesine göre önemli bir diğer istihbarat kaynağı da savaşlarda esir edilen ve "Dil" adı verilen casuslardı¹⁶⁵. Hatta Soğucak Başbuğu Vezir Mustafa Paşa'nın 1788'de göndermiş olduğu tahrirata göre Moskof ve Kırım'dan esirler alınarak İstanbul'a gönderildikleri ve bunlardan Rusların savaşta ahvaleri sorularak bazı Moskof askerlerinin çeşitli hastalıklarla telef oldukları öğrenilmiştir¹⁶⁶.

Tatarların, Ulak, Dil veya Martalosların yanı sıra Osmanlı'nın bilgi almak amacıyla faydalandığı diğer bir önemli kaynak denizciler ve ticaretle uğraşan kimseler idi Kaptan- ı Derya Hüseyin Paşa'nın Ruslar hakkında vermiş olduğu malumatlar bu

¹⁶² BOA, HAT, 1486/21. (29 Ra 1218/19.07.1803)

¹⁶³ Abdulkadir Özcan, "Casus" (Türk Devletlerinde Casusluk), *TDVİA*, C. VII, İstanbul 1993, s.167-169.

¹⁶⁴ Sadece Tatarlar değil, Kırım'ın bağımsızlık elde etmesinin ardından Azerbaycan'da Dağıstan Hanlığı ortaya çıkmıştı ve bu hanlığın yöneticileri Osmanlı Devleti ile daima iyi geçinmek, bölgedeki Rus emperyalizmine karşı Osmanlı Devleti'ne yardım etme çabası içinde olmuşlardır. Dolayısı ile Osmanlı Devleti hanlık yöneticilerinden adeta birer İstihbarat çalışanı olarak yararlanmayı başarmıştır. Yüksel, *a.g.e.* ss. 73-76.

¹⁶⁵ BOA, HAT, 24/1223-A (29 Z 1201/12.10.1787)

¹⁶⁶ BOA, HAT, 22/1047. (29 Z 1202/30.09.1788)

duruma bir örnektir¹⁶⁷. Osmanlı Devleti için yolcular da İstihbarat ağına katkı sunan önemli bir unsurdur. Hatta Çıldır Valisi Süleyman Paşa, Ruslar hakkında bilgi almak için casuslar gönderdiğini belirtirken, bugünkü İran'ın ahvalini de oradan gelen bir yolcudan öğrenmiştir. Ayrıca Soğucak'tan gelen yolculardan da bu bölgeye dair bilgi topladığı 1782'de göndermiş olduğu tahrirattan anlaşılmaktadır. Yani denizciler ve tüccarların yanı sıra gelen yolculardan da faydalanılmıştır¹⁶⁸.

Yine Ruslar ve bölgedeki ilerleyişleri hakkında bilgi sahibi olmak amacıyla Hac vazifesini gerçekleştirmek üzere Kuzey Kafkas'ın Derbent, Maveräünnehir, Şirvan ve Buhara civarlarından gelen sünni hacıların bilgilerine de başvurulmuştur. Yani Osmanlı-İran (Avşar-Afşar Türk Hanedanlığı) arasındaki sorunlardan yol güvenliği sebebiyle ilk önce Devlet-i A'liyye-i Osmaniyye topraklarına uğrayıp daha sonra Hicaz bölgesine giden Hacılar da Osmanlı için bir başka malumat alma kaynağıydı¹⁶⁹. Ruslardan alınan esirlerin yanı sıra Ruslara esir düşmüş ve daha sonra kurtulmuş olan Müslümanlar da Osmanlı'nın başvurduğu farklı bir istihbarat kaynağıdır. 1789 yılında Moskof seferi seraskeri Vezir Hasan Paşa'nın gönderdiği tahrirata göre Özi harbinde Ruslara esir olarak düşüp daha sonra kurtulan Kastamonulu Ahmet'in Rus donanması ile ilgili vermiş olduğu ifadeleri de bu doğrultudadır¹⁷⁰.

İstihbarat için sadece savaşlarda ele geçirilen esirlerden değil, Rusya'ya hizmet eden ve yakalanan casuslardan da faydalandığı elimize bulunan bazı rşiv belgelerinde mevcuttur. 1786'da Rus generali tarafınca görevlendirilen ve Osmanlı tarafından yakalanıp sorguya çekilen Yahudi asıllı Mihail namı casustan Rus askerinin bulunduğu mahalle ve sayıları öğrenilirken, yine Ruslar tarafından 1787'de istihbarat sağlaması amacıyla gönderilen Moskoflu Betre namı zimmiden de Rus donanması ve askerleri hakkında bilgi alınmıştır¹⁷¹. Ayrıca bir diğer bilgi toplama kaynağı olan karakollar vasıtasıyla Rusların donanması ve ahvalleri hakkında kolayca bilgi sahibi olmuştur¹⁷².

¹⁶⁷ Yüksel, *a.g.e.* s.89.

¹⁶⁸ BOA, **HAT**, 28/1336-B. (25 Ş 1196/09.08.1782).

¹⁶⁹ Kuzey Kafkaslar'dan Hicaza gitmek üzere gelen Hacı kabileleri Osmanlı-İran arasında yaşanan sorundan dolayı yol güvenliği sebebi ile Kuzey Kafkaslar'dan geçerek Kırım ve Diğer Kafkas iskelelerinden İstanbul'a varmaktaydılar. Özsaray, *a.g.e.* s. 192; Yüksel, *a.g.e.* s. 86.

¹⁷⁰ BOA, **HAT**, 16/697-A. (26 Ca 1203/22.02.1789).

¹⁷¹ BOA, **HAT**, 28/1343-A (5 M 1201/28.10.1786), 28/1343-B (29 Z 1201/12.10.1787).

¹⁷² Özellikle denizlerde yapılan harplerde Osmanlı Devleti Rus donanması hakkında malumat almak için Karakollardan faydalanmıştır. Kırlangıç ve Çamlıca kayıklarından Karakol olarak istifade edilmiştir. Bkz. Yüksel, *a.g.e.* s. 89.

Hatta Anapa'nın ahvali hakkında bilgi sahibi olmak amacıyla Soğucak ve civarına bir kırlangıç sefinesi gönderildiği yine arşiv belgelerinde geçmektedir¹⁷³.

2.1.2. Rusların Kuzey Kafkas'da İlerleyişine Karşılık Ferruh Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığına Atanması ve Bazı Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkaslar bölgesiyle ilgilenmeye başlamasının özellikle Kırım'ın ilhakından sonra gerçekleştiğini daha evvel belirtmiştik. 1700'lü yıllar özellikle de 1780 yılı itibariyle Osmanlı Devleti Kafkaslar üzerine yoğunluk göstermeye başlamıştır. Bunun başlıca sebebi elbette ki Kırım'ın Çar Rusyası tarafından işgali yani Kırım'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılması sonucu ve Kafkaslar'a yönelik uygulanan politikaların yeterli olmadığı fark edilmesidir.

1779-1780 yılları itibariyle Osmanlı artık yönünü Kafkaslar'a çevirerek Kafkas halkları ile olan bağlarını güçlendirmek istemiştir. Aslında Osmanlı ve Rusya arasında 1768-1774 yıllarında savaş yaşanması Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar'a yönelmesini geciktiren bir başka etkendi. Zira Rusya'da giderek tehlikeli bir hal almaya başlamış ve Kafkaslar'da giderek ilerlemekte idi. Rus Generali Potemkin, Rus Çarlığı naibi olarak 1776'da Kafkaslar'a gönderilmiş, Kuma nehri civarında bulunan Yekateringrat şehrinde bir karargâh kurarak Kafkasları istila girişimleri için hazırlıklara başlamıştı. Terek ve Kuban nehirleri taraflarında iki cephe tesis edilerek Kuzey Kafkas'dan gelebilecek olası bir direniş hareketi kırılmaya çalışılmıştır. Rusların küçük çaplı akınları sonuçsuz kalsa dahi bir yandan da bu süreçte Kırım işgal edilmiş ve sonrasında imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım ve diğer Tatar ülkeleri bağımsızlık elde ederek Osmanlı Devleti'nden ayrılmıştır. Azak Denizi'nin Ruslara ait olduğu Osmanlı tarafından kabul edilmiş, daha evvel imzalanan Belgrad Antlaşması sonucu Batı Kafkas'ın da Rusya tarafından ilhak edilişi ve Çerkezlerin Osmanlı'dan yardım talep etmeleri göz önünde bulundurularak artık Osmanlı Devleti'nin harekete geçmesi kaçınılmaz olmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İ. Berkok Kafkas halkının gerçekten yardıma ihtiyaç duyduğunu belirterek bu hadiselerin Osmanlı Devleti'nde bir endişe oluşturduğunu, Zaten bu tarihlere kadar Osmanlı'nın bu bölgede fiilen herhangi bir faaliyette bulunmadığını, bölge halkı ile alakadar olmadığını dile getirmiştir. Neticede Kafkas halkı eğer bir yardım alacaksa da bu yardım İslâm sancağını taşıyan, tüm

¹⁷³ BOA, A.E.SABHI., 6/597 (10 B 1203/06.04.1789).

Müslümanların ilk sığınacakları bir liman olan Osmanlı Devleti'nden başkası olamazdı¹⁷⁴.

Nitekim bölgede kontrolün sağlanması için İstanbultarafından derhal harekete geçilmiş, Ferruh Ali Paşa¹⁷⁵ 25 Aralık 1780 yılında Kocaeli Sancakbeyliğinden Soğucak muhafızlığına tayin olunmuştur. İlk iş olarak Soğucak kalesinin onarımı ile ilgilenen Paşa bu süre içerisinde bölgede İslâm'ı tesis etme çalışmaları da yürütmüştür. Ferruh Ali Paşa biryandan bölgede İslâm'ı tesis etmeye çalışırken diğer bir yandan da harap bir halde gördüğü Soğucak kalesinin onarımı için derhal harekete geçmekteydi. Neticede 1781-1782 yıllarında bu kalenin onarımı tamamlanır. Soğucak kalesinin onarımından sonra Soğucak limanına bir mil mesafede Ahmet Cevdet Paşa'nın tabiri ile Çerkezistan civarındaki limanların en âlâsı olarak sayılan Gelincik limanı inşa edilmiştir. Gelincik kalesinin inşasındaki başlıca amaç Ruslara karşı Karadeniz'i her taraftan emniyet altında tutmaktır. Bu amaçla kalenin inşasından sonra Ferruh Ali Paşa kendi adamlarından birini yetkili olarak göndermiş, daha sonra bu kalenin güvenliği Şahin Giray'ın sütkardeşi olan Narçu Giray Han'a teslim edilmiştir. Ferruh Ali Paşa bu bölgeye tayin olunduktan sonra önce halkın güvenini kazanmıştır. Gürcü asıllı olması hasebiyle de bölge ahalisi tarafından sevilmesi pek uzun sürmemiştir. İslâm'ın bölgedeki tesisi için bir hayli çaba sarf etmiştir. Camiler, medreseler inşa edilmiştir. Öyle ki Soğucak halkı ilk kez Ferruh Ali Paşa dönemi ile birlikte ezan sesini minareden işitmişlerdir. Sadece bununla da sınırlı kalmayan Paşa, bölge halkına İslâmî isimleri tanıtmış, bu isimleri kullanmalarına vesile olmuştur¹⁷⁶.

Ferruh Ali Paşa'nın bölgede yürüttüğü bir diğer faaliyet de ekonomik hedefler göz önünde bulundurularak Rus zulmünden kurtulabilen çok sayıda Nogay askerinin bölgeye iskânı olmuştur. Yine bu süre zarfında Ali Paşa, kethüdası olan Ali Ağa'yı

¹⁷⁴ Terek cephesi, General Yakobi, Kuban cephesi ise General Suvarof tarafından komuta edilmekteydi. General Potemkin ise bu sırada Kırım'ı ilhak etmek için çeşitli bahaneler bulmaktaydı. (Bkz. Gökçe *a.g.e.* s. 42); Kafkas halklarından Çeçen ve Kabartaylar ise bu süreçte kendilerini muhafaza etmek gayretinde olup Mezdegü üzerinden Kızlar Kalesi taraflarına doğru taarruza geçtiler ve Mezdegü muhasara edilmiştir. Don mıntikasına kadar Ruslar, takip edilmiştir ancak her hâlükârda Ruslar galip gelmişlerdir. (Bkz., Berkok, *a.g.e.*, ss. 366-380)

¹⁷⁵ Ferruh Ali Paşa Gürcü bir köle idi. Koca Abdi Paşa'nın divan kâtibi olduktan sonra badehu bâ- rütbe-î mîr-î mîrânî Burusa mutasarrıfı olmuştur. Bazı Çerkes kabilelerine me'mur olarak hizmet ettikten sonra Anapa Muhafızlığına tayin olunmuştur. Bkz. Mehmed Süreyyâ, *Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye* (Yay. Haz. Mustafa Keskin, Hamdi Savaş, Havva Kurt, Ayhan Öztürk), Sebil Yayınevi, Bayrak Matbaacılık, C. IV, İstanbul 1997, s. 14.

¹⁷⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-î Cevdet*, C. III. (Haz. Abdülkadir Özcan), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, III. 2. Dizi, S. 15, Ankara 2018, s.187-200; Yüksel *a.g.e.* ss.78-79; Berkok, *a.g.e.* s. 372.

mütesellim olarak görevlendirip ve Hacılar kalesini inşa ettirirken, Mühendis Hüseyin Ağa tarafından da *Kızıl Kaya* adlı kaya çıkıntısı üzerinde Anapa kalesi inşa edilmeye başlanmıştır. Burada Anapa kalesinin inşasına değinmekte fayda görmekteyiz; Ferruh Ali Paşa, Soğucak'tan Anapa'ya doğru giderken, bu dört saatlik yolculuk esnasında bazı kabilelerin birbirlerine haraç kestiklerine şahit olur ve bu bölgenin derhal itaat alınması gerektiğini düşünür. Paşa, başlangıçta Anapa kalesi ile ilgili düşüncesini açıklamamıştı bu yüzden ilk önce civardaki sahil kesimleri görme bahanesi ile Buhur Nehri'nin Karadeniz ile kesiştiği noktaya kadar gelir. Burada Taman ile sınır teşkil eden sığır dil biçiminde tasvir edilen körfezi de görünce aslında bu mevkiinin ne denli mühim olduğunu anlar. Ancak Paşa burada uzun bir zamandır kimsenin bulunmaması nedeniyle güvenlik önlemleri almak maksadıyla Soğucak cephanesinden bin kazma, bin kürek, fişenk ve humbaraların temin edilmesinin ardından bölgeye bekçilerin de yerleştirilmesi sonucu güvenlik sağlanmıştır. Nogaylardan ikişer yüz delikanlıya yevmiye ücret verilerek orduya gönderilmeleri ulema ve mirzalara buyrulmuş, Anapa kalesinin inşasına başlanmıştır. Kalenin inşası tamamlandıktan sonra Kırım'ın Ruslar tarafından da işgal etmesi üzerine çok sayıda Tatar ve Tuman muhacirleri Anapa'da iskân olunmuştur. Bölgede vergiler düzene kurulurken Nogay halkından da bağlılık sözleri alınmış Ruslar tarafınca ne kadar maddi destek alırlarsa alsınlar kızlarını onlara vermemeleri yasaklanmıştır Görüldüğü gibi Anapa civarı bir hayli önem arz etmektedir. Öyle ki Anapa Ahmet Cevdet Paşa tarafından Çerkezistan'ın asıl idare merkezi olarak belirtilirken, Ferruh Ali Paşa'da Anapa'nın kurucusu olarak zikredilmektedir¹⁷⁷.

2.1.3. İmam Mansur ve “Gazavat”

Daha evvelki bölümde belirttiğimiz üzere Rusların Kafkaslarda bilhassa Kuzey Kafkas'daki ilerleyişleri devam etmiş ve giderek bir ivme kazanmıştır. Ancak Rusların bu ilerleyişleri bir direnişle karşılaşmıştır. Ruslar bu bölgeyi işgal ettiklerinde bölge halkı Rusların Müridizm olarak adlandırdıkları yeni bir askeri politika etrafında harekete geçmişlerdir. *Müridizm* terimi ise; bir tasavvuf liderinin müridini veya öğrencisini tanımlayan *Mürid* kelimesinden türemiştir. *Müridler ve Mürsitler* arasındaki

¹⁷⁷ Anapa inşa edildikten sonra bölgeye çok sayıda hanlar, saraylar, kütüphaneler, iç kale şeklinde tabyalar ve camiler inşa edilmiştir. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-î Cevdet III*, s. 201-206; Gökçe, *a.g.e.* ss.45, 60-66.

ilişkinin temeli dine dayansa dahi bu durum Kafkaslarda siyasi bir boyut taşımakla birlikte İmamat'ın kurulmasında etkili olmuştur¹⁷⁸.

Arapçada Mürid kelimesinden türemiş olan *Müridizm* yani *Gazavat*, uygulamaya konulan esaslara bakıldığında Sufizme yakın bir İslâmi hareket olmakla birlikte Kur'an yasalarına sıkı itaat üzerine kuruludur. Nitekim Gazavat, batıda Müridizm olarak bilinmekte ve temelde Nakşibendîyye tarikatı yasalarına dayanmaktadır. Nakşibendîyye ise büyük tasavvuf tarikatlarından biridir. İslâm coğrafyasında Kadiriyye tarikatından sonra en yaygın tarikattır. Adını Bahaüddin Nakşibend (1318-1398)'den almaktadır. Kafkaslar'da Gazavat adını alan bu dini inanış biçimi Dağlı halk için yaşama yön veren bir ana kaynaktır. Gazavat'ta Nakşibendî tarikatının temel esaslarını yani; Allah'a ulaşma arzusu, şeriat, dindar yaşam, İslâmi emirlere ve yasaklara uyarak dünyevi olan her şeyden kaçınmayı felsefe edinmiştir. İmam Mansur ile başlayan Gazavat, kendinden sonraki diğer imamlar tarafından da adeta bir bayrak olarak taşınmaya devam etmiş olup, Kafkaslarda Rus karşıtı bir hissiyat oluşturmak için kullanılan tasavvufi bir özellik sergilemesinin yanı sıra dini ve ilmi bir felsefedir de¹⁷⁹.

Gazavat'ın önderi, kurucusu olarak kabul edilen ve arşiv belgelerinde de Dağıstanlı bir çoban olarak vurgulanan Mansur'un¹⁸⁰ kökeni ve kim olduğu hakkında çeşitli görüşler yer almaktadır. Kimi görüşe göre Nogay olan Mansur, Müslüman ilim adamlarından Kâzım Bek'e göre Orenburglu bir Tatar'dır ve din eğitimi Buhara'da almıştır. Ancak Rus askerî vesikalarına göre ise İmam Mansur Aldı'de doğup ve eğitimlerini de Dağıstan'da tamamlayan bir Çeçen'dir. Ancak başka bir görüşe göre Nadir Şah'a dayanmaktadır. Batılı yazarlar onun Osmanlı'ya hizmet eden bir İtalyan olduğunu savunurken, yine İngiliz ajanı olduğunu iddia eden başka görüşler yer almaktadır. Asıl adı Uşurma olan İmam Mansur'un Çeçen olduğu ve Ruslara karşı göstermiş olduğu mücadeledeki başarısından dolayı kendisine Mansur mahlasının verildiği bilgisi daha yaygındır. Dolayısıyla Rus işgallerine karşı ortaya çıkan; İmamat

¹⁷⁸ Patrick J. Ambrogio, "Slamizing an Insurgency: Considerations on Radicalization in the North Caucasus", *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*, C. 4, Kasım 2018–Mayıs 2019, s. 5.

¹⁷⁹ Tsvetelina Tsvetkova, "Muridism as a Syayefforming Element Of Imam Shamil's Imamete (1834-1859)", *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi/ Journal Of Caucasian Studies (JOCAS)*, C. 3, S. 5, September 2017, ss.92-93; Kundukh, *a.g.e.*, ss. 17, 19, 30,31; Hamid Algan, "Nakşibendîyye", *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 342.

¹⁸⁰ BOA., **HAT**, 25/1247. (29 Z 1200/13.10.1786).

veyahut Müridizm olarak adlandırılan Gazavat'ın Dağıstan'daki önderi ve Dağlı halkın ilk ulusal devleti fikrinin de müessisidir aynı zamanda¹⁸¹.

Çeçenistan'ın Grozni kentine yakın Alda köyünde doğan ve arşiv belgelerinde de yer yer Aşurman olarak zikredilen İmam Mansur Çeçenistan'ın Aldı veya Alda köyünde doğmuştur. Ancak doğum tarihi net olarak bilinmemekle birlikte kimi araştırmacılara göre 1722 iken, kimi araştırmacılara göre ise 1748'dir. İmam Mansur Dağıstan'da Nakşibendiyye tarikatı mensubu olarak ilk önce kendi köyü olan Aldı'da bir camide imamlık yapmış hatta daha bu dönemde verdiği vaazlar ve okuduğu hutbeler daima herkesin dikkatini çekmiştir. Çünkü o daha imamet makamındayken tüm Kafkas halkının Ruslara karşı birleşmesini ön gören konuşmalar yaparak halka yavaş-yavaş çağrıda bulunmuştur. Neticede artık 1785 yılı itibariyle Kur'an'ın esaslarına göre yani İslam'ın şer'i hükümlerine göre yaşamayı esas alan kuralları halka tanıtmış ve bu doğrultuda yaşamanın daha doğru olacağını belirtmiştir. Zira onun bu mücadelesini tetikleyen başlıca unsur daha evvelde belirttiğimiz gibi Rusların Kafkaslar üzerinde uygulamış olduğu İslam karşıtı siyasetidir¹⁸². Mansur'un Gazavat'ı tam da bunu vurgulamakta yani Kafkas halklarına yapılan Rus saldırıları da göz önünde bulundurulduğunda bölgede yeni bir düzenin tesis edilmesi gerektiği aşikârdır.

2.1.4 İmam Mansur'un Kuzey Kafkas'da İslâm'ı Tebliğ Edişi

John F. Baddeley'in de bahsettiği gibi Mansur hem bir vaiz hem de bir lider olarak değerlendirildiğinde adeta gökyüzünden düşmüş bir yağmur gibiydi. Çünkü kendisinden önce özellikle Küçük Kaynarca'dan sonraki 7 yıl içerisinde Kırım tamamen Ruslar tarafından ilhak edilmiş, Çerkesler, Kasayvetler ve Nogaylar birbirlerine karşı mücadele etmişlerdir. Bilakis Kafkas halkları birlikten yoksundu bu da Kraliçe Katerina'yı Kafkaslara karşı daha da iştahlandırıyor General Yakobi, Suarov ve daha da

¹⁸¹ Ottino adlı bir Profesör Torino devlet arşivlerinde yapmış olduğu araştırması sonucu İmam Mansur'un son iki yılını Şlisselburg'da hapis olarak geçirdiği dönemlerde babasına yazmış olduğu mektuplara ulaşmıştır. 1876'da neşretmiş olduğu bu mektuplara göre İmam Mansur'un asıl adının Giovanni Battista Boeetti olduğunu, tıp okumak için on beş yaşında iken evden kaçtığını ancak daha sonra misyonerlik faaliyetlerinde bulunduğunu Hatta Osmanlı Devleti tarafından Kafkaslar'a da ajan olarak gönderilip Gazavat'ı başlattığını iddia etmiştir. J.F.Baddeley onun bu söylediklerinin sadece bir hayal ürünü olduğunu söylemektedir. (Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'ya İstilasası ve Şeyh Şamil*, (Çev. Murat Özden), İstanbul 1996. ss.72,73; Yüksel, *a.g.m.* ss. 174-175; Kundukh, *a.g.e.* s. 31; Ambrogio, *a.g.m.* s. 5.

¹⁸² BOA, **HAT**, 3 /74 (29 Z 1250/28.04.1835), Mustafa Aydın, "Şeyh Mansûr", *TDVİA*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 60-62.

önemlisi General Potyemkin gibi önemli komutanların öncülüğündeki Rus birlikleri Kafkaslarda çok büyük katliamlara imza atıyorlardı¹⁸³.

İşte Mansur'un zuhuru tam da bu döneme rastlamaktadır. Neticede Gazavat'ın onun öncülüğünde başladığı artık bilinmektedir. Henüz 61 yaşında iken Rus yayılmacılığına karşı almış olduğu bir karar ile kimi kaynağa göre 1783, kimine göreyse 1785 yılı dolaylarında yayınlamış olduğu bir beyanname ile Mansur Ruslara karşı Müridizm hareketini doğduğu köy olarak bilinen Aldı'da başlatarak cihad ilân etmiştir. Gerek yaşadıkları bölgenin istiklâli gerekse İslâmî kaideler göz önünde bulundurulduğunda İmam Mansur'un Gazavatı Kuran'a dayalı Şer'i hükümleri esas almaktaydı. Özellikle 1785 yılı itibariyle düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmeye başlamıştır. Ona göre; Ruslarla evlenmek katiyen yasak, içki, tütün veya kahve içmek İslâm dini gereğince günahdır¹⁸⁴. Böylece Mansur Kafkas halkları arasında İslâmî kaidelere göre bir yaşam tarzı da tesis etmekteydi. Önce Kafkas halkları arasında daha sonra Rusya ve Osmanlı Devleti içerisinde İmam Mansur'un namı duyulmuştur.

Rus komutan Potyemkin'in emri ile Albay Pieri komutasında Rus birlikleri İmam Mansur üzerine sevk edilirken¹⁸⁵, Sultan I. Abdülhamit 'de derhal kendisi hakkında malumat toplamaya başlamıştır. Padişahı buna sevk eden hadise ise Hz. Ali'den nakledilen bir Hadis-i Şerif'tir. Zira bu Hadis'te Mansur isimli birinin yapacağı çağrıya tüm Müslümanların uyması gerektiği vurgulanmıştır. Hem Mansur namı bu kişinin zuhuru hem de Hz. Ali'den naklolun Hadis-i Şerif I. Abdülhamid'i bir hayli etkilemiş olsa gerek İmam Mansur'u derhal araştırmış ve olası bir sahtekârlığa karşı da hakkında malumat toplama emri vermiştir¹⁸⁶. Sultan I. Abdülhamid; İmam Mansur'un kefare tarafından bir hile mi yoksa gerçekten büyük bir zat mıdır bilmek isteyerek akıllarda oluşan şüpheleri de böylece ortadan kaldırmak istemiştir¹⁸⁷.

¹⁸³ Baddeley, *a.g.e.* ss. 64-69.

¹⁸⁴ Elimizdeki 1784 tarihli arşiv belgesine göre (1198 Z 29), İmam Mansur'un zuhur ettiği dönemlerde Ferruh Ali Paşa, Ruslarla mücadele etmekteydi. İmam Kabilelere uğrayıp birkaç gün aralarında misafir olmakta ve gaza için kenetlenmek gerektiğini belirtmekteydi. Bu esnada Ferruh Ali Paşa'da maiyetinin çektiği erzak sıkıntısını yaklaşık 20 kez mektup göndererek İstanbul'a bildirmekteydi. Ancak henüz olumlu bir yanıt alamamaktaydı. (Daha fazlası için bkz. BOA, **HAT.** 20/941(29 Z 1198/13.11.1784)); Muhammed Tâhir el- Karahî, *Kafkasya Mücâhidi Şeyh Şâmil'in Gazavatı İmamın Kılıcının Savaşlarda Parlaması*, Haz. Ensar Köse, Arapçadan Tercüme: Tâhir'ül Mevlevî, Büyüyen Ay Yayınları 2016, ss. 25-26; Cafer Barlas, *Kafkasya'nın Kurtuluş Mücadelesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1990, s. 20.

¹⁸⁵ Baddeley, *a.g.e.* s. 73.

¹⁸⁶ BOA, **AE.SABH.I.**; 18/1569 (10 B 1203/06.04.1789).

¹⁸⁷ BOA, **AE. SABH.I.**; 364/25431 (10 B 1203/06.04.1789).

2.1.5. İmam Mansur Hakkında Bilgi Toplanması

Dağıstan'da zuhur eden ve Ruslara karşı bir direnişin öncüsü ya da bir başka deyimle Gazavat'ın öncüsü olan İmam Mansur'un kim olduğu artık öğrenilmeliydi. Onun kim olduğunu araştırmak için harekete geçecek ilk kişi şüphesiz ki Soğucak Muhafızı Ferruh Ali Paşa olacaktır. Paşa, Mansur hakkında teferruatlı bilgi toplamak maksadıyla casuslar ayarlayacaktır. Ahmet Cevdet Paşa'nın ifade ettiği üzere Ekepezarı tarafına giden casus tarafından Halil Hamid Paşa'ya gönderilen takrire göre gerçekten de İmam Mansur namlı bir çoban zuhur etmiştir. Kabileler arasında dolaşarak kendi lisaniyla Kur'an-ı Kerim'den ayetler okuyup halkı kendi etrafında toplayıp Rus keferesine karşı birlik ve beraberlik çağrıları yapmaktaydı. Hatta Rusların Mansur adlı bu kişi karşısında endişeye kapıldıklarını söylemiştir. Yani casus, Mansur adlı bu şahsın gerçek bir imam olduğuna şahitlik ettiğini belirtmiş ancak Tatarların bunu çarpıtıcı başka bilgiler aktardığını söylemiştir. Halil Hamid Paşa casusun kendisine bildirdiklerini derhal Ferruh Ali Paşa'ya bir mektup göndererek iletir. Ferruh Ali Paşa İmam Mansur'un kim olduğu ile ilgili doğrusu daha da meraklanmaya başlar ve daha sağlam bilgiler edinmek istemiştir. Bu amaçla Kadıoğlu Mehmed'i Çeçen bölgesine Mansur hakkında araştırma yapması için göndermiştir. Yine Ahmet Cevdet'ten naklolduğu üzere; Mehmed Ağa Mansur'un hanesine kadar ulaşır. Burada İmam Mansur ve ailesinden başka yanında kimsenin olmadığını görür. Mehmed Ağa'nın anlattıklarına göre Mansur önce bir kaz çobanı daha sonra kuzu ve koyun çobanı idi. Yine Mehmed Ağa tarafından naklolunan bilgilere göre tek gayesinin halkı Ruslara karşı birliğe davet etmek olduğunu ağıklayan Mansur, halka sadece nasihat etmekteydi. Hatta İmam, Ahmet Cevdet Paşa'dan naklolduğu üzere kendini şu şekilde ifade etmiştir; *“Filasıl Meczûbu’ş- şekl bir ma’sum iken sığar-ı sinninde kaz obanı ve ba’dehû kuzu ve sonra koyun çobanı olup, şimdi eger ki ben câhilim ancak Ümmet-i Muhammed’e nasihat etmeğe me’mur oldum”*¹⁸⁸

Mehmed Ağa, Kaftani Ali Ağa tarafından nakledilen bazı bilgileri de Ferruh Ali Paşa'ya bildirmiştir. Bu bilgiler ışığında Kaftan Ali Ağa'nın Mehmed Ağa'ya anlattıklarına göre Mansur, Ruslarla olan cengi esnasında onları birbirine katmıştır ve bu savaşta birçok Rus askeri, *“Türk bizi öldürmez, esir eder”* diye düşünüp Mansur'dan kaçarak Sunç nehrine atlamışlar oradan da Hacılar kalesine sığınmışlardır. Bu bilgileri

¹⁸⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* ss.234-235.

İstanbul'a bildirmesi için Mehmet Ağa beraberinde Dağıstan huccacı ve Mansur'un bir akrabası olan Polut Han adlı kişi Ferruh Ali tarafından İstanbul'a gönderilirler ve orada kendilerine izzet-i ikramda bulunulacağı söylenir ancak Mehmet Ağa Anapa'ya geri döndüğünde kendileriyle ilgilenilip ilgilenilmediğini soran Ferruh Ali'ye, değil ikramda bulunmak yüzlerine dahi bakılmadan geri gönderildiklerini söylemiştir¹⁸⁹.

Ancak İmam Mansur hakkında hakikate henüz varılmamıştı zira Tatarlar, Mansur'un lisanıyla onun adına mektuplar yazarak “*İmam bunu dedi, şunu dedi böyle buyurdu*” gibi yalan yanlış sözler neşrederek Rusya'nın dikkatini ve tepkisini çekmişlerdir. Hal böyle olunca Rus memurlar tarafından Ferruh Ali Paşa'ya sık-sık şikâyetler bildirilmiştir. Bu durum Mansur hakkında daha teferruatlı bir bilgi toplanılması gerektiğini bir kez daha göstermiştir. Bunun üzerine Ferruh Ali Paşa, sadrazam Halil Hamid Paşa'ya bir mektup göndererek “*Mansur'u yanıma çağırmadan bu mevzu bertaraf edilmeyecektir*” demiştir. Fakat Halil Hamid Paşa'nın İmam Mansur ile ilgili çalışmalarını çarpıtılarak bilakis bazı Tatarlar tarafınca farklı yöne çekilmiş, onlara göre Mansur meselesi güya Halil Hamid Paşa ve ona taraftar olan Ferruh Ali Paşa tarafından ortaya atılmış karışıklık olarak gösterilmiştir¹⁹⁰. Mansur hakkında bilgi edinme çabaları bu şekilde anlaşılmaz bir hal almıştır. Karmaşa giderek büyürken bir diğer yandan Hacılar kalesi Mütesellimi Bicanzade Ali Ağa 12 Şubat 1786 tarihinde göndermiş olduğu bir tahriratla oldukça kesin bilgiler vermiştir. Ali Ağa'nın bildirdiklerine göre; aslında İmam Mansur diye biri gerçekten vardır ve yaklaşık 9-10 ay evvel zuhur etmiştir. Mansur'un İslâm'ı tebliğ amaçlı çevre civarlara göndermiş olduğu mektuplar tespit edilmiş ve bu mektuplardan anlaşıldığı üzere Kırım'daki Moskof askerleri Kuban taraflarına doğru ilerlerken İmam Mansur beraberindeki on bin askerle Moskof askerine karşı galip gelmiştir¹⁹¹.

İmam Mansur'un ahvali İstanbul tarafından bir çözüme kavuşturulmak istenirken Rusya'da bu durumdan giderek huzursuz olmaktaydı. Osmanlı Devleti artık fiilen bu meseleye dâhil olmak ve İmam ile ilgili yeni bilgiler edinmek zorundaydı. Bu doğrultuda Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa, İmam Mansur tarafına irsal olunmak üzere

¹⁸⁹ İmam Mansur hakkında malumat veren Mehmed Ağa'nın takririne göre; İmam uzun boylu ve kaş rengi açık, kumral sakallı, yüzü güleç, namazında niyazında bir kimsedir (Daha fazlası için bkz., Kesbî Haşim Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s. 80); Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, ss. 231-234; BOA, **HAT**,21/1011-A (29 Z 1199).

¹⁹⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* ss. 234-235.

¹⁹¹ BOA, **HAT**, 27/1305 (12 R 1200/13.01.1786).

bir çavuş ve çukadarı kırlangıç sefinesi ile Anapa'ya doğru sevk etmiştir. Kendilerine beş günde Anapa'ya gidip beş günde Çeçen'e varıp ve geri kalan beş günde de tekrar İstanbul'a geri dönmeleri buyrulmuştur. Netice itibariyle 15 gün içerisinde geri dönmüş olmaları lazımdı. Aksi takdirde geminin cudasına asılacakları da ayrıca bildirilmiştir. Ancak İstanbul Boğazı'ndan yola çıktıkları ilk andan itibaren şiddetli bir rüzgâr ile karşılaştılar. Anapa'ya varmaları tam 5 ay zarfında gerçekleşti. Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'dan korktukları için uğradıkları tüm memleketlerin hâkim ve zabıtlarından hava şartlarının olumsuz olmasından ötürü görev yerlerine vasıl olamadıklarını tescil ilam ve senetler almışlardır. Çeşitli zorluklara rağmen bir şekilde Anapa'ya varmışlar ve burada Mansur hakkında bilgi edinmek ve Çeçen'e gitmek için çevreden yardım alıp, önce Hacılar kalesine daha sonra Kabartay'a gitmeleri gerekiyordu ancak Anapa ve Çeçen arasındaki mesafe 100 saat kadardı. Ayrıca bu bölgenin geleneği üzere gidecekleri yere varıncaya kadar uğradıkları bölgelerde halka hediyeler dağıtmaları gerekiyordu ancak onlar buna güçlerinin yetemeyeceğini ve Çeçenistan'a kadar gidemeyeceklerini anlamışlardır. Elleri boş dönmek istemeyen bu iki istihbaratçı sağdan soldan İmam Mansur hakkında öğrenebilecekleri kadar bilgi edinip bu bilgileri kaleme almışlar ve Dersaadet'e geri dönmüşlerdir. Sadrazam Halil Paşa'ya görüp işittiklerini ve olup biteni olduğu gibi anlatmışlardır¹⁹². Görünen o ki İmam Mansur hakkında öğrenilmek istenilenler yine yeterli ölçüde sağlanamamıştı.

Neredeyse Osmanlı'nın tüm Kafkas yöneticileri İmam Mansur hakkında bilgi edinmeğe çalışıyor ve öğrendiklerini raporlar halinde sunuyorlardı. Bu yöneticilerden biri de Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ydı. Süleyman Paşa'nın 2 Kasım 1785 yılında göndermiş olduğu tahriratına göre Mansur'a henüz çok sayıda halk iştirak etmemiştir. Paşanın, Lezgilerden öğrendiklerine göre İmam Dağıstan ahalisinin tövbe etmesi için nasihatlerde bulunan kendi halinde biriydi ve kötü bir niyeti yoktu diğer taraftan Ruslar giderek endişe duymaktaydılar¹⁹³. Tüm bu bilgiler yeterli değildi ancak İmam Mansur'un Ruslara karşı göstermiş olduğu direnişi hakkında artık bir fikir beyan etmekteydi. Aslına bakılırsa Hacılar kalesi Mütesellimi Ali Ağa'nın Ferruh Ali Paşa'ya önce 4 Eylül daha sonra 5 Eylül 1785 yılında vermiş olduğu bilgilerle Süleyman Paşa'nın İmam ile söyledikleri aynı doğrultuydu. Yani Süleyman Paşa verdiği bilgilerle Ali Ağa'nın İmam Mansur ile ilgili söylediklerini bir nevi desteklemiş

¹⁹² Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* s. 236.

¹⁹³ BOA, **HAT**, 21/1011-A (29 Z 1199/03.10.1785); Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* s. 236.

oluyordu. Çünkü Ali Ağa'nın Süleyman Paşa'dan daha evvel bildirdiklerine göre gerçekten İmam Mansur ve Ruslar arasında ciddi çarpışmalar yaşanıyor; İmam, Ruslara karşı Gazavat ilân etmiş bulunuyordu. Evet, Mansur Ruslarla harp içerisindeydi. Ali Ağa'dan Ferruh Ali Paşa'ya naklolunan bilgilere göre İmam'ın İslâm dinine karşı hiçbir art niyeti yoktu. Yani İslâmiyet'e karşı herhangi bir suikast içerisinde değildi. Ruslarla aralarında çoğu kez savaşlar gerçekleşiyordu. Bu savaşlardan iki tanesinde İmam Mansur galip gelmiştir. Bu galibiyetlerin nedenleri arasında İmam ile birlikte Ruslara karşı cenk eden askerlerin bağlılığı başta sayılmaktadır. Bu durum Rusları bir hayli tedirgin etmekteydi. Sadece bununla da sınırlamak doğru değildir. Zira Rusları tedirgin eden en önemli husus civar halkın da İmam'a bağlılık göstermeleriydi. Özellikle de Kabartayların harp sırasında İmam Mansur ile birlikte Ruslara karşı cenk etmeleridir. Bu muharebe sonrası Ruslar oldukça ürkmüşlerse de¹⁹⁴ yine Ali Ağa'nın bildirdiklerine göre bir sonraki çarpışma İmam Mansur'un mağlubiyeti ile sonuçlanmış ve muharebe sonrası İmam'a ait bazı mallar Ruslar tarafından gasp edilerek satılmıştır. Ali Ağa ayrıca bu muharebe sonrası İmam'ın ahvalinin de perişan olduğuna dikkat çekmiştir¹⁹⁵.

Yine İmam hakkında önemli bilgiler ihtiva eden Gerzeli Seyyid Halil Reis'in yolculuğu da bizim için önem arz etmektedir. Bu dönemde Soğucak'a¹⁹⁶ Samsun iskelesinden bir erzak gemisi nakledilmiştir. 10 gün içerisinde Anapa'ya Varan Halil Reis, burada namaz kılmak için bir camiye gitmiştir. Halil Reis camide karşısında duran kişinin bir kâğıt parçasından bir şeyler okuduğunu görür ve ne okuduğunu sorar. Bu kişi kâğıdın İmam Mansur hakkında olduğunu söylemiştir. Fakat Arap lisanı ile yazıldığı için Halil Reis bakmışsa da pek bir şey anlamamıştır. Kâğıdı okuyan kişi bir suhte idi. Halil Reis, hem ondan hem de çevreden edindiği bilgilerle Mansur hakkında bir takım bilgiler öğrenmeye yine muvaffak olmuştur. Öğrendiklerine göre; Ruslar bu bölgede bir takım politikalar uygulamaktaydı. İslâmî ibadethanelere dahi müdahale etmekteydiler. Halil Reisin bu bölgedeki tüccarlardan edindiği bilgilere göre Mansur, Ruslarla mücadele ederek İslâm'ı tebliğ etmekteydi. Ayrıca suhte'den anlaşıldığına göre bu mektup Mansur tarafından Vezir Ali Paşa'ya gönderilmişti. Halil Reis İstanbul'a

¹⁹⁴ BOA, **HAT**, 21/1011-B (29 L 1199/04.09.1785); Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* s. 237.

¹⁹⁵ BOA, **HAT**, 21/1011-D (01 Za 1199/05.09.1785).

¹⁹⁶ Soğucak, Kızıltaş Boğazı'na yaya mesafesi ile yüz saat, tahmini 5 gün uzaklıktadır. Soğucak kalesi olarak da adlandırılan bu bölge yaklaşık yüz elli evden ve etrafında bulunan sık ormanlardan oluşmaktaydı. Bir liman kenti olan Soğucak aynı zamanda tersane görevi de görmekteydi. (Bkz; BOA., **HAT**, 21/1011-C (28 L 1198)/14.09.1784).

döndüğünde hem Kırım hem de Mansur ile ilgili öğrendiklerini rapor halinde sunmuş, ayrıca söz konusu mektubun bir suretini de yine raporuyla birlikte sunmuştur¹⁹⁷.

İmam Mansur ve Gazavat'ı ile ilgili şüpheler böylesi bir istihbarat ağı ile artık yavaş yavaş çözülmeye başlamıştı. Gerçekten de Osmanlı görüldüğü gibi Kafkaslarda bir mücadele yaşanırken bilhassa Mansur'un İmamet dönemi süresince ilgili bir şekilde davranmıştır. Bu veçhile İmam Mansur'un kim olduğuna dair yürütülen araştırmalar daha net bir ifade ile bu denli bir istihbarat çalışması Osmanlı Devleti'nin seyirci kalmadığını söylememiz için kâfidir. Elbette ki yürütülen çalışmalar bu bilgilerle sınırlı değildi. Zira Osmanlı Devleti daha kapsamlı bir istihbarat çalışması başlatmış, bu doğrultuda artık Tatarlardan da faydalanılmıştır. Bunlardan biri Seyyid Mehmet isimli bir Tatar'dır. Bu kişi, kabileler arası bozgunculuğa ve karmaşaya sebebiyet veren Bahadır Giray Han'ın Rumeli'ye naklolduğu haberinin yazıldığı fermanı Anapa'ya götürürken geri döndüğünde İmam Mansur hakkında bir takım malumatlarla dönmüştür¹⁹⁸. Ertesi yıl yani 1786 yılında İmam Mansur hakkında bilgi edinmesi için tekrar Anapa'ya gönderilmiştir. Aslında amacı sadece İmam Mansur'u araştırmak değildi. Kırım'daki Ruslar hakkında da bilgi edinmek amacıyla yola çıkmıştı. Zaten ilk verdiği bilgiler arasında İmam'ın Müslüman olduğunu ve bölgedeki kabileleri İslâm'a davet ettiğini açıklamıştı. Bunun üzerine ikinci kez gidip teferruatlı bilgiler edinmesi gerekli görülmüştür. Çamlıca gemisi ile yola çıkan ve 34 gün sonra Soğucak'a varan Seyyid Mehmet, buraya gelmesinin aslında bir görev olduğunun ve bu görevin kendisine Osmanlı Devleti tarafından verildiğinin yazılı olduğu bir raporu Ferruh Ali Paşa'nın kethüdasına göstermiştir. Çünkü bu esnada Ferruh Ali Paşa vefat etmiş bulunuyordu. Kethüda, İmam Mansur'un ahvaline dair istedikleri malumatlar gelinceye kadar Seyyid Mehmet'i 30 gün kadar alıkoymuştur. Bu esnada İmam hakkında bilgi toplamaları için kendi adamını görevlendirmiştir. Zaten bir süre sonra İmam Mansur hakkında bazı bilgilere ulaşan Seyyid Mehmet elindeki önemli bilgilerle İstanbul'a geri dönmüştür. Onun hacılardan öğrendiği bu bilgilere göre bu işin aslına bakılacak olunursa başta herkes onu bir çoban olarak tanımaktaydı. Bir süre ortadan kaybolmuşsa da İmam Mansur diye tekrar zuhur etmiştir. Ahmet Cevdet Paşa'nın da kaydettiği aynı

¹⁹⁷ Farsça tutuşmuş veya yanmış gibi anlamlar içeren Sûhte veya bir diğer adıyla Softa, Osmanlı tarafından medrese öğrencileri için kullanılan bir terimdir. (Bkz. Mustafa Alkan "Softa", *TDVİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 342); BOA, **YB.04**, 06/27 (06 M 1200/09.11.1785).

¹⁹⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* s. 237.

bilgilere göre halkın çoban olarak tanıdığı Uşurma, ortadan kaybolduktan bir süre sonra İmam Mansur olarak geri dönerek ahaliye içki ve sigara içmemeleri için nasihatlerde bulunmuştur. Ruslarla harp edip on binlerce kefereyi kılıçtan geçirerek çoğunun da Müslüman olmasını sağlamıştır. Ruslara karşı yürüttüğü mücadelesi başarısı ve kerametleri ile namı bu yüzden uzak diyarlara kadar duyulmuştur¹⁹⁹.

2.1.6. Aldı Savaşı, Hadis Olayının Aydınlanması ve İmam Mansur'un

Kerametleri

Osmanlı Devleti ulaşılmış olduğu bilgiler neticesinde Mansur'un ahvaline dair neredeyse kesin bilgilere ulaşılmıştır. Bölgede yürüttüğü istihbarat çalışmalarına ek olarak kimi zaman da Avrupalı devletlerin gazetelerinden İmam ve Ruslarla yaptığı savaşlar hakkında bilgiler edinmiştir²⁰⁰. Tam da burada belirtmek istediğimiz husus şudur ki; İmam'ın namı Ruslarla yaptığı savaşlar ve bu savaşlarda başarı elde etmesi neticesinde duyulmaya başlanmıştır. Zira Mansur adı dahi Ruslara karşı başarılar elde etmesiyle birlikte halkı tarafından lider seçilmesi sonucu verilmiştir²⁰¹.

İmam'ın Osmanlı ile olan ilk resmi temasına gelecek olursak elimizdeki arşiv belgeleri ve yerel kaynaklar incelendiğinde “*Aldı Savaşı*” işaret edilmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'dan naklolduğu üzere Sohum muhafızı Keleş Bey bizzat Mansur ile görüşmesi için adamlarından Hasan Efendi'yi görevlendirmiştir. Hasan namı bu kişi gerçekten de Mansur'un yanına varıp kendisi ile bizzat görüşme imkânı bulmuştur. Hasan Efendi'nin bildirdiğine göreyse; Mansur'un aslı Çeçen'dir ve Alda köyündendir. Kimi zaman ziraat kimi zaman da ticaretle uğraşmaktadır. Mansur, Hasan Efendi'ye görmüş olduğu bir rüyayı da şu şekilde anlatmıştır; “*Resûl-i Ekrem sallallahû aleyhi ve sellem hazretlerini âlem-i ma'nâda bil müşâde ya Mansur! Erbâb-ı gavâyet-ü delâleti tarik-i müstakime da'vet et deyü kendiye. Taraf-ı Risâlet Penâhiden hitâb-ı müstetâb buyrulduk ta ilim ve ehliyetim ve emr-i celilin uhdesinden gelmeye kudretim yoktur deyü i'tizar etmiş ise de taraf-ı Nebvî'den sen hemen da'vet ile meşgul ol, sende hemen ilim ve kudret hâsıl olur deyü buyrulmağla hemen bu hâl üzere bîdâr ve müstagrak-ı efkâr olarak bir müddet bu keyfiyyet-i izhara ictisâr edemeyip, sonra bir defa dahi Hazret-i Resûl-i Ekrem'i gördük te yine tebliğ-i evâmîr ü nevâhiye me'mûr olub, uyandık ta*

¹⁹⁹ BOA, YB.04., 06/26 (05 M 1200/08.11.1785); Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e. s. 237.

²⁰⁰ Yüksel, a.g.e. s.179.

²⁰¹ Kundukh, a.g.e. s. 31.

derhâl âbdest alıb, namâza şürû ve ümmî-i dihkani iken icrây-ı usûl ü fîrû ettikten sonra halkı da'vet ile "ulemâyı agâh edin. Kitâbullah iktizâsı üzere emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l münkere iştigal eylesinler". İmam Mansur, böylece Hasan Efendi'ye rüyasından bahsederek kendisine gaza emrinin aslında Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından verildiğini ve aldığı bu emir üzerine harekete geçtiğini açıkça ifade etmiştir. Bu rüya, hadis olayını doğrular bir nitelik taşımaktadır. Yani Ahmet Cevdet Paşa'nın kaydettiği gibi Hasan Efendi, İmam Mansur'un hadiste sözü geçen Mansur'un bu Mansur olduğunu söylemektedir²⁰². Bir rüya yolu ile kendisine verilen bu emrin gereği olarak Mansur derhal harekete geçmiştir. Zaten bu döneme işaret eden arşiv belgeleri mevcuttur ki Osmanlı Devleti'ne ulaşan ve Arapça bir beyannameye göre asıl adı Uşurman-Aşurman olan genç bir çoban, Dağıstan'da yanına topladığı insanlarla birlikte Ruslarla harp etmeye başlamıştır²⁰³.

Daha evvel de belirttiğimiz 4 Eylül 1785 tarihli arşiv belgesini bu başlık altında tekrar ele almak gerekirse; Hacılar kalesi muhafızı Ali Ağa'nın Vezir Ali Paşa'ya bildirdiklerine göre; Mansur'un etki alanı giderek büyümekteydi ve Ruslar bundan endişe duymaktaydılar. Ruslar, İmamı yakalamak için 7 bin kişiden oluşan bir askeri birlik sevk etmişlerse de, civar halkın da desteğini alan Mansur, Ruslara karşı galibiyet elde etmiştir. Öyle ki ellerinde olan her şeyi savaş meydanında bırakarak adeta hezimete uğramışlardır²⁰⁴.

Bu Aldı savaşıydı ve İmam Mansur'un kardeşinin şehit düşmesine rağmen Ruslara karşı aldığı ilk zaferdi. Biraz daha ayrıntılara inmekte fayda görmekteyiz ki bu savaşın nasıl gerçekleştiğini ve ne gibi sonuçlar doğurduğunu yine Osmanlı arşiv belgeleri ile görmekteyiz. Soğucak muhafızı Vezir Ali Paşa'nın göndermiş olduğu tahrirata göre; savaş esnasında Paşa, Çuhadar Safi Süleyman'ı olup biteni öğrenmesi için göndermeye pek teşebbüs edememiştir. Ancak Kabardey Mirzalarından Muzevis Bey, birkaç Kabardey hacısı, Müslüman olan birkaç Rus ve Hacılar kalesi muhafızı olan Ali Ağa, Vezir Ali Paşa'nın yanına varıp birtakım İmam Mansur ve Ruslar arasında cereyan eden savaşa dair malumatlar vermişlerdir. Onların bildirdiklerine göre; İmam Mansur, Ruslara karşı derhal harekete geçmiştir ancak hemen bir savaşa girişmemiştir. Onun savaş açmasına sebebiyet veren hadise ise; Rusların yedi bin süvari asker ile

²⁰² Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* s. 238.

²⁰³ BOA, **HAT**, 3/74 (29 Z 1250/28.04.1835).

²⁰⁴ BOA, **HAT**, 21/1011-B (29 L 1199/04.09.1785).

yerleşmiş oldukları Kumkale'sinden sonra Terek nehrini de geçerek Mansur'un bulunduğu Çeçen civarına yaklaşmışlardır. Mansur'un adamları Rusların geldiğini haber etmişlerdir. İmam, Ruslara haber etmesi için bir elçi göndermiştir. Onların Osmanlı Devleti ile sulh içinde olmalarını tavsiye etmiş ayrıca hem Allah tarafından hem de Osmanlı tarafından henüz bir savaş emri almadığını belirterek savaş başlatmaktan geri durmuştur. İmam çekimser kalsa dahi Ruslar geri durmamış bunun üzerine İmam'ın adamları toplanarak savaş başlatması için onu ikna etmişlerdir.

İmam kendi adamlarının yoğun ısrarları üzerine kardeşini de bir miktar askeriyle Ruslar üzerine göndermiştir. Ancak kardeşi savaşın başlarında şehit düşmüş, İmam Mansur ancak gönüllü askerlerden oluşmak şartıyla hazır bekleyen diğer askerlerine Rusların üzerine yürümelerine rıza göstermiştir. Toplam on iki tane topu daha ilk hücumda ele geçiren Mansur'un askerleri Rus ordusunu adeta perişan etmişlerdir. Kimi kılıçtan geçirilmiş kimiye Sunç Nehri'ne atılmıştır. Ruslar, Mansur'un askerleri tarafından ele geçirilen toplarını geri istemişlerse de İmam'ın onlara cevabı olumsuz bir şekilde olmuş kendisine durduk yere saldırdıklarını ve Osmanlı Devleti topları geri vermediği sürece vermeyeceğini belirtmiştir. İmam'ın başarısı civar bölgelerde yankı uyandırmıştır adeta. Kendisine çok sayıda halk katılmış olup bunların başında Kabardey halkları yer almaktadır. Ruslar bu yenilginin ardından perişan bir haldeyken tekrar askeri birlikler tertipleyerek Mansur üzerine yürümüşlerse de ikinci kez mağlup edilmişlerdir. Bir kısım halk ve bazı tüccarlar ise onlardan aldıkları malların çoğunu Çerkes, Abaza ve Nogay gibi kabilelere cüzi bir fiyata satmışlardır²⁰⁵. Ali Ağa ve beraberindeki adamların bildirdiklerini göz önünde bulundurursak Keleş Beyin de sonradan İmam Mansur'un ahvalini öğrenmesi Hadis'te adı geçen Mansur ile İmam Mansur'un aynı kişi olduğu bilgisinin örtüşmesini sağlar niteliktedir.

İmam'ın başarıları onu daha saygın biri haline getirirken, Ruslar ise Albay Pierre komutasında gerçekleşen Aldı savaşını kaybetmenin acısını hazmedememekteydiler. Dolayısıyla tekrar Mansur üzerine yürümeye niyet etmişlerdi. Yine 1785 yılıydı. Eylül ayının sekizinci gününden hemen sonra harekete geçen Rus ordusu, çevre kalelerden askerlerini Mansur üzerine sevk etmişlerdir. Hatta arşiv belgelerinde geçen bilgilere göre Ruslar Kırım ve Kumkale'deki askerlerini tekrar İmam ile cenk etmeleri için harekete geçirmişlerdir. Ancak Çeçenlerin güçlü direnişleri Rus ordusunu geri

²⁰⁵ BOA, **HAT**, 21/1011-D (01 Za 1199/05.09.1785); Ahmet Cevdet Paşa; *a.g.e.* s. 237.

püskürtmüştür. Kumkale’de gerçekleşen bu savaş Mansur’un ikinci zaferiydi²⁰⁶. Ancak Kızlar Kalesi’nin fethine dikkat çekmek istiyoruz. Zira bu olayın ardından Mansur’un herhangi bir kerametinin olmadığı öne sürülerek gözden düşmesi amaçlanmıştır.

Şimdi bu hadiseyi daha ayrıntılı inceleyecek olursak; İmam Mansur, Kızlar Kalesi’nin fethi için Kumuk Beyleri ile ittifak ederek harekete geçmiştir. Ancak kale sağlamdı ve İmamın asker sayısı da az bir miktardaydı. Bunun üzerine fetih gerçekleşmemiş ancak Mansur buradan belli bir oranda ganimet alarak geri dönmüştür. Kumuk taifesi İmam’ı Kızlar Kalesi’nin fethi için tekrar ikna etmişlerdir. Ancak bu kez Ruslar Kumuk Beylerine akçe vererek kendi saflarına çekmişlerdir. İmam Mansur geride kalan askerleri ile kaleyi fethedememiş ancak geri dönerken Ruslara ait bağ, bahçe ve tarlaları tahrip etmiştir. Savaşacak askeri gücü yetersiz olduğundan bir süre Ruslarla cenk etmeyip İslâm’ı tebliğ etmeye vakit ayırmıştır. Daha sonra Kabartay bölgesine geçmiştir. Yine Ali Paşa’nın yanına gelenlerin naklettiğine göre İmam Mansur, hadiste geçen Mansur olduğunu söyleyip ancak şimdilik savaşmak için elinde bir şey olmadığını dile getirmiştir. Ayrıca kendisinden sonra bu işi yürütecek bir zatın geleceğini de bildirmiştir²⁰⁷.

Kendisinden sonra başka birinin geleceğini bildiren Mansur hakkında çeşitli hikâyelerden bahsedilmektedir. Kimi zaman Mehdi olarak görülmüştür, kimi zaman Hz. Ali’den naklolan hadisteki Mansur olduğu düşünülmüştür. Hatta Hızır olduğunu dile getirenler dahi olmuştur. Ancak aşikârdır ki İslâmiyet’e karşı herhangi bir art niyeti yoktur aksine tek gayesi tüm Müslümanları Küffara karşı birlik olmaya davet etmektir²⁰⁸. Tek gayesi halkı Rus zulmünden korumak olan İmam Mansur ve kerametlerine dair hadiselerle açıklık getirmekte fayda görmekteyiz. Zira hadiste adı geçen Mansur’un Çeçen’de zuhur eden Mansur olduğuna işaret eden pek çok hadise vuku bulmuştur. Mehmet isimli Tatar’ın takririni burada tekrar ele alarak ayrıntılarıyla incelemek istiyoruz. Çünkü kendisi İmam Mansur hakkında bilgi toplarken onun kerametleri hakkında da bilgi sahibi idi. Zira Seyyid Mehmed Çeçen civarından gelen bir tüccardan bazı bilgiler edinmişti ve bu bilgilere göre; yaklaşık yedi sekiz kişiden oluşan bir ulema heyeti araba ile yola çıkarak Mansur’un yanına varmak istemişlerdir. Yolculuk sırasında onun hakkında söylenenlerin doğruyu yansıtmadığı hakkında

²⁰⁶ BOA, HAT, 18/801 (29 Z 1199/02.11.1785); Yüksel, *a.g.m.* s. 178.

²⁰⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* ss. 238-239.

²⁰⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* s. 240.

kendi aralarında konuşmuşlardır. İmam'ın evine yakın bir yerde arabanın tekerlekleri yere saplanır ve İmam Mansur'un yanına vardıklarında kendisi onlara arabalarına bir şey olup olmadığını sorar hatta ne olduğunu dahi kendisi söyler ve bunu söylerken de aslında kendisi hakkında konuşmuş olmalarından ötürü başlarına böyle bir şey geldiğini belirtir²⁰⁹. Tatar Mehmet'in naklettiği bu bilgilere dayanarak İmam ve kerametlerinin halk arasında çok konuşulduğu görülmektedir. Seyyid Mehmet isimli bu Tatar, İmam Mansur'un çok sayıda kişiyi İslâm'la şereflendirdiğini bildirirken bunun da bir keramet olduğunu vurgulamış ve bu bilgiye ek olarak Mansur'un sesi üç günlük yoldan dahi duyulan bir davulunun olduğunu da belirtmiştir. İmam Mansur Seyyid Mehmet'in duyup anlattıklarına göre; gece gündüz durmadan halkı İslâm'a davet eden biridir. Halka Cennet ve Cehennem varlığını hatırlatan eğer Müslümanlığı seçerlerse ileride kendisine çok duacı olacaklarından bahsetmektedir²¹⁰.

İmam Mansur'a ait olduğu varsayılan kerametlerden bir diğeri de Eke pazarına İmam hakkında malumat toplamak üzere giden bir casusun duyduklarıdır. Casusun duyup anlattıklarına göre; Azak kalesi önlerinde bir adam denizin üstünde adeta yerdeymiş gibi duruyordu. Sesini herkese duyuracak şekilde ezan okuyordu. Bunu duyan Ruslar kendisine toplar yağdırıyor ancak hiçbiri o kişiye değmiyordu. Bu kez onun yanına doğru gitmek istiyorlar ancak dalgaların şiddetinin artması üzerine oldukları yerde kalıp helak olmaktaydılar. Aynı casustan naklolunan bir başka hadiseye göre Şali adlı bir köyde 8-9 yaşlarında Yusuf isimli bir çocuk zuhur etmiş ve sesini herkese duyurmaya çalışmıştır. Kendine ait lisanıyla çıkardığı sesi kimse anlayamamış ve ona ne olduğu sorulmuştur. Çocuk verdiği cevapla Kur'an-ı Kerimden bir Âyet-i Kerîme okuduğunu söyleyerek anlamını da açıklamıştır. Bu hadisenin üzerine casus onu gerçek imam olarak yorumlamıştır. Olaylar bununla da sınırlı değildi. Hacılar kalesine sığınan Rus esirlerden naklolunan bilgilere göre Mansur, ona saldıran Rus ordusuna yerden bir avuç toprak alarak fırlatmıştır. Oluşan toz fırtınasının ardından küffar ordusundan kimi kendilerini katlederken kimi de Sunç nehrine atlayarak kaçıp Hacılar kalesine sığınmışlardır²¹¹.

²⁰⁹ BOA, **YB.4**, 06/26 (05 M 1200/08.11.1785).

²¹⁰ BOA, **HAT**, 21/1011-C 28 L 1199/06.07.1785).

²¹¹ Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Âhval-i Anapa ve Çerkes*, (Haz. Mustafa Özsaray) Kafkas Vakfı Yayınları İstanbul 2012, ss.78-85.

Kızlar (Kızılyar) kalesinin tam manasıyla fethinin gerçekleşmemiştir belki ama İmam bu fethi gerçekleştirmeden kaleyi zapt edeceğini tuttuğu bir adam vasıtasıyla ve etrafı ıslah etme amacıyla yazmış olduğu mektuplar ile duyurmuştur²¹². Tatartub savaşının olumsuz neticeleri göz önünde bulundurulsa İmam'ın kerametleri hakkında asılsız söylemlerin çoğaldığını belirtmek mümkündür. Tatartub savaşını açacak olursak; Rus General Potyemkin'in Albay Nagel komutasında gönderdiği Rus birlikler ile Terek nehri kenarında savaşan Mansur'un Ruslara mağlup olmasının ardından Karadeniz kıyısında Türklere iltica etmesi ve bir süre sonra yeniden eski şöhretini kazanması²¹³ gibi olumsuz neticeler çarpıtılıp aslında onun herhangi bir kerametinin olmadığı gösterilmeye çalışılmıştır. Hatta Süleyman Paşa Mansur'un bu yenilgilerinden dolayı keramet sahibi biri olmadığını ve eski itibarının kalmadığını ifade etmekteydi²¹⁴. Ancak daha evvel ulaşan bir rapor bunun aksini ifade etmekteydi. Yani Ferruh Ali Paşa'nın kayınbiraderi tarafından gelen raporlar bu asılsız haberleri doğrulamamaktaydı. İmam, Rusları mağlup ettikçe ona destek verenlerin sayısı artıyordu. Burada dikkat çeken husus şudur ki Ruslar İmam'ın yanındakileri ondan ayırmak için şişirme havadisler ortaya atmıştır. Bununla da kalmayıp İmamın maiyetindekileri ondan ayırıp kendi saflarına çekmek için sözler sarf etmişlerdir. Bunun üzerine İmam'ın beraberindekilerin sayısı azalmış ve Kızlar kalesinde bir başarılı bir netice alınamamıştır. Aynı dönem Bicanzâde Ali Paşa gönderdiği bir rapordan da İmam Mansur'un çevre halkı düzene kurmak için mektuplar dağıttığını ve savaş dışında İslâm'ı bu şekilde tebliğ ettiğini görebilmekteyiz²¹⁵. Yine bu tür aslı olmayan bir haber de Gerzeli Seyyid Halil Reis tarafından gönderilen bir raporda mevcuttur. Bu arşiv belgesine göreyse; yaklaşık 80 bin kişiden oluşan Rus ordusu İmam'ı yenilgiye uğratmış ve İmam bunun üzerine kaçmıştır. Fakat bu bilginin de kesinliği yoktur²¹⁶.

²¹² Kızlar kalesi, oldukça sağlam bir yapıdaydı. Bu nedenle İmam Mansur Kumuk beyleri ile ittifak kurmasına rağmen sadece kalenin bir palankasını tek zapt edebilmiştir ve çok az miktarda ganimet ile geri dönmüştür. Sadece bundan dolayı değil İmam'ın asker sayısının da az olması kalenin fethedilememesinin bir başka nedeniydi. (Daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 238); BOA, **HAT**, 27/1305 (12 R 1200/12.02.1786), 27/1305-A(29 Z 1200/23.10.1786).

²¹³ Baddeley, *a.g.e.* ss. 74-75.

²¹⁴ BOA, **HAT**, 27/1308 (23 M 1202/04.11.1787); Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* s. 238.

²¹⁵ BOA, **HAT**, 27/1305 (12 R 1200/12.02.1786).

²¹⁶ BOA, **YB.4**, 06/27 (06 M 1200/09.11.1785).

2.1.7. İmam Mansur'a Anadolu Desteği ve Kethüda Hasan Ağa'nın Katli

İmam, giriştiği harplerde zaman-zaman yenilgiler alıyor dahi olsa Ruslarla olan harbi hız kesmeden devam ediyordu. Onun Ruslarla olan mücadelesi ve başarılarından dolayı Osmanlı Devleti kimi zaman endişeye ve şüpheye düşüyor olsa da bazen İmamın zaferleri sevinçle karşılanmaktaydı. Çünkü İmam Mansur kerametleri de göz önünde bulundurulduğunda Mehdi olarak görülüyor hatta kendi adamları tarafından adına risaleler basılıp dağıtılıyordu. Doğrusu Osmanlı tarafından başlangıçta bu işin içinde bir hile olduğu görünüyorken, hadis olayı, kerametleri ve Ruslara karşı kararlı direnişi sonucu başarılar elde etmesi artık Osmanlı tarafından memnuniyetle karşılanmaya başlanmıştı. İmam hakkında ahval toplanması için önemli devlet ricali gönderilirken, ulemadan da önemli isimler İmama destek amacıyla Dağıstan'a gitmekteydi. Bunlardan biri Ayıntâb ulemasından Seyyid Halil Efendi idi. Yaklaşık 200 yüz öğrencisini de yanına alarak İmam Mansur'a destek amacıyla Seyyid Halil Efendi Dağıstan'a gitmiştir. Yine İmam hakkında malumat almak ve kendisine destek amacıyla Muhammed Rıza'da Dağıstan'a giden önemli ilim adamları arasındadır²¹⁷.

Ferruh Ali Paşa'nın kethüdası Hasan Ağa da Mansur'a destek vermek isteyip ancak Bicanzâde Ali Paşa tarafından katledilmiştir. Ferruh Ali'nin vefatından sonra vuku bulan bu hadiseye biraz daha ayrıntılı bakacak olursak; Bilindiği gibi Ferruh Ali vefat ettikten sonra yerine Bicanzâde Ali Paşa Anapa muhafızlığına tayin olunmuştur. İlk zamanlar Ferruh Ali'nin adamlarına güler yüzlü davranmışsa da zamanla tavırları değişen Bicanzâde Ali Paşa bu doğrultuda ilk olarak Kethüda Hasan Ağa'yı katletmiştir. Bunun nedeni ise Hasan Ağa'nın Mansur'a destek vermek amacıyla Anapa kalesini kuşatmak için sürat topları ve mühimmat hazırlatmasıdır. Bunun anlaşılması üzerine Hasan Ağa idam edilmiştir²¹⁸.

Bu konuyla ilgili bir hususa açıklık getirmek gerekir ki; Hasan Ağa'nın idamında yatan temel neden Mansur'a katılmak istemesinin dışında bunu bir aldatmaca ile icra etmiş olmasından kaynaklanmaktaydı. Yani Hasan Ağa bazı kebailden seçtiği askerlerle Anapa kalesini kuşatmaya hazırlanıyordu ve bunu yaparken de hem Birûn hem de Enderûn ağalarının bir kısmı arasında hısımlık oluşmasına sebebiyet vermiştir. Hasan Ağa'nın bu faaliyetlerini öğrenmesine rağmen Bicanzâde Ali Paşa olayın kesinleşmesine kadar Hasan Ağa hakkında bir karara varmamıştır. Bu sıralarda Ferruh

²¹⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* ss. 240,241; Gökçe, *a.g.e.* s.118.

²¹⁸ BOA, **HAT**, 28/1348 (25 M 1200/25.11.1785).

Ali Paşa'nın Mansur ile görüşmek üzere aralarında elçi tayin ettiği adamın bulunmasıyla da Mansur tarafından gönderilen iki mektuba ulaşılmıştır. Mezkûr şahsın elinde sadece İmam'ın mektupları değil Ruslar tarafından gönderilen bir mühürlü defter ve şikâyet niteliğinde bir dilekçe de bulunmaktaydı. Dilekçe, Mansur'u destekleyen bazı mirzaların padişahın emri dışında hareket ettikleriyle alakalıydı. Hasan Ağa'nın idamı bu adamın bulunmasının ardından gerçekleşmiştir. Bu olaydan sonra Çerkes, Abaza, Nogay halklarının reisleri derhal çağırılmış aralarında kırgın olanların yeniden gönüllü alınmış ve halk beyleri Osmanlı'ya karşı güven tazeleyerek bağlılıklarını bildirmiştir. Bir kısmına hediyeler ihsan edilmiş, bu halklardan gelenlerin bir kısmına da ikramlarda bulunarak güzel bir şekilde ağırlanmışlardır. Özellikle Mansur'un kendi safına çekmek istediği bu halklar için Bicanzâde Ali Paşa derhal Hazineदार Mehmed Ağa ve Murtaza Bey'i yanlarına göndererek yeniden gönüllülerini kazanmak istemiştir. Ayrıca Bina Emîni Hüseyin Ağa'ya da bu sıralarda göstermiş olduğu başarılı çalışmalarından ötürü Osmanlı tarafından Kapıcıbaşılık görevi tevdi edilmiştir²¹⁹.

2.1.8. İmam Mansur ile Osmanlı Arasındaki Yazışmalar ve Mansur'un Göndermiş Olduğu Mektupların Önemi

İmam Mansur ve Osmanlı arasındaki ilişkileri incelediğimizde aralarında geçen yazışmaların çoğu zaman istihbarat niteliğinde olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti Kuzey Kafkas'da bulunan valileri vasıtasıyla İmam hakkında malumat edinirken, İmam da İstanbul'a göndermiş olduğu mektuplarla sadece yardım talebinde bulunmamıştır. Biz, yukarıda verdiğimiz bilgilerle aslında pek çoğuna değinmiş olduk. Burada tekrar vurgulamak gerekirse İmam'ın gönderdiği mektuplar Rusların bölgedeki ilerleyişlerini ve yaşanan siyasi olayların boyutu hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Örneğin, arşiv belgelerinde de geçtiği şekilde Moskof askerinin Kuban'a doğru ilerlemesi İmam Mansur tarafından haber edilmiş olup önemli bir istihbarat raporu niteliğindedir²²⁰.

Ferruh Ali Paşa'nın göndermiş olduğu tahriratlar ile bölgede yaşanan sıkıntıları anlatması ve erzak ve askeri yardım talep etmesi, İmam Mansur ve Ruslar arasındaki harpler hakkında bilgi vermesi Rusların bölgede uyguladığı kanlı siyasetin de ne derece olduğunu göstermektedir. Hatta İmam'ın Ruslarla harp edişi bir nebze de olsa

²¹⁹ BOA, **HAT**, 28/1348 (25 M 1200), 28/1349 (25 M 1200), 28/1350 (25 M 1200), 28/1351(29 Z 1200/23.10.1786); Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* ss. 255,256.

²²⁰ BOA, **HAT**, 27/1305 (12 R 1200/12.02.1786).

Moskoflar arasında bir endişe dahi uyandırmış olup bu bilgi de yine Osmanlı için önem arz etmektedir. Dolayısıyla çevre kabilelerin İmam'a destek vermesi de o bölgede yaşanan gelişmelerin ne boyutta olduğunu gözler önüne sermektedir. Sadece bununla da sınırlı değil, Bicanzâde Ali Paşa ve Süleyman Paşa'nın da bölgedeki faaliyetleri, Mansur ile olan yazışmaları ve Der-Sa'adet'in sık sık bölgede olup bitenler hakkında bilgilendirilmesi de ayrıca Osmanlı istihbaratı için önemli hususlardır. Zira Rusların İmam Mansur üzerine asker sevk edişleri daha da önemlisi Rusların İslâmiyet'i hedef alan bu şiddet politikaları ve Osmanlı Devleti'nin bu bilgiyi öğrenmesi de Gazavat'a destek vermesini haklı hale getiren bir faktördür. Yani İmam Mansur ve Ruslar arasında yaşanan her türlü gelişme Osmanlı Devleti'nin gerek Rusya gerekse Kuzey Kafkas siyasetine de yön vermekteydi. İmam'ın bölgede halkı İslâm'a davet edişi, yine halkı Ruslara karşı bir arada tutma çabaları ve doğrultuda köy, kasaba demeden gece gündüz dolaşarak nasihatlerde bulunması, Çerkes, Abaza ve Nogay halkları arasında İslâm'ı tebliğ etme çabaları Osmanlı için önemli gelişmelerdir. Hatta Aldı zaferinin Rusların gücünü kıracak nitelikte bir başarı olması göz önünde bulundurulduğunda İmam Mansur ve Osmanlı arasındaki yazışmalar Osmanlı Devleti'nin üstleneceği rolde büyük etki oluşturmaktadır. Çünkü Rusya artık tehlike arz etmekteydi ve Osmanlı Devleti de Rusların Kafkaslarda bilhassa Kuzey Kafkas'da attığı her adımı yakından takip etmek istiyordu. İşte burada Mansur'un Ruslarla olan mücadelesinin de arka perdesine baktığımızda o bu mücadelesini Osmanlı'ya bildirirken adeta bir istihbarat görevi de üstlenmiş bulunmaktaydı. Bu da Osmanlı'nın ne tür bir yardım göndereceği veya nasıl bir politika izleyeceği hususunda doğrusu pek önem arz etmekteydi²²¹.

İmam Mansur, Osmanlı Devleti sadece istihbarat niteliğinde mektuplar göndermemiş, bu mektuplarla Osmanlı'dn yardım da istemiştir. 23 Ekim 1786 yılında Anapa muhafızına bir mektup göndermiştir. Dağıstanlı askerleri kendi etrafında cem ettiğini açıkça belirten İmam, gaza ile görevlendiğini açıklamıştır. Kendisine Hz. Muhamed (s.a.v.) vasıtasıyla Allah tarafından Ruslarla harp etmesi emri verildiğini söylemiştir. Bu amaç doğrultusunda bölgede halkı şeriata davet edip Moskoflara karşı birlik ve beraberlik içinde olmaları için nasihatlerde bulunduğunu anlatan İmam, gece

²²¹ BOA, **YB.04**, 6/27 (06 M 1200/09.11.1785), BOA, **HAT** 18/801(29 Z 1199/02.11.1785), **HAT**. 20/941(29 Z 1198/13.11.1784) **HAT**.21/1011 (29 Z 1199/02.11.1785), 21/1011-A (29 Z 1199), 21/1011-B(29 L 1199/04.09.1785), 21/1011-C (28 L 1199/03.09.1785), 21/1011-D (01 Za 1199/05.09.1785), 21/1011-E (01 Za 1199) , BOA, **AE.SABH.I.** 8/720 (10 B 1203/06.04.1789), 8/760 (10 B 1203).

gündüz durmadan İslâm'ı tebliğ etmek için çalıştığını belirtmektedir. İmam bu mektupla Allah tarafından gaza ile görevlendirildiğini açıklarken tüm Müslümanların Ruslara karşı kenetlenmesi gerektiğine de ayrıca dikkat çekmiştir. İmam Mansur, bu mektubuyla Sultan I. Abdülhamit'i görme arzusunu dile getirirken, Ruslara karşı Osmanlı Devleti açılan seferin de kendisini ne derece mutlu ettiğini ve sevincini belirtmiştir. Aynı zamanda bir ricada bulunan İmam, Ruslar tarafından Müslüman halkın eziyet çektiğini, zulümlere maruz kaldıklarını bir kez daha vurgulamış olup, Osmanlı Devleti'ni kendilerine destek vermeye davet etmiştir²²².

2.1.8.1. İmam Mansur'a Osmanlı'nın Desteği ve Aralarındaki İşbirliği

Osmanlı Devleti İmam Mansur'a gerekli yardımı vermekten geri durmamıştır. Zira 1787-1792 yılları arasında yaşanan Osmanlı-Rus savaşı esnasında Ferruh Ali Paşa tarafından Mansur'un Türklerden oluşan birliklerine silah, top ve teçhizat yardımında bulunacağı sözü verilmiştir. Her ne kadar Rus General Potyemkin Osmanlı-Rus savaşı sırasında Kafkas halkının gücünü kırıp onlarla da mücadele etmeye devam etmişse de Osmanlı Devleti ve Kafkas halkının işbirliği neticesinde Ruslar istedikleri neticeleri elde edememişlerdir. Özellikle de Mansur'un burada rolü oldukça büyüktür. Zira Ruslar Osmanlı ile harp ederken Kafkas halkının da işi biraz daha kolaylaşmıştır. Hatta bu iş birliği neticesinde Ruslara ait pek çok askeri üs istilâ edilmiştir. Rusya'nın gücünün kırılması Osmanlı'nın Kuzey Kafkaslarla olan irtibatını kolaylaştırmıştır. Meselâ 1787 yılında gerçekleşen Jilehoy Meydan muharebesinde Rus General Radyef kuvvetlerinin desteği ile Ruslar Kafkaslıları hezimete uğratmış olmalarına rağmen kendileri de ağır bir zayıyata uğramışlardır. Öyle ki 1788-1789 yılları arasında General Bibikof kumandasındaki Rus ordusu Osmanlı-Kafkas işbirliği neticesinde Anapa'ya kadar varmalarına rağmen hezimete uğramışlardır. Rus askerlerinin bir kısmı esir edilirken, bir kısmı da imha edilmiştir²²³.

2.1.8.2. Osmanlı Devleti'nin Battâl Paşa ile İmam Mansur'a Fiili Yardımı

İmam Mansur ve Osmanlı arasındaki iş birliği, Rusların gücünü bir nebze de olsa kırmıştır. Osmanlı Devleti daha evvel de belirttiğimiz gibi Mansur'a gerekli yardımları yapmaktan geri durmamıştır. Ferruh Ali Paşa döneminde dahi yardım istenildiği

²²² BOA, **HAT**, 28/1351-A (29 Z 1200/23.10.1786), 28/1321-B (29 Z 1200).

²²³ Berkok, *a.g.e.*, ss. 386-390; Yüksel, *a.g.m.* s. 179.

takdirde; Kabartaylar, Çerkes, Tatar, Lezgi ve Abazalar'dan oluşan bazı birliklerin yardım için sevk edilecekleri belirtilmiştir²²⁴.

1789 yılında devam eden Osmanlı-Rus savaşı esnasında Osmanlı tarafınca Battâl Paşa komutasında 30 bin kişiden oluşan bir kuvvet Karadeniz sahillerinden Tsemez bölgesine doğru gönderilmiştir. Doğrusu bu, Osmanlı'nın Mansur'un Gazavat süresi boyunca ve Kafkas halkına göndermiş olduğu ilk fiili yardımıydı. Amaç zaten Rusları Kafkas bölgesinden uzaklaştırmaktı. Bunun yanı sıra İran'a ve Gürcistan'a hâkim olmak ve Tatar kuvvetlerinden faydalanarak Altınordu Devleti'ni yeniden güçlendirip dirilmekte bu harekâtın gayelerindendi. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu ilk fiili yardımı neticesiz kalmıştır. Çünkü General Arbelyan Doğu'da İmam Mansur kuvvetlerini durdururken, General Herman ise Battâl Paşa üzerine yürümüş ve komutasındaki Osmanlı birlikleri bozguna uğramıştır. Battâl Paşa kuvvetindeki Osmanlı birliğini bu büyük felaketten kurtaran Kafkas kuvvetleri olmuştur. Yardım neticesiz kalmıştı ancak Kafkas kuvvetleri mücadelelerine devam etmekteydi²²⁵.

2.1.9. Anapa Kuşatması, İmam Mansur'un Esir Düşmesi ve Ölümü

Rus kuvvetleri 1791 yılının Haziran ayında Anapa'yı almak için General Gudaviç kumandasında 2 tümen, 2 Kazak alayı, 150 tane top, 54 kişiden oluşan süvari bölüğü ve çok sayıda cephane hazırlamıştır. Kuvvetlerinin bir kısmını da Çeçenistan'da ve Dağıstan'da bırakmıştır. General Gudaviç bu taarruzla; Batıya doğru ilerleyip Karadeniz'e hâkim olmayı ve sağlam bir şekilde açık olarak bulunan hattı Kuban kısmıyla birleştirip bütün haline getirmeyi gaye edinmiştir. Gudaviç bu taarruzun Ruslar lehine sonuçlanması için komuta ettiği birliğin büyük kısmını Kuban bölgesinde kullanmak, geri kalan kısmını da diğer Kafkas bölgelerinde propaganda veya baskı yapmak için hazırlıklar yapmıştır. Çeçenistan ve Kabartay bölgelerini baskı altına almayı başarmıştır. Hazırlamış olduğu tümen, süvari bölükleri ve kazak alaylarını da Kuban bölgesi için harekete geçirmiştir. Netice itibarıyla 1791 Haziran'ında Ruslar Anapa'ya varmayı başarmışlardır. Aynı yılın Temmuz ayında ise Anapa'da taarruza başlamışlar ve çok kanlı bir çarpışma yaşanmıştır. Rusların Anapa Kuşatması başarıyla sonuçlanırken, İpeklizâde Köse Mustafa Paşa ile birlikte Ruslara karşı savaşan İmam Mansur'da bu muharebe esnasında esir düşmüş daha sonra Tsarkoes Selo'da Çariçe II.

²²⁴ BOA, **HAT**, 21/1011 (29 Z 1199/03.10.1785).

²²⁵ Berkok, *a.g.e.* ss. 392-395; Barlas, *a.g.e.* ss. 20-21.

Katerina'nın yanına götürülmüştür. Katerina İmam'a duyduğu kinin ve öfkenin etkisiyle nezaketsizce davranmış ve İmam'a "Cani" diye seslenmiştir. Osmanlı Devleti 10 Ocak 1792'de Ruslarla beraber imzaladıkları Yaş Antlaşması'nın hemen akabinde Mustafa Rasih Paşa'yı elçi olarak gönderip İmam'ın kendilerine iadesini istemişse de Rusya, İmam'ın kendilerine uzun bir süre haydutluk yaptığını ve Çeçen olduğu gerekçesini öne sürerek İmam Mansur'u Osmanlı Devleti'ne iade etmemiştir. Rusya, İmam'a verdikleri idam cezasının başta affedildiğini ancak İmam'ın başında bulunan vazifeliye saldırması üzerine kata serbest bırakmayacaklarını da ayrıca ifade etmiştir. Sonuç olarak da Petrograd mntıkasında Baddeley'in Beyaz deniz kıyısında olarak tarif ettiği bir manastıra hapsedilen İmam Mansur, İ. Berkok'un ifade ettiği şekilde hapis olarak bulunduğu Şeloselborg'da 8 yıl süren Gazavat'ının ardından 13 Nisan 1794 yılında yaşı 72 olmasına rağmen idam edilmiştir²²⁶.

2.1.10. İmam Mansur'dan Sonra "Gazavat" ve Gazi Molla Dönemi

Gazavat, İmam Mansur tarafından 1785 yılı öncesindeki çalışmaları da göz önünde bulundurulursa, 13 Nisan 1794'te tutsak olarak bulunduğu Şeloselborg'da idam edilerek şehit edilmesine kadar 8-9 yıl boyunca icra edilmiştir. Yaklaşık 30 yıl bir sükûnet hâkim olsa da Rusların bölgede ilerleyişinin hız kesmemesi ve bölge halkının başında bir liderin olmayışı üzerine yine bir Nakşibendi tarikatı müridi olan Gazi Muhammed tarafından yeniden canlanmıştır²²⁷.

Gimrili Molla Muhammed olarak da bilinen, İmam Gazi Muhammed 1793 yılında Gimri'de doğmuştur. Karanay'da iyi bir Arapça eğitimi alıp, eğitim ve öğrenimini Arakani'de Sait Efendi'nin yanında tamamlayan, dünya ve din işlerine de oldukça hâkim olan Gazi Muhammed, aynı zamanda iyi bir hatip ve bir Nakşibendî Tarikatı mensubudur. Küralı Muhammed isimli bir Nakşibendî Mürşidi ile yine Nakşibendî Şeyhi olan Şeyh Cemâleddîn'in vasıtasıyla tarikata dâhil olmuş ve kısa bir süre içerisinde kendisini fazlasıyla geliştirmiştir.

Dinî eğitimi de zaten Nakşibendî şeyhlerinden İsmâil Şirvanî sayesinde gelişmiştir. İmam Mansur'un vefatından sonraki 30 yıllık süre zarfında Kafkas

²²⁶ Barlas, *a.g.e.* s. 21; Berkok, *a.g.e.*, ss. 395-398; Baddeley, *a.g.e.* s. 78.

²²⁷ Cafer Barlas, *Kafkasya'nın Kurtuluş Mücadelesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1990, ss.20-22, 26-29, Muhammed Tâhir el- Karahî Kafkasya Mücâhidi Şeyh Şâmil'in Gazavatı İmamın Kılıcının Savaşlarda Parlaması, (Haz. Ensar Köse, Arapçadan Tercüme: Tâhir'ül Mevlevî), Büyüyen Ay Yayınları İstanbul 2016, ss. 25-29.

Müslümanları Ruslarla mücadele edebilecek bir liderden yoksundu. İmam'ı böylesi bir düşünceye yönelten başlıca sebep Ruslardır. Bunu fırsat bilen Ruslar bu bölgedeki baskıcı politikalarının şiddetini daha çok arttırmış bulunmaktaydı. Bugünkü İran'daki Türk hâkimleri Kafkaslarda olup biten pek çok şeyle artık ilgilenmiyordu. Osmanlı ise; 1584 tarihine kadar Kafkas bölgesine çok fazla müdahale edememiştir. Ruslar, gerek Dağıstan halkı, gerek Çeçenistan, gerekse de Kafkaslar'ın Batısına kadar ilerlemekten geri durmamıştır. Bölgede oldukça şiddetli ve kanlı politikalar gütmüş, Güney Kafkas'da Azerbaycan halkına, bilhassa bu dönemde Kuzey Kafkas halklarına boyun eğdirmek için çeşitli katliamlar yapmıştır. Bundandır ki İmam Muhammed, Ruslara karşı mücadele etmek istiyordu. Yani Ruslara karşı cihat ilan etmek niyetindeydi. Bunu ilk olarak Şeyh Cemâleddîn ile istişare etmiş ancak Şeyh Cemâleddin; henüz bunun için uygun bir vakit olmadığını belirtmiştir. Gazi Muhammed bu düşüncesini bu kez Küralı Muhammed ile görüşmüştür. Küralı Muhammed ise bunun kulun emri olmayıp Allah'ın bir emri olduğunu söyleyerek Gazi Muhammed'i desteklemiştir²²⁸.

Gazi Muhammed, Baddeley'in belirttiği gibi Sufizmi veyahut Müridizmi ilk zamanlar manevi mükemmelliğe varmak için benimsemekteydi ancak, Rus mezalimi karşısında köleşip topraklarının işgal edilip ve özgürlüklerinin de ellerinden alınmaya çalışıldığını gördüğü an; diğer Dağıstan ve Kuzey Kafkas halklarında olduğu gibi Gazi Muhammed'de de özgürlük aşkı dini inancı ve ruhuyla harmanlanmıştır. Böylece yepyeni bir düşünce ve yaşam tarzı ortaya çıkmıştır²²⁹.

Dolayısıyla İmam Mansur'dan sonra yeniden, yeni bir cihad Molla Muhammed için kaçınılmaz olacaktır. Bölgenin ileri gelenleri tarafından İmam olarak seçilen Molla Muhammed artık Müridizmin de yeni lideriydi. Bu amaç doğrultusunda henüz 36 yaşındayken yayınladığı "*İkâmet'ül- bürhan âlâ irtidâdi- ürefâ-i Dağıstan*" adlı eseriyle Ruslar'a karşı cihad ilân etmiştir. Hem arkadaşı hem de kapı komşu olan Şâmil de İmam Muhammed'i bu mücadelesinde yalnız bırakmayarak onunla Ruslara karşı savaşmıştır. Tıpkı İmam Mansur gibi onlar da haram ve helal olan her şeyin bölge halkına muhakkak öğretilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Hatta ilk önce kendileri daha evvelki günlerde haram olan bu içeceği tatmış oldukları için birbirlerini kırbaçlayarak cezalandırmışlardır. Molla Muhammed, sadece Ruslara karşı mücadele vermiyordu. Aynı zamanda Gazavat şuurunun tüm Dağıstan halkı arasında da pekişmesi için de

²²⁸ El-Karahî, *a.g.e.* s. 28; Baddeley, *a.g.e.*, ss. 228, 235; Barlas, *a.g.e.*, s. 26.

²²⁹ Baddeley, *a.g.e.* ss. 228, 237.

gayret sarf ediyordu. Bunun içindir ki, civar köyleri dolaşarak fikirlerini bölge halkına anlatmıştır. Hatta Nakşibendî Tarikatının da desteği ile Gazavat (Müridizm, Sufizm) fikri Dağıstan halkı arasında benimsenmeye başlanmıştır. Evet, İmam Mansur'dan sonra Gazavat yeniden Molla Muhammed tarafından dirilmiştir adeta. O, halkı İslâmî kaidelere uymak hususunda hem uyarıyor, hem de yeri geldiğinde katledileceklerini söyleyerek tehdit ediyordu. İlimli yaklaşımlara lisanı ve kalemi ile davranış sergilerken, inat edip zorbalık çıkararlara ise kılıcı ile yaklaşmıştır. Kara ve İrfili gibi köylere giderek halkı bu konu da terbiye eden Molla Gazi, Karanay köyünün kadısı ve köyün bazı ileri gelenlerini de Gimri'ye sürerek hapsedtirmiştir²³⁰.

Sadece bununla da kalmamış, eski hocası olan Said Efendi'ye karşı silahlı bir harekette bulunmuştur. Bu aynı zamanda Molla Muhammed'in ilk silahlı hareketiydi. Arakani'de yaşayan Said Efendi'nin evini basmış; evde bulunan tüm eşyaları kitaplar da dâhil yakmıştır. Yine Arakani'deki tüm içkileri de döküp ortadan kaldırmıştır. Gazi Muhammed oldukça kararlılıkla bölgede İslâm'ı tesis etmeğe çalışmıştır. Bunun için gerekirse baskı uygulamaktan da geri durmamıştır. Meselâ; Karanay ve Erpeli köylerinde söylediklerine itaat etmeyen bazı kişileri rehine olarak alıp Gimri'ye göndermiş ve kazılmış çukurlara hapsedtirmiştir. Daha sonra Miatlı civarına yürüyen Gazi Muhammed, kendisine itaat etmeyen bir kadını vurmuştur²³¹.

2.1.10.1. Gazi Molla Hunzah'ta

Gazi Muhammed artık bir imam ve Gazavatın lideriydi. Avarlar arasında da İslâm'ı tebliğ ve tesis etmek bir diğer gayesiydi. Gazi Kumuk kentinden üç gün, Gimri'ye ise iki gün uzaklıkta bir mesafede bulunan Hunzah ise Avaristan'ın başkenti idi. Bu ülke Avar Hanı Amaha'nın eşi Bahu Bike adlı bir kadın tarafından yönetilmektedir. Avar ülkesinin Han'ı aslında küçük bir çocuk olduğu için ülkeyi annesi Bahu Bike yönetmekteydi. Gazi Muhammed'in ülkesine doğru geldiğini öğrenen Bahu Bike, bulunduğu yerin damından halkına seslenip savunma emri vermiştir. Bu emir ile halk şiddetli bir savunma mekanizması oluşturmuş, Gazi Molla ve beraberindekilerin üzerine durmadan ateş saçmışlardır. Gazi Molla'nın en yakın fedailerinden biri olan

²³⁰ Muhammed Tâhir el- Karahî, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Hatıraları* (M.Tâhir El- Karâhî'nin Savaş Günlüğü), (Haz. Ahmet Özdemir), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 3; Barlas, *a.g.e.* s. 27; Baddeley, *a.g.e.* s. 235.

²³¹ Baddeley, *a.g.e.*, ss. 245-246.

Şâmil ve yaklaşık 30 arkadaşı bir eve sığınırken geride kalanlar ölmüştür. Bu esnada Gazi Molla'nın bir diğer naibi olan Hamzat Bey Güney Kafkas dolaylarında Ruslarla harp halinde idi. Avar bölgesi olarak da bilinen Car, Hamzad Bey'in doğduğu bir kasabaydı aynı zamanda. Bu çarpışma doğrusu Gazi Molla'nın birliğinin de dağılmasına sebebiyet vermiştir. Şâmil; Bakullel gazilerinden oluşan maiyetine kaçmamaları için ihtarda bulunuyordu. Hunzah halkıyla anlaşmaya varmış olmalarına rağmen; Bakullel Gazileri Şâmil'e sitem ederek başlarına gelen her şeyin ondan kaynaklı bir uğursuzluk olduğunu belirtmişlerdir. Ellerindeki silahlarla onu öldürmeye kalkışmışlardır ki Şâmil, Mililta kadısının oğlu Hadis ve Derviş Muhammed Enhavi ile Enhavi'nin arkadaşları tarafından kurtarılmıştır²³².

1829 yılı Ramazanının ilk günü gerçekleşen bu hadiseden bir süre sonra Gazi Molla müritleri ile birlikte yerin altında bir mescit ve birkaç hücre oluşturmuş, birkaç ay ortam sakinleşince bu kez Ruslar Hunzah üzerine yürümüşlerdir Gazi Molla onlarla da cenk etmiş ancak mağlup olmuş ve Ruslar Hunzah'ı zapt etmişlerdir. Her ne kadar Ruslar, Hunzah'ı zapt eylemiş dahi olsalar Gimrililer ve Ruslar arasında bir anlaşma yapılmıştır. Ancak Ruslar bir süre sonra sözlerine sadık kalmamışlardır. Çünkü Hamza-i Hunzah adında bir cengâver Gazi Molla'dan aman alarak Rusların Çar mntikasında inşa etmiş oldukları bu kaleyi ele geçirmek istemiştir. Ancak Rusların şiddetli savunmalarına direnemeyin müritlerin çoğu vurulmuş, kalanların bir kısmı ise kaçmışlardır. Velhasıl Hamza bu kaleyi zapt edemeyeceğini anladı ve Ruslarla yeniden sulh etmek için arkadaşı Şeyh Şaban Buhnedî ile kaleye görüşmeye gitmiştir ancak bu bir hataydı çünkü Hamza ve arkadaşı kale muhafızı tarafından önce hapsedilmiş daha sonra Tiflis'e gönderilmişlerdir. Zaten bir süre sonra da Gazi mollanın kefil gösterdiği iki kişinin vasıtasıyla tekrar memleketlerine geri dönmüşlerdir²³³.

2.1.10.2. Ağaç, Dargo ve Endirey Kalelerinin Muhasarası

Hunzah hadisesinin bir yıl akabinde Rusya'ya bağlı olan Selh halkı ve köyleri olan Ahmed Han ve Şemhal Han, Molla Gazi'nin bu bölgedeki varlığından pek hoşnut

²³² El- Karâhî, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Hatıraları*, a.g.e., ss. 4-6; Adolf Mützelburg, *Konak Yahut Şeyh Şamil'in Kafkasya Muharebelerinden Bir Garip Hikâye* (Çev. Ahmet Mithat ve Vizantel), (Haz ve Sadeleştiren. Kudret Savaş), Çizgi Kitabevi Yayınları, Çimke Basımevi, 2019 Konya, s. 59.

²³³ El- Karâhî, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Hatıraları*, a.g.e. ss. 4-7, Muhammed Tahir'ül Karâhî, *Kafkas Kartalı Hürriyet Abidesi Şeyh Şamil (Şeyh Şamil ve Gazâları)*, Arapçadan çev. Tahir'ül Mevlevî, sadeleştiren. V. Enver Yaşarbaş, Bakanlar Matbaacılık, Trz, ss. 37-40.

olmayıp, muhtemeldir ki Ruslardan aldıkları bir emir gereği Gazi molla ve müritlerinin üzerine yürümüşlerdir. Aralarında geçen çarpışma sonucu mağlup edilmişlerdir. Bir süre sonra Ruslar diğer bir adı Tşumkeskent olan Ağaç kalesi yakınlarında bulunan Ertürk mintikasına yerleşmişlerdir. Gazi Molla'nın fedailerinden Ansuklu Ali Sultan birkaç mücahit ile Rusların üzerine yürümüş ancak iki arkadaşı şehit düşmüştür. İnhili Derviş Nur Muhammed'in yaralandığı bu çarpışmada Ruslar hezimete uğratılmışlardır. Bu çarpışmanın ardından Ruslar Gümri'ye iki gün uzaklıkta Kefur-Guuk adlı bir köye çekilmişlerdir. Gazi Muhammed'de maiyetindekilerle birlikte Dargo kalesine bir saat uzaklıkta Atıl Buyun denilen bir yere gitmiştir Bir süre sonra Gazi Molla, Dargo kalesi üzerine yürümüştür. Kalede Ruslarla çarpışan Gazi ve birlikleri neredeyse kalenin içine girmek üzereyken, Rusların barut deposunu ateşe vermeleri üzerine deponun civarında bulunan 1200 mücahit havaya uçarak şehit olmuştur. O esnada bir Rus askeri Gazi Mollayı süngülemek istemişse de Nur Muhammed Rabıtı buna müsaade etmemiştir.

Dargo muhasarasının ardından Abdullah isminde Aşiltî köyünden bir kahraman Endirey (Andirey) kalesini muhasara etmiştir. Muhasaraya bir süre sonra Gazi Molla'da katılmıştır. Ruslar ise çok sayıda askeri birlik ile Mücahitler üzerine yürümekteyken, Gazi Molla bunu işitir işitmez maiyetindeki askerlerine de söyler ve geri dönmek isteyenleri serbest bırakır. Ancak kale içerisindeki Ruslar, takviye gelen Rus askerleri sayesinde Ağdeş Avhu köyü üzerine yürürler ve ancak burada köy ahalisinden iki cengâver kardeş Ruslara karşı koymak isterler fakat her ikisi de şehit düşmüşlerdir. Bu iki kardeş şehit düşmüştür amma, Ruslar da ağır bir zaiyat vermişler ve geri çekilmişlerdir. Rusların mağlup oldukları haberi Gazi Molla'ya ulaşmış ve Çumil'de bulunduğu sığınaktan çıkarak Ruslarla cenk eden askerin yanına gitmiştir. Rus askerlerinden firar edenler yakalanarak öldürülmüşlerdir. Geri kalanların bir kısmı da Endirey kalesine hapsedilmişlerdir. Burada Ruslardan kalan bir top Çirgey köyüne gönderildi. Endirey ve civar bölgede yaşayan halklar ise iki bin kuruşa satın alınan bir mahallede iskân edilmişlerdir²³⁴.

Gazi Molla gerçekten de halkın Rus zulmüne karşı birlik olmasından ve mücadele etmelerinden yanaydı. O, Müridizm felsefesi ile halkın şeriata göre bir hayat benimsemesinden yana bir politika uygulamaktaydı. Başta da belirttiğimiz gibi Gazi Molla iyi bir hatipti ve İslâm'ı tebliğ ettiği ilk dönemlerde de hatipliğini kullanarak

²³⁴ El- Karâhî, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Hatıraları a.g.e.*, ss. 7-10, El- Karâhî, *Kafkas Kartalı Hürriyet Abidesi Şeyh Şamil (Şeyh Şamil ve Gazâları), a.g.e.*, ss. 41-50

halkı ikna etmeye çalışmıştır. Ancak zamanla karşısında duranlara, söylediklerine uymayıp direnenlere karşı elbette tavrı değişmiştir. Özellikle de pagan inancını terk etmeyenlere karşı oldukça sert bir politika gütmüştür. Ruslarla yakınlığı devam edenlerin ise cezalarının çok ağır bir şekilde olacağını belirtmiştir. Çünkü İmam bu konuda kararlıydı, Ruslarla mücadele edecekti ve bölgede İslâm tesis edilecek, herkes şeriata uygun kurallar çerçevesinde bir yaşam benimseyecekti. Gazi Molla kadar bölgede İslâm'ı tesis etme gayretinde olan diğer Çeçen ve Dağıstanlılar da aynı kararlılıkla hareket ediyor Ruslarla olan çarpışmalarda da cenk meydanında gösterebilecekleri en büyük kahramanlıkları sergiliyorlardı. Öyle ki Kont Tornau, düşman oldukları Çeçenlerin büyük bir saygı hak ettiklerini söylerken; onların dehşet bir cesarete sahip olduklarını, inanılmaz askerî taktikler kullandıklarını, ok, yay veya kılıç gibi savaş teçhizatlarını mükemmel bir şekilde kullandıklarını ve özellikle de dize gelmelerinin asla kolay olmadığını belirtmiştir. Rus yazar Fadayeve de Gazi Molla ve beraberinde Ruslara karşı savaşanları tarif ederken onları bu denli kararlı kılan faktörün maneviyatları olduğunu belirtmiştir. Hakikat bundan farklı değildir zira bu ruh İmam Mansur'un ruhuydu adeta. Gazi Molla ve Ruslara karşı direnen her kim varsa İmam Mansur'u unutmamış bir zümreydi. Bu zümre Ruslardan maddi-manevi başta olmak üzere bedensel ve ruhsal anlamda işkencelere, baskılara maruz kalmıştı ve ne pahasına olursa olsun Ruslara karşı savaşmak en önemli görevleriydi. Zira bunun da neticesinde özgürlükleri söz konusuydu. Bundandır ki Gazi Molla, İmam Mansur'un bırakmış olduğu bu bayrağı en az onun kadar kararlılıkla taşımalıydı²³⁵.

2.1.10.3. Kızlar Kale'sinin Fethi ve Gazi Molla'nın Çeçenistan Üzerine Yürüyüşü

1830 yılının sonbaharında Gazi Molla bu kez Kızlar isimli kale üzerine yürümüştür. Buradan da çok sayıda esir ve ganimet ile geri dönmüştür. Ancak Gazi Molla burada yokken Şeyh Muhammed Efendi, Rusların sayıca çok olmasından ötürü onlarla dostane ilişkiler kurulmasını tavsiye etmiştir. Çırkeyliler buradan daha önce ganimet alınmış olan topu iade ederek sulh yapmışlar ve bazı Endirey halkını eski yurtlarına geri göndermişlerdir. Şeyh Muhammed Efendi ise eşini ve çocuklarını alarak İhili köyüne gitmiştir. Gazi Molla geri dönünce asker cem edip, Kızlar kalesi

²³⁵ Kundukh, *a.g.e.* ss. 41-42; Baddeley, *a.g.e.*, s. 257; Abdullah Temizkan, Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. IX, S. 2 ss. 165-190, İzmir 2009, s. 178.

dolaylarında bulunan Bürev kalesine yürümüştür. Gazi Molla Ruslar tarafından üzerine atılan Gülle'nin şiddetiyle atından düşmüştür. Bu esnada artık Ruslara karşı koyamayacağını anlamış veri dönmüştür. Zaten Sehl halkının bir kısmı Ruslarla işbirliği halinde Ağaç kalesine kadar gelmişlerdi. Hamzat Bek, Şâmil ve Said gibi cengâver isimler kale dâhilindeydi ve Şâmil, Ruslarla muharebe etmekte iken bir süre sonra diğer arkadaşlarının oradan kaçmasıyla üç-beş kişiyle muharebeye devam etmiş, Rusları alt edip kaleye kadar girmeye muvaffak olmuştur. Şâmil ve beraberindekilerin muazzam çarpışmalarından olsa gerek ki, Ruslar kaleden geri çekilmişlerdir. Geride kalan eşyaları alan Şâmil Ruslara boş bir kale bırakmıştır²³⁶.

Kızlar kalesi hadisesinin ardından bir sene geçmişti. Yani 1831 yılı ilkbaharıydı. Gimri ve Çirkeyli halkın bir kısmının Ruslara meyletmeye başlaması Gazi Molla'yı tekrar bir sefer yapmaya mecbur kılmıştır. Şayet bu halklar kendisini dinlemeyecek olursa muharebe yapmaktan geri durmayacaktır. Şeyh Muhammed Efendi ile birlikte Çeçen'e yürüyen Gazi Molla, bazı köyleri yakıp, Güydürmes isimli bir mevkide rastladığı 500 yüz Rus askerini de kılıçtan geçirmiştir. Bu askerlerin silahlarını ve savaş teçhizatlarını da yanına almıştır. Bir gün sonra Rusların daha güçlü bir kuvvet ile geldiğini gören Gazi Molla, karşılık veremeyeceğini anlayarak geri çekilmiştir. Neredeyse bir yaz mevsimi boyunca uğraşıp Diknik vadisinde uygun bir yere karargâh kurmuştur. Gazi, Molla karargâhta iken Şâmil'in halası kızı, kendisinin de dayısı kızı olan bir kadın beraberinde de başka kadınlarla birlikte yanlarına gelmiştir. Sohbet esnasında Gazi Molla bu kadınlara yakın zamanda aralarından ayrılacağını söylemiş bunun üzerine kadınlar ağlamışlar ve o olmadan bu davada nasıl yalnız yürüyeceklerini sormuşlardır. Ancak Gazi onlara Şâmil'i göstererek kendisinden sonra bu davayı onun üstleneceğini gördüğü bir rüya neticesinde açıklamıştır. Zira Gazi Molla'nın gördüğü rüyaya göre; Gazi Molla bir nehir kenarında bulunduğunu ve suyun üzerinde iki direğin yüzdüğünü bu direklerden birinin kendisine diğerinin Şâmil'e ait olduğunu görmüştür. Kendi direği suya kapılıp giderken, Şâmil'in ki ise suyun kenarına çekilerek yüze çıkmiştir. Bunun üzerine Gazi Molla kendi yerine Şâmil'in geçeceğini söylemiştir²³⁷.

²³⁶ El-Karâhî, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Hatıraları a.g.e.*, ss. 51-52; El- Karâhî, Kafkas Kartalı Hürriyet Abidesi Şeyh Şamil (Şeyh Şamil ve Gazâları), *a.g.e.*, ss. 10-11.

²³⁷ Tam o esnada daha evvel Gazi Molla'nın ve Şeyh Muhammed Efendi'nin teveccühünü kazanan, onlarla Çeçen bölgesine yürüyen ve ulemadan olan Hasan Hüseyin adlı kişinin ölüm haberi gelmiştir. Çeçen'den gelip bu haberi veren kişi Hasan Hüseyin adlı şahsın ölüm sebebini 'Ruslara meyletmesi sonucu onu öldürdük' şeklinde açıklamış, bunun üzerine Gazi Molla, Şâmil'e dönerek 'ben de böyle bir

2.1.10.4. Gazi Molla'nın Şehâdeti

17 Ekim 1832'de Ruslar tanınmamaları için Osmanlı ve İranlı kıyafetli askerlerinin birçoğunu Gimri üzerine göndermiştir. Gimri'yi kuvvetli bir ordu ile kuşatan Ruslara karşı Gazi Molla direnmeğe kararlıydı. İçlerinde Şâmil'in de bulunduğu on altı arkadaşı ile birlikte Gazi Molla bir kulübeye sığınmış ve burada şeriat uğruna gerekirse canını vereceğini, çekilmek isteyeninin de çekilebileceğini söylemiştir. Tabi bu esnada Ruslar içeriye durmadan kurşun yağdırmaktaydılar. Gazi Molla Ruslar üzerine hücum edilmesi emrini vermişse de kimse buna cesaret edememiştir. Sonucu ne olursa olsun kendisi kılıcını kuşanarak teyzesinin oğlu Muhammed Sultan ile dışarıya çıkmıştır. İçeride kalan Şâmil; kapının önünde bulunanlara çıkmalarını söylemişse de kimse yerinden deprememiştir. Şâmil; Gazi Molla'nın şehit olup olmadığını sorarken Gazi Molla çoktan şehit düşmüş, kapının önünde öylece yatmaktaydı. Evet, Gazi Molla Muhammed 3 yıl süren İmamlığının ardından Şehadet şerbetini içmiştir. Oldukça soğukkanlılıkla davranan Şâmil ise ağlanmaması gerektiğini ve dışarı çıkıp gerekirse dövüşerek şehit olunması gerektiğini söyler. Şâmil “*La İlâhe İllallah*” deyip bir anda dışarıya fırlamış, ancak bir Rus askeri elindeki süngüyü Şâmil'in göğsüne dürtmüş ve Şâmil yaralanmıştır. Hatta Ulu Han namı biri Şâmil üzerine kurşun yağdırmışsa da isabet etmemiş²³⁸. Fakat Şâmil süngü ile yaralandığı için yirmi beş gün neredeyse hiç uyanmamıştır. Abdülaziz namında Dağıstan'da ki başarılı bir cerrahın tedavisiyle gözünü tekrar açmış hatta annesine namaz vaktinin geçip geçmediğini sormuştur. Annesi ise Şâmil'in kaygılanmaması için kaza edebileceğini söylemiştir²³⁹. Şâmil, Gazi Molla'nın şehadetine kadar onu asla yalnız bırakmamıştır. Sadece Şâmil değil, bu davanın bir diğer neferi olarak Hamzat Bek'de aynı mücadeleci ruh ve aynı dava şuuru ile İmam Mansur'dan devralınan bu bayrağı düşürmemek, topraklarını Ruslara karşı korumak ve özgürlükleri adına verilebilecek her türlü desteği Gazi Molla'ya vermekten asla geri durmamıştır. Şâmil ve Hamzat onun fedailerini olarak son nefesine kadar Ruslarla cenk etmişler ve ondan sonra da bu davayı üstlenerek Ruslara karşı direnmeye, mücadele etmeye ve Gazavatı en iyi şekilde temsil etmeye devam etmişlerdir.

şey yapacak olursam beni de derhal öldürün” demiştir. Bkz., El- Karâhî, Kafkas Kartalı Hürriyet Abidesi Şeyh Şamil (Şeyh Şamil ve Gazâları), *a.g.e.*, ss. 53-55.

²³⁸ El- Karâhî, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Hatıraları a.g.e.* s. 16-18; Barlas, *a.g.e.*, s. 26-29.

²³⁹ Barlas, *a.g.e.*, s. 28.

2.1.11. “Gazavat” ve İmam Hamzat Dönemi

Gazi Molla'nın şehadetinin ardından İmamat makamı boş kalmıştır. Bu makamın boş kalması aslında manevi anlamda da bir boşluk oluşturmuyordu. Çünkü Dağıstan önemli bir liderini kaybetmişti. İmamat makamına seçilecek olan yeni kişi bu görevi en az Gazi Molla kadar üstlenmeliydi. Liyakat sahibi olmak da en az dava şuuruna sahip olmak kadar önem arz etmekteydi. Şüphesiz ki bu makam için seçilebilecek uygun kişi Hamzat'tan başkası da değildi. Zira o, Avar Hanları soyundan gelmekteydi. Babası Avar prensi İskender; cesurluğu, kahramanlığı ve yetenekleriyle bilinmekteydi. Asil bir soya mensup olan Hamzat, 1789 yılında Dağıstan'ın Hozalt veya Gotsatı köyünde doğmuştur. 43 yaşında İmamlık tevdi edilen Hamzat, mühim icraatlar gerçekleştirebilecek bir yapıda idi. Çünkü Hamzat, Gazi Molla'nın ve Şeyh Cemaleddin'in (İmam Şâmil'in kayınpederi) nezaretinde büyümüştü. Ancak imam seçilmesi Dağıstan'da bazı kimseler tarafından hemen kabul edilmemiş, hatta karşı çıkanlar bile olmuştur ki bunlarda biri de “Hamza'yı tanımam” deyip kendini bu göreve daha çok layık gören Taşo Hacı olarak da bilinen Hacı Murat'tır. Taşo Hacı, Hamzat'ın İmam seçilmesine karşı çıkıp isyana girişmişse de, Şâmil tıpkı Gazi Molla'ya destek verdiği gibi Hamzat'ın da adeta bir fedaisi olarak yer almış ve Taşo Hacı'nın başlattığı isyanı 300 atlı ile üzerine yürüyüp bastırmıştır²⁴⁰.

Hamzat'da Gazi Molla gibi önce nasihatler yoluyla İslâm'ı tesis etmeye çalışmış, ancak zaman geçtikçe bunun etkili olmadığını fark etmiş olsa gerek ki şiddete başvurmaktan geri durmamıştır. Rukkin adlı köyden birkaç kişinin öldürülmesi buna bir örnektir. Hamzat ve Şâmil, Gazavat söz konusu iken olası bir hile ile karşılaşmamak için oldukça profesyonel adımlar atmaktaydılar. Meselâ, Ensal civarında bir köy ahalisi ile Şâmil'in yanına gelerek tabii olduklarını açıklayıp onları davet etmiştir. Ancak Şâmil sağlam bir adım atmalıydı. Çünkü Kibid Hacia namı bir adam Şâmil'e bu davet'in bir hile olduğunu onlara karşı hazırlanmış bir tuzak olduğunu söylemiştir. Bu yüzden Şâmil, içlerinden birini rehin almak şartıyla köye girebileceğini söylemiştir. Zaten sonrasında Hamzat, Şâmil'e haber yollayarak Muşul köyüne gitmesini istemiştir²⁴¹.

İmam Hamzat aslında ilk olarak Hunzah bölgesine yürümek istiyordu. Çünkü Hunzah yönetimini elinde tutan ve tam bir Rus'a yakınlık duyan Bahu Bike Ruslarla

²⁴⁰ El-Karâhî, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şâmil'in Hatıraları a.g.e.* s.29; Barlas, *a.g.e.* ss. 29-30; Süleyman Uludağ, “Müridizm”, *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, ss.50-52.

²⁴¹ El- Karahî, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şâmil'in Gazavatı, a.g.e.*, ss. 99-100.

işbirliği halindeydi. Ancak başlıca sebep elbette ki, Gazi Molla'nın yapmak isteyip te yapmasına ömrünün yetmediği Avar Hanı Bahu Bike'nin yönetimini sonlandırmak ve Gazi Molla'nın ruhunu şâd etmektir. Hamzat Bek, Şâmil ve maiyetindekiler Uruta adlı köye yaklaştıkları esnada Heredireh köyünden birinin yanlarına gelip Hunzahlıların köylerini vurmak için yaklaştıklarını söyleyip yardım istemesi Hamzat Bek'e aslında bir fırsat sunmaktaydı. Hunzah üzerine yürümeden evvel, Şâmil ve yol arkadaşları Heredireh'e kadar gelip, Hunzahlılarla çarpışmışlardır. Şâmil birkaç Hunzahlıyı öldürüp ellerindeki ganimetleri almıştır. Hamzat Bek'in de iştirak etmesinin ardından Kindilli civarında dolaşmış, Unskullu Kadı Şaban ve adamlarının etrafını kuşatmışlardır. Kadı çok direnmeden teslim olmuş, Hamzat Bek tarafından bağışlanmıştır. Hamzat Bek ve Şâmil, bölgeyi karış-karış dolaşmaya devam etmişler, bu kez Kuruda vadisine kadar gelmişler ancak köye girmemişlerdir. Çünkü köy halkı hemen biat ederek bunun karşılığında köylerine girmemelerini rica etmişlerdir. Bu köye girmemişlerdir ancak, Hilkal köyüne girip burada gaza etmişler, hemen ardından Muahharan köyünün Çupan isimli reislerini derhal Gimri'ye hapsedilmek üzere göndermişlerdir. Hamzat ve Şâmil iki Gazavat önderi olarak adeta omuz omuza verip ulaşabilecekleri her yere ulaşmak, Ruslara karşı kenetlenmek ve bölge halkını İslâm'a davet etme gayretindeydiler. Fakat Ruğuç dağı dolaylarında bu bölgede yer alan Andilel Köyü sakinleri İmam Hamzat ve beraberindekilerin yolunu kesmişlerse de mağlup edilmişlerdir²⁴².

Hamzat Bek için Bahu Bike saltanatını sonlandırmak Gazi Molla'dan dolayı da manevi bir anlam taşımaktaydı ve başlıca nedeni buydu. Fakat Bahu Bike Ruslarla olan iş birliğini sonlandırmıyor, Ruslara ayrı bir hususiyet duymaya başlamıştı. Bu kutlu bir davaydı; Hamzat Bek bu dava da önder olarak bulunuyor ise, Şâmil de bu davaya ruh katmaktaydı. Hunzahlıların kendi rızalarıyla teslim olmaları için neredeyse on beş gün beklenmişse de bir netice alınmaması üzerine, Bahu Bike'nin oğlu Bulac rehin olarak alınmıştır. Bulac'ın rehin alınması üzerine, Bahu Bike'nin diğer oğulları, Nusal ve Ömer Han görüşüp anlaşmak için Hamzat Bek ve Şâmil'in yanına gelmişlerdir. Bu esnada Ahbirud isminde bir adam gelerek Bahu Bike'nin selamını iletmiş ve Şâmil fısıldayarak Bahu Bike'nin söylediklerini aynen söyledi. Bahu Bike; Hamzat Bek Şâmil'in sözünü dinlediğinden Şâmil onu da alıp buradan ayrılışlar ya da Şâmil

²⁴² El- Karâhî, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Hatıraları a.g.e.* ss. 30-31; Nurhan Aydın, Elif Ergün, "Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S.12, Kars 2019, s. 98-99; Barlas, *a.g.e.*, s. 30.

Hamzat Bek'den ayrılışın diyerek gerçek niyetini belli etmişti. Oysaki Hamzat Bek ve Şâmil Boğa el-Zerakadi ve Mollaçi et-Tanusî namlı iki katilin teslim edilmesini istemek için gelmişlerdi. Fakat Hamzat Bey'in de anladığı üzere Hunzahlılar samimi davranmıyorlardı. Şâmil, tekrar o iki katili istediye de Hunzahlılar teslim etmediler. Bir türlü anlaşma sağlanamadı neticede Bahu Bike ve oğulları, Nur Muhammed Kadı, Kadı Hasan B. Muhammed Harabiki, Mirza Hacıyev gibi Hunzahlı reisler öldürülmüş. Geriye onlardan tanınan kimse kalmamıştır. Bu çarpışma da Hamzat Bek'in kardeşi Murat Bey, amcazadesi Çapan, Molla oğlu Sula Muhammed Rikkuni, Muhammed Ali Gimrevî gibi isimler de şehit olmuştur²⁴³.

Bahu Bike ve hanedanı ortadan kalkmıştı. Hamzat Bek Hunzah'a yerleşmişti. Ancak, Hamzat Bek'in İmamlık vazifesini halâ kabullenmeyenler vardı. Buna daha önceki paragraflarda da değinmiştik. Taşo Hacı şiddetle karşı çıkan isimlerin başında gelmekteydi. Aynı zamanda Taşo Hacı ve ağabeyi Osman, Bahu Bike'nin çocuklarının sütkardeşleriydi. Taşo Hacı isyan ediyordu ancak ağabeyi Osman, Hamzat Bek'e yönelik bir suikast hazırlığındaydı. Ne gariptir ki, bu suikast girişimi önceden haber alınmış ve Hamzat Bek'e derhal bildirilmiş ve önlem alınması gerektiği söylenmiş ancak Hamzat Bek kendisine bu haberi veren Hacı Yesul Muhammed namlı müridine; *“Eğer ölüm meleği, ruhumu almak için geliyorsa onu durdurabilir misin? Elinden bunu yapmak gelmeyeceğine göre evine git ve beni rahat bırak! Allah'ın iradesi asla önlenemez. Eğer Allah, yarın ölmemi takdir etmişse, ben yarın ölürüm”* diyerek ona tavsiye edilen hiçbir tedbiri dikkate almamıştır. Tedbir alması yönünde yoğun bir ısrar vardı ve Hamzat Bek bu ısrarlar karşısında; *“Mademki ısrar ediyorsunuz, o halde emir veriniz, camiye herkes burkasız, yamçasız bir şekilde gelerek namaz kılacaktır”* demiştir. Cuma günü camiye yaklaşık on kişiyle gelen Hamzat Bek, camide onun verdiği emirler dışında giyinmiş bir takım kimseler görür. Tam verdiği emri hatırlatacakken, Taşo Hacı'nın ağabeyi Osman tarafından tabanca sıkılarak şehit edilir. Evet, imamlığı iki sene (1832-1834) süren İmam Hamzat da tıpkı Gazi Molla gibi şehit edilmişti. Bu sırada Hamzat Bek'in bir müridi tarafından Osman'ın kellesi alınır. Bu olay ile Hunzahlılar tekrar isyan etmeye başlamışlardır. Gerek Hamzat Bek'in taraftarları gerekse Osman'ın taraftarları arasında adeta bir katliam yaşanmaktaydı. Tabi Taşo Hacı bu sırada kurtulmayı başarmış; Rus generaller tarafından takdir edilerek hediyelerle

²⁴³ El-Karâhî, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Hatıraları a.g.e.* ss. 31-33.

ödüllendiriliyor ve ünü daha da artıyorken, Şâmil ise olayı duyar duymaz derhal Hunzah'a doğru gitmiş ve İmamlığa ait hazineyi kurtarmış. Hunzahlılar tarafından çıkarılan isyanı kanla da olsa bastırmıştır²⁴⁴.

2.2. Kafkas Kartalı'nın Şahsiyetine Dair

Gazavat'ın son temsilcisi değil, adeta sembol ismi olan Şâmil de (*asıl adı Ali*) tıpkı Gazi Molla gibi Gimrili'dir. 1797'de Dağıstan'ın Gimri'ye bağlı Avar köyünde doğmuştur. Çocukluğundan beri akranlarından oldukça farklı bir karaktere sahip olan Şâmil köken bakımından Avar Türklerindedir. Baba tarafından Avarlar arasında tanınan Emir Han adlı bir kahramanın soyundandır. Babası Dengâ sülâlesinden olup, bu ailenin reisi Muhammed'dir. Annesi ise Pir Burak isminde bir Avar Beyi'nin kızı Bahu Mesedo'dur. Yani Şâmil sadece asil bir karaktere sahip değil, soy bakımından da bir asilzâdedir aslında. Fatıma adında bir kız kardeşi olan Şâmil'in asıl adı da Ali idi. Ancak daha çocukluk dönemlerinde birçok hastalığa yakalanması sonucu dağlı halkın geleneklerine göre ismi değiştirilmiştir. Civarın yaşlı ve bilgin kadınları onun için dualar okumuş, muskalar yapmış ve şifâ bulması için çeşitli bitkilerden ilaçlar içirmişler; nihayetinde ona kutlu bir ismin verilmesi kanaatine varmışlardır. Bu doğrultuda ailesinin de onayı ile Ali'nin adı Şâmil olarak değiştirilmiştir. Şâmil ismi; Allah'ın hâkim ve kadir vasıflarını temsil etmekteydi ve o artık Ali değil, Şâmil idi²⁴⁵.

Şâmil, yukarıda da belirttiğimiz gibi daha çocukken akranlarından farklıydı. Cesareti ile daha çok küçük yaşlardan beri dikkat çekmekteydi. Korkusuzca at biniyor, kırlarda koşturup, hançer atarak hedefe isabet ettirip, dahası bu yaşlardayken tüfek ve tabanca bile kullanmaktaydı. Onun bu cengâverliği genç bir delikanlı olduğu dönemler de dahi dikkatlerden kaçmamıştır. Zira o, dağlılara ait bir hayat felsefesi ve gelenek ile yetişmiştir. Onun bu derece disiplinli ve iman dolu bir yaşam benimsemesinin temelinde yine Nakşibendî Tarikatı etkili olmuştur. Çünkü Şâmil, 12 yaşındayken babası tarafından orta düzey tahsil alması için Betliha adlı bir köye götürülmüştür. Burada Nakşibenî Şeyhi olan Şeyh Cemaleddîn'den ilim, irfan, din vs. onun yanında

²⁴⁴ Başlangıçta Hamzat Bek'in camiye yaklaştığı esnada birkaç kişinin saldırması üzerine şehit olduğunu belirten El-Karâhî, daha sonra Baddeley'den edindiği bir bilgi neticesinde suikastı gerçekleştirenin Taşo Hacı olduğu bilgisini de eklemektedir. Bkz. El- Karâhî, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şamil'in Hatıraları a.g.e.* ss. 35-36; Barlas, *a.g.e.* ss. 30-31.

²⁴⁵ Hızaloğlu Mustafa Zihni, *Şeyh Şamil (Şimali Kafkasya İstiklal Mücadeleleri)*, Serdengeçti Neşriyatı/14, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1958, ss. 23-24; Samih Nafiz Tansu, *Çarlara Başığmeyen Türk Şeyh Şâmil*, Kılıç Kitabevi 4. Baskı, Ankara Trz, s. 14.

tahsil görmeye başlamıştır. Şeyh Cemaleddîn'in tek talebesi Şâmil değildi. Şâmil'in çocukluk arkadaşı Gazi Molla Muhammed'de burada tahsil görmekteydi. Birbirini çok seven ve ileride Ruslara karşı kol-kola mücadele edecek olan bu iki yoldaş Gazavat şuuruyla birer mücâhid olarak yetişmiştir. Şâmil, gerek Gazi Molla, gerekse İmam Hamzat ile Ruslara karşı verilen mücadelelerde daha gençlik yıllarındayken unutulmayacak kahramanlıklar sergilemiş, herkesin takdirini kazanmıştır. 30'lu yaşlarında fiziki yapısının da muazzam, bakışlarının sert oluşu; kadın-erkek, genç-yaşlı demeden herkesin dikkatini üzerinde toplamıştır. Boyu ise neredeyse iki metreyi aşan Şâmil; artık imanını sağlam, ilim irfan sahibi bir şahsiyet idi. Gazi Molla ile birlikte talebesi oldukları bir diğer önemli şahsiyet olan Sait Herkânî de bu her iki cengâvere ayrı bir özen göstermiştir. Herhalde onlardaki ışığı erkenden farketmiş olsa gerek. Onların iyi bir adâbı-muâşeret ile yetişmesi için gayret sarf etmiştir ve öyle de olmuştur. Aldıkları eğitim imanlarını daha da kuvvetlendirmiştir. Bundandır ki, Gazavat bilincini tam olarak kavramaları Ruslara karşı boyun eğmeden çetin cenk etmelerinde büyük rol oynamıştır. Şâmil de diğer imamlar gibi Nakşibendîyye tarafından desteklenmekteydi. Özellikle de Şeyh Cemaleddîn'in kızı Zahidet Hanım ile evlenmesinin ardından bu destek artmış ve cenk meydanında apayrı bir ruha bürünmüş, bir kartal misâli korkusuzca savaşmıştır²⁴⁶.

Gazi Molla ile katıldığı harpler, Gazi Molla'nın rüyaları ve İmam Hamzat'ın kısa süreli imamlık döneminde dahi verdiği mücadeleler, yaralanmalar; bize Ahmet Cevdet Paşa'dan İmam Mansur ile ilgili naklolunan bir bilgiyi anımsatmaktadır. Hatırlarsanız yukarıda bahsetmiş idik. Kızlar kalesinin fethi gerçekleşmemişti ve İmam Mansur kendisinden sonra bu işi yürütecek bir zâtın geleceğini belirtmişti. Şüphesiz ki bu zât İmam Şâmil'den başkası değildir. Zira görülen rüyalar, yaralanmalar, ölümden döndüğü harpler hepsi aslında onun imamlığının nişânesiydi²⁴⁷.

Gazavat'ın İmam Mansur ile başlaması ve sembol isminin ise Şâmil olması bilinen bir gerçektir. İmam Hamzat'ın şehadet etmesi sonucu seçilecek olan yeni imam elbette ki Şâmil olacaktır. Başarıları, kararlılığı, cesareti ve mücadelecî bir ruh ile Ruslara asla boyun eğmeyişi şüphesiz ki ona İmamat makamının tevdi edilmesini

²⁴⁶ Kafkas geleneklerine göre bir çocuğun ilköğrenimi için doğduğu köy, orta öğrenimi için ise köyün dışında bir kasaba tercih edilmekteydi. Bunun içindir ki Şâmil, orta öğrenim görmesi maksadıyla Babası Muhammed tarafından Betliha adlı kasabaya götürülmüştür. Bilgi için bkz. Tansu, *a.g.e.* s. 17; Zihni, *a.g.e.* ss. 24-25.

²⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.* s. 239.

sağlayacak ve o da bu görevi layıkıyla yürütecektir. Açıkçası sadece bu makamı temsil etmesiyle değil yiğitçe, korkusuzca verdiği mücadeleleri de göz önünde bulundurunca kendisine niçin *Kafkas Kartalı* denildiğini daha iyi anlamaktayız.

Şâmil'e imamlık makamının verilmesini gerektiren o kadar çok sebep vardı ki, bunları sadece savaşlardaki başarıları ile sınırlamak doğru olmayacaktır. O, aynı zamanda dereceli bir sporcudur. Sadece dinî bir eğitim görmemiştir. Kültürlü oluşu, hocası Şeyh Cemaleddîn'den iyi bir Arapça eğitimi alması, diğer bilimler hakkında bilgi sahibi olması, iyi bir teşkilatçı ve cesur olması yönüyle Şâmil, bu makam için adeta biçilmiş bir kaftandı. Gazavat'ın yeni imamı o olmalıydı ve bunun için önünde herhangi bir engel de yoktu. Sonuç itibarıyla; 2 Ekim 1834 tarihinde imam seçilerek bu mücadeleye bambaşka bir ruh katmıştır. Tabi başlangıçta imamlığı kabul etmemiş, kabul etmesi için bir şart sunmuştur. Şâmil; sert bir şekilde mücadele edeceğini, kimsenin sitem etmesini istemediğini söyledikten sonra, dağlı halk ne pahasına olursa olsun bu şartı kabul ettiklerini ve bu davadan dönmeyeceklerinin sözünü vermişlerdir. Şartının kabul edilmesinden sonra Şâmil'de bu görevi üstlenmiştir. Mücadeleyi daha sağlam bir şekilde icra etmesi gerektiğini düşünen Şâmil, orduda düzenlemeler yapıp, naipler tayin ettirip, bazı mahkemeler teşkil ederek daha sitemli bir çalışmayı da başlatmış oluyordu²⁴⁸.

Peki, bizler Şâmil ile ilgili bu kadar bilgiye nasıl sahibiz? Elimizdeki arşiv belgelerinin yanı sıra Şâmil'in hayatını kaleme alan ve bir sekreter görevi gören Muhammed Tâhir El- Karâhî'nin Şâmil ile ilgili Arapça vesikalar halinde birçok bilgi aktarması şüphesiz bize yol gösterici en önemli kaynakların başında gelmektedir. El-Karâhî 1882'de hakka intikal etmiş ancak oğlu Habibullah babasından sonra bu eseri yazmaya devam etmiştir. Karâhî, Şâmil'in gençlik yıllarını, cenklerini ve imamlık makamının ona tevdi edilmesini kaydederken hayranlığını gizleyememiş, Gazavat hareketinin küresel bakış açısının özellikle altını çizen Şâmil'in, iktidara yükselişini de övgülerle anlatmaktadır. Yine Karâhî'ye göre cihad çağrısında bulunan Şâmil'in namı, Mekke ve Medine halkı, Belh ve Buhara âlimleri tarafından da duyulmakta ve o, dünyanın her yerinde bilinmekte idi. Yani Şâmil artık doğuda ve batıda kısaca sınırlar ötesinde adı duyulan bir liderdi. Nakşibendî çatısı altında büyümüş olması, Gazi Molla ve İmam Hamzat ile harplere katılmış olması şüphesiz ki İmam Mansur'un döneminde

²⁴⁸ Barlas, *a.g.e.* ss. 32-36.

olduğu gibi Şâmil'in imamat döneminde de toplum düzeni, halkın yaşayışı İslâmî kaidelere göre olacaktır. Yani “Şeriat”. Evet, Şâmil'in de siyasi uygulamalarının temeli şeriata dayanmaktaydı. Onun için İslâm hukuku ön plandaydı. Zira bağımsızlıklarını tehdit eden ve o topraklarda yaşayan Müslümanları hedef alan Ruslara karşı İslâmî hukuka dayalı dini hükümler onun siyasetinin bir gereği²⁴⁹.

Şâmil'in imamlık yaptığı ilk dönemlerinde Çarlık Rusya I. Çar Nikola tarafından yönetilmekteydi. Türlü oyunlarla Şâmil'in gücü kırılmak istenilmişse de asıl gaye onu ortadan kaldırmaktı. Böylece Kuzey Kafkas'da Rus hâkimiyeti daha kolay gerçekleşecekti. Ruslara asla fırsat vermek istemeyen Şâmil, Aşilta'da üzerine yürüyen Rus ordusunu kılıçtan geçirmiş, bu çarpışmada Avremenko ve Pisaref gibi önemli Rus kumandanlar öldürülmüştür. Rus ordusu Aşağı ve Büyük Çeçenistan'da yürüyordu ama I. Çar Nikola en sadık generallerinden Viyanalı Kluk Von Klugenav aracılığıyla ısrarla Şâmil ile görüşmek istiyordu fakat sürekli reddediliyordu. Zira Şâmil asla Çar'a boyun eğmeyeceğini, topraklarında taş üstünde taş dahi bırakmasalar dahi mücadelesine devam edeceğini bildirmişti. Ahulgoh (4 Eylül 1839) Ruslar tarafından ele geçirilmesine rağmen; Rusların büyük zayıat verdikleri bir savaş; Dağlılar için ise bir dönüm noktasıdır. Şâmil, bu savaşta oğlu Cemalledîn'i rehin olarak Ruslara kendi eliyle teslim etmiştir. Bu bir baba için büyük bir fedakârlıktı ve Şâmil bu Kafkas halkının özgürlüğü için böylesi bir fedakârlık yapmıştı. Yaklaşık 80 gün devam eden bir çarpışmanın ardından Şâmil kaçmayı başarabilmişti. 1841 yılında Dağıstan'da sözü geçen tek hâkim o'ydu. 1843'de Ensâl ve Avarlar'a ait pek çok kaleyi fethetmiş, 1846 yılında Çerkesler ile birleşerek Şali'ye kadar ilerleyen Şâmil, Rusların üzerine yürümesi üzerine geri dönmüştür. 1847 yılının ilk dönemlerinde Venedo adlı karargâhında bulunan Şâmil, Geregbil adlı yere kadar gelen Prens Vorontsov komutasındaki Rus birlikleriyle cesurca savaşmıştır. Bu tarihten sonra Kırım Savaşı yaşanmaktaydı bu yüzden 1853 yılına kadar bir sessizlik dönemi hâkim olmuştur. Kırım Savaşında Osmanlı'ya yardım etmek istediğini bildirirse de Osmanlı Devleti bunu kabul etmemiştir²⁵⁰.

Devlet-i A'liyye-i Osmaniyye'nin İmam Şâmil ile olan ilişkilerini incelemeye çalışmadan önce Osmanlı tutumunu daha iyi anlayabilmek için hem ülke içerisinde hem

²⁴⁹ Stephen M. Norris, Willard Sunderland, *Russia's People Of Empire (Life Stories From Eurasia 1500 To The Present)*, Indiana University Press, Bloomington&Indianapolis, USA 2012, ss.119-120.

²⁵⁰ Mustafa Budak, “Şeyh Şâmil (1797-1871) Rus İşgaline Karşı Direnişiyle Tanınan Dağıstanlı Lider ve Mücahid”, *TDVİA*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 67-70; Zihni, *a.g.e.* ss.30-31; Barlas, *a.g.e.* ss. 37-42.

de Avrupa’da yaşanan XIX. yüzyıla ait bazı gelişmeleri biraz değerlendirmek daha uygun olacaktır. Avrupalı devletler, bir yandan Osmanlı Devleti aleyhine planlar yaparken, Rusya’da başından beri yürüttüğü Kafkas politikasına hız vermektedir. Zaten gayeleri sadece Kafkaslar ile yetinmek değil, tüm cihânın tek hâkimi olmaktır. Bilakis Çar Deli Petro’da bunu vasiyetnamesinde aleni bir şekilde belirtmiştir²⁵¹. Ahmet Cevdet Paşa’dan naklolun bu vasiyetnameye göre; Deli Petro, İstanbul’a ve Hindistan’a olabildiğince hâkim olunması gerektiğini vurgulamıştır. Zira ona göre İstanbul’a hâkim olan aslında tüm dünyaya hükmedebilecektir²⁵².

Rusların giderek ivme kazanan İslâm ve Türk düşmanlığı, Kafkaslara ve tüm dünyaya hâkim olma politikaları I. Çar Nikola döneminde kadar süre gelmiş ve 1830’lu yıllardan sonra Kafkaslar bilhassa Kuzey Kafkas toprakları Rusların Osmanlı Devleti ile mücadele sahası olmuştur. Özellikle de I. Çar Nikola’nın Türklere karşı kindarlığı ve düşmanlığı aleni tavırlarından belli olmakta, bu düşmanlık her iki devlet arasında yüksek gerilime neden olmaktadır. 1826 Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra Osmanlı ordu bakımından da güçsüz ve yetersizdi. Ruslar, Avrupalı devletleri Osmanlı’ya karşı kıskırtmakla kalmamakta, birbirlerinden uzaklaşmaları için de çaba sarf etmekteydi. İran’ı dahi saf dışı bırakan Ruslar Kuzey Kafkas’daki yerini de sağlamlaştırmaktaydı. Bunu yaparken de göç politikası uygulayan Ruslar, işgal ettikleri bölgelere Doğu Anadolu bölgesinden çok sayıda Ermeni’yi iskân ettiriyordu. Bunların başında Azerbaycan’ın Karabağ, Nahcivan, Gökçe-Göyçe, Zengezur ve Revan; Gürcistan’ın İmeretya ve Migrelya bölgeleri gelmekteydi.

Ruslar, Osmanlı Devleti’ni daha da sıkıştırıp Kars ve Erzurum’u da alıp neticede imzalanan Edirne Antlaşmasıyla Kafkaslar’daki haklarından vazgeçmeye mecbur bırakmışlardır. Zaten 1812 Bükreş Antlaşmasından sonra bu bölgede bir türlü kontrolü sağlayamayan Osmanlı, neredeyse Kafkaslar’daki hâkimiyetini kaybetmiş, Rusya ise Çeçenistan ve Dağıstan hariç Kafkasların tamamına hâkim olmuştur. Yani Ruslar artık Hazar denizi vasıtasıyla Türkistan’a rahatlıkla inebileceklerdi. Dolayısıyla bu da Hindistan’da sömürgesi olan İngiltere için kaygı verici bir durum teşkil etmekteydi. Rusya sadece bununla da sınırlı kalmamakta; Hünkâr İskelesi Antlaşması’nın

²⁵¹ Bkz. Beşir Mustafayev, “Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro’nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devletinin Kurulmasında Etkisi”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 11, s. 17-27, Mersin Haziran 2013.

²⁵² Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. I., s. 382; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir’ ÂT-ı Hâkikat Tarihi Hâkikatların Aynası*, *a.g.e.*, s. 26.

imzalanmasından sonra (1833) boğazlarda da söz hakkı elde etmiş olacaktı. Yani Osmanlı üzerinde bir Rus tesirinin olduğu artık aşikârdır. Zira bu anlaşma da yine baskı yoluyla gerçekleştirmiştir. Başlangıçta İngiltere ve Fransa Rusya'yı bir tehlike olarak gördüklerinden işbirliği halinde hareket ediyorken, özellikle Edirne Antlaşması sonrasında tamamen Ortadoğu, Kafkaslar ve Türkistan'daki hedeflerini belirleyen her iki devlet sadece kendi çıkarları için hareket etmekteydiler²⁵³.

2.2.1. Şeyh Şâmil ve Osmanlı Devleti İle Olan İlişkiler

Şeyh Şâmil ise bilinen en yakın naipleri vasıtasıyla diğer Kafkas Hanları ile münasebetler kurarak gerek Çerkesler arasında İslâm'ı tesis etmek, gerekse Ruslara karşı birleşmek adına Kuzey Kafkas'da çağrılar yapmakta idi. Şâmil'in maiyetinde olan naiplerinden bilinen bazı önemli ve meşhur isimleri olarak şu şekilde sayabiliriz;

- a. Taşo Hacı
- b. Danyal Sultan
- c. Hitinow Musa
- d. Muhammed Emin
- e. Nur Muhammed
- f. Kabet Muhammed
- g. Akberdi Muhammed
- h. Şuayb Molla
- i. Ulubi Molla
- j. Sadullah
- k. Duba Hacı

Ayrıca Akuşinli Mehmed Ali, Alverdil Muhammed, Murtaza Ali, Şahmirza, Karahanlı İbrahim, Naip Ömer, Çuhlu Zekeriya, Musa Hacı, İdris Hacı, Çırhayli Emin Hacı, Akbar Hacı, İbrahim Hacı, Şahmerdan Hacı vs. önemli naipler de Şâmil'e 200-500 kadar atlarıyla destek vermekteydiler. Bunların yanı sıra Şeyh Şâmil'in Gazi Muhammed ve Muhammed Şefi adlı iki oğlu da kendisine naiplik etmeyi²⁵⁴.

Bizler Kuzey Kafkas'da Şeyh Şâmil tarafından verilen mücadeleye Osmanlı Devleti'nin utumunun yanı sıra Gazavat liderleri ile olan iletişiminin mahiyetini daha

²⁵³ Rusya ve diğer Avrupalı devletler Osmanlı'ya karşı çıkarıcı bir politika güderken, Osmanlı ise kendi topraklarında bir bütünlük sağlama gayreti içinde olup Rusya'yı karşısına almak yerine dengeli davranmayı ön gören bir politika izlemiştir. Bkz. Şamil Ceyhan, *a.g.t.* ss. 28-30

²⁵⁴ Barlas, *a.g.e.* s. 49.

iyi anlayabilmek adına hem içeride hem de dışarıda yaşanan olayların kısa bir portresini çizmeyi uygun gördük.

2.2.2. Şeyh Şâmil'in Osmanlı Devleti ile Olan İlişkilerinin Mahiyeti

Bilindiği gibi İmam Mansur ve Osmanlı arasında farklı bir iletişim ağı kurulmuştu. İmam Mansur; İstanbul tarafından alınan emirler neticesinde sürekli araştırılıyor, kim olduğu hakkında sık sık bilgiler toplanıyor hatta bölgede Rus nüfuzuna karşı muhafızlar tayin ediliyordu. Anapa, Soğucak kaleleri inşa ediliyor, istihbarat ağı kuruluyor ve Mansur'da bu ağa bir nevi hizmet veriyordu. Çünkü Osmanlı Devleti henüz dışarıdan ve içeriden tehdit altında değildi en azından o dönem için Mansur ile sağlanan iletişimin kolaylığından ve çokluğundan arşiv belgeleri neticesinde bunu söylemek mümkündür. Yani anlayacağımız üzere Şâmil ve Osmanlı arasındaki münasebetler Mansur'un Gazavat dönemindeki gibi seyretmeyecektir. Zira elimizdeki arşiv belgeleri de bu bilgiyi destekler niteliktedir. Çünkü Şeyh Şâmil Gazavat'ı boyunca Osmanlı'dan sürekli yardım talebinde bulunmuştur. 1840 yılına ait arşiv belgesine göre Şâmil, Rusya üzerine yürümek istediğini belirtirken açıkça destek beklediğini de belirtmiş oluyordu²⁵⁵.

Zira Şeyh Şâmil gerek askeri gerekse manevi anlamda bir desteğe ihtiyaç duymaktaydı. Ancak Osmanlı'ya hem dış hem de iç sorunlarla uğraştığından gerekli desteği yeterince veremeyeceği zaten belliydi. Öte yandan Rusya'ya karşı yürüttüğü denge politikasını hesaba katarsak böylesi bir yardım talebi beklenilene karşılayamayacaktır. Ancak hiç desteğin verilmediğini söylemek de yanlış olacaktır. Çünkü Osmanlı tarafından İmam Şâmil'in gönderdiği elçiler daima misafirperver bir şekilde ağırlanmış, kendilerine atıyyeler ihsan edilmiştir veya bu elçilerin gerekli ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmıştır²⁵⁶.

Şeyh Şâmil, Ruslara karşı Gaza ederken, Osmanlı'da en az onun kadar içten içe bu direnişi desteklemekteydi. Ancak içeride yaşanan sorunlar Osmanlı'nın dikkatini Kafkaslar üzerine yoğunlaştıramamasına sebep olmaktaydı. Meselâ; Şeyh Şâmil 4 Haziran 1850 yılında Osmanlı'dan madenci ihtiyacı olduğunu ve bunun da temin edilmesi için talepte bulunmuştur. Fakat bu talebi olumsuz bir yanıt almış, Osmanlı

²⁵⁵ BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e.), 475/6. (29 Z 1255/04.03.1840)

²⁵⁶ BOA, İrade-i Dâhiliye (İ.DH.), 196/11164 (02 Ş 1265/22.06.1849); T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler, Kafkasevi Yayınları İstanbul 2010, s. 90

sınırları içerisinde bu madenciye kendisinin bulması istenmiştir. Ola ki bu madenciye kendisi temin ederse gönderilmesi için de ses edilmeyeceği Şâmil tarafından gelen adama bildirilmiştir²⁵⁷. Osmanlı Devleti tarafından reddedilen bir diğer talep te Şâmil'in sergerdesi Danyal Sultan tarafından gönderilmiştir. Danyal, 28 Temmuz 1848 yılında Erzurum Valisi Mehmet Hamdi Paşa'ya bir elçi göndererek Osmanlı tarafınca çağırılmak istendiğini belirtmiştir. Hatta İmam ile arasının da açık olduğunu bildiren Danyal, İmama karşı çevreden propaganda yapanların, onu sevmeyenlerin varlığından bahsetmiştir. Bu talebi karşılıksız kalsa da Erzurum Valisi'ne ve Şukka Nazırı'na Danyal'a gerekli hürmetin gösterilmesi ve Erzurum Mal Sandığından yardım yapılması buyrulmuştur²⁵⁸. Bu doğrultuda Danyal ve beraberindekiler için iki bin beşyüz akçe harçlık verilmesi kararlaştırılmıştır²⁵⁹.

Osmanlı Devleti bu dönemde her ne kadar gerekli desteği veremiyor olsa da zaman-zaman İmam'ın Ruslarla olan mücadelesinden duyduğu memnuniyeti kendisine gönderdiği fermanlarla belirtmekteydi. Kırım Savaşı esnasında İmam'ın Tiflis'e asker çıkarma teklifi olumsuz karşılanmıştı ancak, Şâmil'e 1854'de gönderilen bir fermanda Tiflis'teki mücadelelerinden dolayı duyulan memnuniyet belirtilerek manevi desteğin de yanı sıra Şeyh Şâmil ile naiplerinin bu mücadeledeki morali arttırılmaya çalışılmıştır²⁶⁰.

2.2.3. Hasan Hasbi'nin Şeyh Şâmil Adına Adam Toplaması

Osmanlı Devleti, bir yandan iç sorunlar ile uğraşırken, Mısır meselesiyle de meşguldü. Ayrıca diğer yandan Ruslarla ile müttefik olduğu için onların endişe duyabilecekleri her türlü hadisenin dışında yer almaya çalışmaktaydı. Bunun için Kafkaslar'da olup bitenlerle fazla ilgilenememekteydi. Zaten yukarıda da zikretmiştik ki; Avrupa'da bu yıllarda farklı gelişmeler yaşanmaktaydı. Teknolojik ve endüstriyel olarak ileride olan Avrupa'da ekonomi, tarım ve hayvancılığa dayalıydı. Osmanlı Devleti'nde ise ilmiye teşkilatı, ordu ve ziraat alanlarda gelişim gerilmeye başlamış

²⁵⁷ BOA, **Saderat Amedi Kalemi Evrakı (A.} AMD)**, 19/1 (23 B 1266/04.07.1850).

²⁵⁸ BOA, **Mektubi Kalemi Evrakı (A.}MKT)**, 209/92(09 Ş 1265/30.06.1849), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 3, *Osmanlı Devleti ile Kafkasya Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arındaki Münâbetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, Ankara 1992, s. 10.

²⁵⁹ BOA, **A.} AMKT**. 216/20 (08 N 1265/28.07.1849).

²⁶⁰ BOA, Mühimme Kalemi Evrakı (**A.MKT. MHM**), 117/53 (30 Z 1270/23.09.1854), 63/06 (26 Ra 1271/17.12.1854), BOA, (**A. MKT. NZD**) 117/53 (30 Z 1270/23.09.1854).

bulunuyordu bilhassa Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatından sonra²⁶¹. Osmanlı bu süreçte her ne kadar Kafkaslarla ilgilenememiş dahi olsa yine tekrar etmek gerekirse Şâmil tarafından gönderilen elçiler Osmanlı'da hürmetle karşılanıyor ve atıyyeler ihsan edilerek, Kafkaslardaki faal oluşu tebrik edilerek geri gönderiliyorlardı²⁶². Çoğu zaman çalışmalarından duyulan memnuniyeti dile getiren fermanlar yollanarak ve İmam'ın direnişi için manevi bir destek sağlanmaktaydı²⁶³.

Bu esnada Şeyh Şâmil'in Hasan Hasbi namı bir naibi 1845'de Çıldır'da yaklaşık iki yüz kişiyi de yanına alıp civardaki köy ve kasabaları dolaşarak Ruslara karşı faaliyetler yürütmüştür. Hasbi'nin Ruslara karşı başlatmış olduğu bu kışkırtma giderek tepki görmek yerine rağbet görmüş ve ona katılanların sayısı artmaya başlamıştır. Fakat bölgede bir kargaşaya sebebiyet verdiği düşünülmesinin de yanı sıra Çıldır ve Ardahan Rusya sınırı sayıldığı için bölgedeki silahlı faaliyetlerin derhal durdurulması gerektiğini düşünen Rus elçiliği, Trabzon ve Erzurum'daki Osmanlı Devleti'ne ait sefarete bildirmiştir²⁶⁴.

Civane köyünden neredeyse yüz küsur adam toplayan Hasbi'nin itibarı gün geçtikçe artıyor idi. Aliye kazasından da yaklaşık dört yüz tane adam cem etmiş olan Hasbi, Ahıska kalesini muhasara altına almıştır. Olası bir Rus saldırısına karşı da tedbir amacıyla kaleye yine kendi adamlarını yerleştirmiştir. Daha sonra beraberindeki bu adamlarla bu kez Tiflis üzerine harekete geçecek, Kabartay'a varınca Şâmil'e iltihak edecekti ki Şerif Bey adında bir zat Osmanlı Devleti'ne karşı sorumlu olduklarını söyleyerek Hasbi ve beraberindekilere mani olmuştur. Aliye kazasından bazı kimseler cem olunarak derhal Şerif Bey'e "*Bizim bu işimize neden mani olursunuz?*" diyerek serzenişte bulunmuşlarsa da Şerif Bey herhangi bir karşılık vermeyerek sükût etmiştir. Bu bölgeden Hasbi'yi destekleyen bazı şahıslar Şerif Bey üzerine asker göndererek bir daha işlerine mani olacağı takdirde kendisini öldüreceklerini belirtip tehdit etmişlerdir. Fakat Hasbi'yi herkesin desteklediği söylenemezdi. Zira bu havaliden onu desteklemeyen bazı kişiler Şerif'e karşı yapılan bu tehdit başta olmak üzere Osmanlı Devleti'ne bağlı Çıldır Kaymakamına ahvali bildirmişlerdir. Doğrusu bölge halkı bir

²⁶¹ Beşir Mustafayev, Elif Yıldız Yüce, "Arşiv Belgelerine Göre Şeyh Şâmil ve Naiplerinin Kuzey Kafkas'taki Direnişinde Devlet-i Aliyye Osmanlı'nın Tutumu: "Hasan Hasbi" Örneği, *Elmi İş Beynelxalq Elmi Jurnal*, Nu: 06/55, Bakı 2020, s. 9.

²⁶² BOA, **İ.DH.**; 196/11164,(02 Ş 1265/23.06.1849) BOA, **İ.DH.**;215/12576 (23 B 1266/04.06.1850).

²⁶³ BOA, **Nezaret ve Devair Evrakı (A.) MKT. NZD**; 117/53(30 Z 1270), **A.MKT. MHM**; 63/6 (26 Ra 1271/17.12.1854).

²⁶⁴ BOA, **İ.MSM.**, 26/729 (29 Za 1261/29.11.1845).

hayli korkmuştu idi. Çünkü Hasbi isimli bu naip ve adamları, Ruslara karşı cihat yaparken civar köylerden adam toplamakla birlikte kendileri ile teşriki mesaide bulunmayanları da evlerini ve mallarını yakıp, yıkıp, yağma etmekle korkutmaktaydılar.

Bunun içindir ki Trabzon Rus Sefareti tarafından Osmanlı'ya yapılan bir müracaat sonrası bu ve benzeri faaliyetlerin men edilmesi rica edilerek bir nevi ikazda bulunulmuştur²⁶⁵. Burada asıl mühim olan gerçek şu ki Osmanlı, Rusya ile ilişkilerinin bozulmasını istememekteydi. Bunun içindir ki buna yönelik bir tutum sergileyecektir. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi gerek Mısır'da yaşadığı sorunlar gerekse içeride yaşadığı sorunlar ayrıca Avrupalı Devletlerin de giderek teknolojik ve ekonomik açıdan gelişmesi ve Osmanlı'nın eski gücünde olmayışı da göz önünde bulundurulursa açıkçası Hasan Hasbi hadisesinde Rusya ile hareket edeceği muhakkaktır. Bu amaçla derhal Meclis-i Has'da bu konunun müzakere edilip, gerekli hassasiyetin gösterileceği Rusya sefaretine bildirilmiş olup, kısa bir süre sonra²⁶⁶. 3 Mart 1846'da Çıldır'da yakalanarak önce tevkif edilmiş olan Hasbi ve maiyetindeki sekiz adamı, daha sonra Erzurum'a gönderilmişlerdir²⁶⁷. Erzurum'da üzerinin aranmasının ardından çok miktarda sahte nişan veya emirnameler bulunan Hasbi²⁶⁸, hemen Vapurla İstanbul'a gönderilmiştir. Zaten Hasbi'nin yakalanmasını da bizzat Trabzon Valisi Mehmed Halil Paşa bildirmiş idi²⁶⁹.

Hasan Hasbi İstanbul'a getirilmiş olup, sorgulanarak yargılanması için bir komisyon kurulması gerektiği kanaatine varılmıştır. Üzerinde yakalanan sahte nişan, mühür ve emirnameler ile adam cem ederek kargaşaya neden olmasından ötürü Erzurum Valisi Esad Paşa bizzat Hasbi'nin yargılanması için bir komisyon kurulması gerektiği tavsiyesinde bulunmuştur. Nitekim Hasbi'nin yargılanabilmesi için Meclis-i Valây-ı Ahkâm-ı Adliye üyelerinden oluşan bir komisyonda yargılanması kararına varılmıştır. Hasan Hasbi esasında bir âlim idi. Bu yüzden Trabzon müşiri tarafından uygun görülen karara göre Hasbi'nin yargılanacağı zaman komisyonda bir ulema da yer almıştır²⁷⁰. Yargılama sonrası Hasbi tutuklanmış ve hapsedilmiştir. Ancak kısa bir süre

²⁶⁵ BOA, A.}MKT MHM; 1/86 (08 Za 1261/08.11.1845), BOA, İrade Mesâil-i Mühimmme (İ..MSM.), 26/728(19 L 1261/21.10.1845).

²⁶⁶ BOA, İ..MSM., 26/729 (29 Za 1261/29.11.1845).

²⁶⁷ BOA, HR.TO., 283/65 (01 12 1845).

²⁶⁸ BOA, A.}AMD, 1/60 (26 R 1262/23.04.1846), BOA, Meclis-i Vala (MVL.), 3/59 (23 Z 1261/23.12.1845).

²⁶⁹ BOA, A.}MKT, 37/4 (5 Ra 1262/03.03.1846).

²⁷⁰ BOA, A.}AMD, 1/60 (26 R 1262/23.04.1846).

sonra bir akşam saat 21.00 sularında başında nöbet tutan zabıtları aldatarak tutuklu olarak bulunduğu odanın penceresinden firar etmişse de²⁷¹ Osmanlı Devleti hemen harekete geçmiş ve yakalama emri verilmiştir. Bu konuyla ilgili bazı valiliklere ve kaymakamlıklara da Hasbi'nin görüldüğü yerde anında alıkoyulması ve hemen İstanbul'a gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir²⁷².

Elbette ki Hasbi'nin yakalanması için yapılan teşebbüsler bu kadar değildi. Yakalanması için derhal Kapudan Paşa, Zabtiye Müşiri ve İhtisab Nazırı'na haber gönderilmiştir. Serasker Mehmed Hüsrev Paşa'da Hasbi'nin yakalanması için her türlü gayreti gösterdiklerini ve bunun için girişimde bulduklarını Der-Âliyye'ye bildirmiştir²⁷³. Görüldüğü gibi tutumu kendi dış politikasını düşünmek yönünde olan Osmanlı'ya Rusya'nın ikazlarını dikkate almış olup, her iki ülke arasında gerilim yaşanmaması ve siyasi ilişkilerin bozulmaması adına Hasbi ve adamlarının Rusya aleyhine yaptıkları faaliyetlere son vermiştir.

2.2.4. Şeyh Şâmil Hakkında Bazı Olayların Avrupa Gazetelerine Yansıması

Kafkaslar'da verilen mücadeleye dair vuku bulan bazı hadiseler kimi zaman Avrupalı Devletlerin de gündeminde olmuştur. Avrupa tarım, ticaret, zanaat ve teknik açıdan gelişmekteyken basın hayatına da yine Osmanlı Devleti'nden daha evvel girmiş bulunmaktaydı. Bazı gazetelerde sadece Şeyh Şâmil hakkında değil Avrupalı Devletlerin de ahvallerini bildiren haberler yayımlanmıştır. Biz yukarıda da belirtmiştik ki, Rusya'nın giderek tehlikeli bir vaziyet alması İngiltere ve Fransa'nın müttefik olarak hareket etmelerine neden olmuştur. Doğrusu *Morning*, *Chornical*, *Morning Herald* ve *Standard* adlı İngiliz gazetelerde yayımlanan haberler de aynen bundan bahsetmektedir. Her iki devlet müttefik olarak hareket edip, ittifak dışı bir eylemde bulunmamışken,

İngiliz Standard Gazetesi: Rusların verdiği bilgiler doğrultusunda Rusların Hollandalılara muharebe açtıkları esnada Şâmil hakkında da bazı haberler yayımlamışlardır. Osmanlı tarafından bu haberin tercümesi yapıldığında haberin doğruluğu kesin değildir. Zira Ruslara itimat olunursa şayet Şâmil, Rus ordusundan 8

²⁷¹ BOA, A.}AMKT, 39/32 (09 R 1262/05.04.1846).

²⁷² BOA, A.}AMKT, 37/32 (09 Ra 1262/07.03.1846).

²⁷³ BOA, A.}AMKT, 39/32 (09 R 1262/05.04.1846).

yüz kişiyi kılıçtan geçirdikten sonra kaçmayı başarmıştır şeklinde geçen bir cümleden bunu anlamaktayız²⁷⁴.

Do Förm, Oxforq ve Sen Petersburg Gazeteleri: 1813 yılında tercümesi yapılmış bu gazeteler de yine İmam Şâmil hakkında bazı haberler yayımlamışlardır. Ancak bu gazetelerde sadece Şâmil değil, Sultan I. Abdülhamid Han ile ilgili malumatlar yer almaktaydı. Meselâ; *De Förm* adlı gazete yayımladığı bir haber ile Abdülhamid Han'dan övgüyle bahsetmekteydi. Yani, bu gazetede yer alan haber aslında Müslüman olmayan yabancı birinin İngiliz taraflarından yola çıkıp, Avrupa'ya varduktan sonra anlattıklarıdır. Bu kişi Sultan I. Abdülhamid Han'dan bahsederken, halkına, bilhassa yoksullara karşı olan duyarlılığından da söz etmektedir. Yine bu zatın aktardığı bilgilere göre I. Abdülhamid, Hamdi Bey adlı bir adamını halkın içine göndererek malumatlar toplamasını istemekteydi. Bu şekilde Sultan, Hamdi Bey vasıtasıyla olup bitenler hakkında doğrudan doğruya bilgi almaktaydı. *Sen Petersburg* adlı gazete de İmam Şâmil hakkında malumat vermektedir. Bu gazeteye göreyse İmam'ın, hak ettiği bir şekilde mağlup edildiği ancak ceng etmek için yine asker toplamaya başladığı belirtilmiştir²⁷⁵. Yine *Sen Petersburg* gazetesi yayımladığı bir başka haberle; İmam'ın Ruslar üzerine 20 bin askeriyle hareket ettiğini yazmıştır. Ancak Ruslar üzerine hücum etmişse de iki tabur askeri telef olmuş, İmam ise kaçarak kendini kurtarabilmiştir. Bir süre sonra (neredeyse beş-on gün) tekrar asker toparlayan Şeyh Şâmil 17 bin askeri olan Rus birlikleri üzerine yürümüş bu kez Rusları perişan ederek hezimete uğratmıştır. Ayrıca tercümesi yapılan haberin geçtiği bu arşiv belgesinde Ruslar her ne kadar mağlup edilseler de kendilerini galip gelmiş gibi gösterir, aksine İmam'ın 17 bin veyahut 20 bin askerinin telef olduğunu duyuracağına dair bir söylem de yer almaktadır²⁷⁶.

Petersburg, Deba, Konstitüsyonel ve Frankfurt Gazeteleri: 4 Mart 1840 tarihli gibi bu gazetelerde de İmam'ın Ruslarla yaptığı harplere dair haberler yer almaktadır. Aslında uzun bir süre Şeyh Şâmil hakkında malumat alınamamış ancak Dağıstan'dan gelen bir Çerkes olup bitenler hakkında bilgi vermiştir. Yine İmam Şâmil ve Ruslar arasında cereyan eden harp esnasında Rus askerlerin emre uygunsuz tavırlarından dolayı asker toplanamadığı ve Şâmil'in neredeyse Dağıstan'da artık tamamen söz sahibi olarak

²⁷⁴ BOA, TS.MA.e., 560/70 (29 Z 1200/23.10.1786).

²⁷⁵ BOA, TS.MA.e., 558/70 (29 Z 1227/03.01.1813).

²⁷⁶ BOA, TS.MA.e., 475/6 (29 Z 1255/04.03.1840).

halkın kendisine destek vermesi ele alınırken, Bu haberler arasında İmam hakkında fiziksel bilgilere de yer verilmiştir. Mesela sabah akşam durmadan Ruslara karşı mücadele veren uzun boylu bir zat olduğu belirtilmiştir. Ayrıca İmam ve Ruslar arasında gerçekleşen çarpışmalar sonucu İmam'ın 15 bin askerinin öldüğü, 5-6 bin kadar askerinin de yaralandığına vurgu yapılmıştır. Bu gazetelerde geçen ve önem arz eden bir diğer gelişme ise Ruslara hizmet etmiş bir Ermeni olan Danil ile ilgilidir. Bu habere göreyse kendisi Rusya'ya hizmet vermiş ve çoğu kez hizmetlerinin karşılığında nişan ve rütbe alarak ödüllendirilmiştir. Ancak bir süre sonra 15 bin Ermeni askeri ile İmam Şâmil tarafına geçmiştir.

Ayrıca *Sen Petersburg Gazetesi* yayımladığı bir başka haberle; İmam'ın Ruslar üzerine 20 bin askeriyle hareket ettiğini yazmıştır. Ancak Ruslar üzerine hücum etmişse de iki tabur askeri telef olmuş, İmam ise kaçarak kendini kurtarabilmiştir. Bir süre sonra (neredeyse beş-on gün) tekrar asker toparlayan İmam Şâmil 17 bin askeri olan Rus birlikleri üzerine yürümüş bu kez Rusları perişan ederek hezimete uğratmıştır. Ayrıca tercümesi yapılan haberin geçtiği bu arşiv belgesinde Ruslar her ne kadar mağlup edilseler de kendilerini galip gelmiş gibi gösterir, aksine İmam'ın 17 bin veyahut 20 bin askerinin telef olduğunu duyuracağına dair bir söylem de yer almaktadır²⁷⁷.

Meridyonal Avrupa Gazetesi: Yukarıda bahsettiğimiz Ermeni Danil hadisesini ele alarak, Ermenilerin bir kısmının Ruslarla harp eden İmam Şâmil'in saflarında yer aldığını bilgisini destekler nitelikte bir haber yazmıştır²⁷⁸.

Prusya Gazetesi: (1840) General Labotzof komutasındaki Rus birliklerinin İmam Şâmil'i mağlup ettiğini yazmıştır. Aynı yılın 12 Aralık tarihinden, 3 Kasım'a kadar Dağıstan'a Şâmil üzerine yürüdüğü ve İmam'ın tedirgin olup geri çekildiği belirtilmiştir. Bizzat Ruslar tarafından yazılan habere göre İmam'ın ordusu mağlup edildikten sonra Ruslar, Dağıstanlılara ait mallara el koymuşlardır. Ayrıca Prusya gazetesi, Rus ordusundan sadece 1, İmam'ın ordusundan ise 8 kişinin öldüğünü ve en yakın adamlarından bazılarının da esir edildiklerini yazmıştır²⁷⁹.

Frankfurt Post Gazetesi: Prusya gazetesinde yazılan haberlerin aksine Rusların mağlup edildiklerini yazmıştır. Yani Dağıstan 20 Aralığa kadar ele geçirilecekken İmam Şâmil ve orduları aniden Ruslar üzerine yürümüştür. 1200 askerden oluşan Rus ordusu

²⁷⁷ BOA, **TS.MA.e.**, 475/6 (29 Z 1255/04.03.1840).

²⁷⁸ BOA, **TS.MA.e.**, 560/78 (29 Z 1200/23.10.1786).

²⁷⁹ BOA, **TS.MA.e.**, 509/48 (29 Z 1255/04.03.1840).

800 askerden oluşan İmam Şâmil ordusu tarafından kılıçtan geçirilmiştir. Ayrıca gazetenin vermiş olduğu malumatlara göre Dağıstan halkı ellerinde silahlarla İmam'a destek olmaktadır. Dağısyan halkının da İmam ile ceng ettiğini gören Rus ordusu geri çekilmiştir. Ruslara ait bu mağlubiyet ise tüm Rus havalisi arasında duyulmuştur²⁸⁰. Yani Rusya ne kadar mağlup olursa olsun öteden beri daima Şâmil'i mağlup ettiğini ve galip geldiğini yazmaktaydı²⁸¹.

Frankurt ve Debats Gazeteleri: (1846) Bu gazete de Rusların söylediklerinin aksini söylemekle de kalmıyor, Rusya ve Prusya'nın diğer Avrupalı Devletlerle toplanıp başlangıçta ittifak ettiklerini ancak daha sonra ahitnamenin dışına çıktıklarından da bahsetmektedir. Ancak ittifak bozulmuşsa da Fransa'dan habersiz gerçekleşmemiştir diyen gazete haberi, diğer devletlerin asıl gayelerinin de Rusya'nın Avrupalı devletlerle olan ittifakına son vermektir. Bu gazetelerin yazmış olduğu haberlerin kısacası şu şekildedir; İmam Şâmil, 200 Rus askerini kılıçtan geçirip kaçırmıştır. Fakat *Debats gazetesinin* bahsettiği bir ayrıntıya göre Dağıstan halkı her ne kadar İmam'a destek veriyorsa bile bazıları İmam'dan korkmayıp Ruslara katılmışlardır. Yine *Debats gazetesini*, *Prusya gazetesinde* birkaç bilgi alıntılanarak; Rus askerlerinin İmam Şâmil askerlerinden sayıca daha fazla olduğunu fakat buna rağmen İmam'ın sadece 3 askerinin zayi olduğunu yazmaktadır²⁸².

Fransız gazetesine göreyse; İngiltere ve Fransa'nın Ruslara karşı ittifak halinde olması oldukça elzem bir durumdur. Zira Rusların Kuzey Kafkas bölgesindeki ilerleyişi ve Şeyh Şâmil'in direnişi göz önünde bulundurulursa her iki devlet kendi güçlerini birleştirmişler. Dolayısıyla bu ittifak Rusya'nın İstanbul'a dahi (Çar Deli Petro'nun vasiyetnamesinde tam da bahsettiğimiz husus) ayak basmasına cesaret edememesine sebep olacaktır. Yani gazetede yayımlanan habere göre İstanbul'un muhafazası için de böylesi bir ittifakın zaruri görünmektedir²⁸³.

2.2.5. Kırım Savaşı Sırasında Şeyh Şâmil ile Yapılan Yazışmaların İçeriği

Kırım Savaşı, XIX. yüzyılın en önemli gelişmelerindedir. İştahı giderek kabaran Rusya'nın faaliyetleri gerek Osmanlı Devleti, gerekse Avrupalı Devletler için artık can

²⁸⁰ BOA, TS.MA.e., 243/23 (29 Z 1255/04.03.1840).

²⁸¹ BOA, TS.MA.e., 509/48 (29 Z 1255/04.03.1840).

²⁸² BOA, TS.MA.e., 560/49 (12 M 1263/31.12.1846).

²⁸³ BOA, TS.MA.e., 560/49 (12 M 1263/31.12.1846).

sıkıcı bir raddeye ulaşmıştır. Özellikle de Çariçe II. Katerina (Yekaterina) döneminde Ruslar, artık bir cihan devleti olma gayretindeydiler. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar; Balkanlar ve Kafkaslar'da hatta doğudan batıya neredeyse dünya üzerinde emellerini gerçekleştirmek için bir fırsat yakalamış bulunmaktaydılar. I. Çar Nikola döneminde Rusya 1841 Boğazlar sözleşmesiyle birlikte avantajlı bir hale gelmiştir. 1848-1849 yıllarında ise adeta Avrupa'nın komutanı edasıyla davranan Ruslar son hamleyi de yapmak için harekete geçmişlerdir. Bazı muhtelif yerlerde kışkırtmalara sebebiyet verip sorun teşkil etmeye başlamış, Kudüs'ün emniyeti ile ilgili farklı bir problem ortaya atarak bir nevi bahane aramaktaydı. Ayrıca, çıkan sorunlara garantör olma bahanesiyle de Eflak ve Boğdan'ı kuşatmıştır. Osmanlı Devleti'ni "Hasta Adam" olarak tasvir eden Rusya, aldırış etmeden Tuna vadisine dahi göz dikmiş idi. Nitekim Rusların bitmek bilmeyen bu istekleri artık beynelmilel bir sorun olarak görünmekteydi. Bilhassa İngiltere, Rusların Doğu Akdeniz'de nüfuz sahibi olmasından yana bir endişe içerisindeydi. Bunun içindir ki İngiltere Osmanlı Devleti'ni korumaya yönelik bir politika izlemiştir. Fransa ve Sardunya'nın da katılmış olduğu bir ittifak neticesinde 1853-1856 yılları arasında sürececek olan Kırım Savaşı kaçınılmaz olmuştur²⁸⁴.

Peki, savaşı başlatan asıl sebep neydi? Bilindiği gibi Kudüs'te Katolik Fransızlara ait dini mevkilerin ve hakların çoğu Ortodoks Hristiyanların eline geçmiş idi. Hâlbuki Osmanlı Devleti tarafından 1739'de ilân edilen Tanzimat Fermanı ile Katolikler çeşitli haklara sahip olmuşlardı. Tanzimat Fermanı ile Avusturya ve Rusya pek hoşnut olmamıştır. Fakat Ruslar için bir fırsat doğmuştur adetâ. Nitekim Ortodoks olan Ruslar, Katolik teb'ayı ilgilendiren kararlara serzenişte bulunarak Osmanlı'ya akıl vermeye çalışmışlardır. Evvelden beri İstanbul'u ele geçirerek boğazlarda söz sahibi olup Akdeniz'e kadar inme hedefi güden Rusya, Katolik ve Protestanlara verilen hakları fırsat bilerek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine rahatlıkla karışma imkânı elde etmişlerdir. Ayrıca Mısır'da Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın da güçlkle bastırılması Rusya'yı Osmanlı üzerine yürümeğe azmettiren bir başka etkendi. Diğer Avrupa Devletlerinden evvel kendisi harekete geçmeliydi ve nihayetinde Kudüs meselesini öne sürerek böylece Kırım Savaşını aslında başlatmış oluyordu²⁸⁵.

²⁸⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Ankara 2006, S.V; Ceyhan, a.g.t. ss. 46-49.

²⁸⁵ T.C. Genel Kurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtü* (1853-1856), Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1986, s. 4.

Kudüs meselesini biraz aydınlatmak istiyoruz; 1789-1799 yılları arasında Fransa'da ki ihtilal sürecini Kudüs'teki Ortodoks Hristiyanlar fırsat bilerek Katoliklere ait kutsal mevkileri ele geçirmişlerdir. Nitekim Fransızlar dini anlamda yapmış oldukları ihmalleri telafi etmek maksadıyla Osmanlı Devleti'nden kaybettikleri hakları geri istemişler ve bu ricaları kabul edilmiştir. İşte tam da bu nokta da Hristiyanlığın Ortodoks mezhebi mensubu olan Ruslar atağa geçmiştir. Bu karara şiddetle karşı çıkarak Ruslar, aslında Kırım Savaşının başlamasına sebep olmuşlardır²⁸⁶.

Rus Sefiri olarak Mençikof İstanbul'a gelmişse de Osmanlı Devleti ile yaptığı resmi görüşmeler sonucu gayesine ulaşamamıştır. 19 Mayıs 1853 yılında Osmanlı Devleti, Rusya ile olan münasebetini sonlandırınca Mençikof ve heyeti derhal ülkesine geri dönmüştür. Akabinde ise Rus ordusu savaşı başlatacak hamlesini yapmakta gecikmemiş, Yani Ruslar açıkça savaşı ilân etmemiş ancak, Eflak ve Boğdan işgal edilmiş, Ruslar Prut nehri üzerinden Romanya'ya girmişlerdir. Nitekim Rusların Boğaz önünde görünmeleri ile Osmanlı Devleti 4 Ekim 1853 senesinde Rusya'ya karşı savaş ilan etmiştir ve Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan, Erzurum, Batum ve Trabzon hafiften tahkim edilmeğe başlanmıştır. Elimizdeki arşiv belgesi de bunu destekler niteliktedir. Zira 1 Kasım 1853'de Şeyh Şâmil'e gönderilen hükme göre Anadolu müşiri ile birlikte diğer Kafkas hanlık beylerinin de desteği alınarak Ruslara karşı savaşa destek vermesi istenmiştir. Osmanlı Devleti'nin Ruslara harp ilan etmesi ilk resmi gazete olan Takvim-i Vekayi'de dahi yayımlanmıştır. Savaşın giderek şiddetlenmesinde belki de en can alıcı nokta Sinop'ta Patrona Osman Paşa (Amiral Osman) komutasında Osmanlı Devleti'ne ait olan donanmanın aynı yıl 30 Kasım'da yakılıp imha edilmesi olmuştur. Karadeniz'de Osmanlı'ya ait donanmanın Ruslar tarafından imha edilmesi sonucu Osmanlının yardım talebi üzerine üzerine 3 Ocak 1854 tarihinde müttefik devletler de savaş sahnesinde fiilen görünmeye başlamışlardır. Her ne kadar Ruslar karşı savaş ilan etmemişlerse bile Karadeniz'e asker çıkarmak zorunda kalmışlardır. Sonuç itibariyle giderek büyüyen Rus tehlikesi karşısında endişeye kapılan İngiltere ve Fransa'da 18 Nisan 1854'de Rusya'ya karşı savaş ilan ederek resmen katılmış oluyorlardı. Savaş esnasında en çetin çatışma ise savaşa adını veren Kırım'da gerçekleşmiştir. 1854 yılında Ruslar Silistre'ye saldırmışlardır. Ancak 18 Mayıs'tan 29 Haziran'a kadar süren

²⁸⁶ Emin Ali Çavlı, *Kırım Harbi Paris Muahedesi 1856*, Çığıracan Tarih Kitapları Serisi Nu: 6, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1957, s. 7.

çarpişma sonucu İngiliz ve Fransızların da savaş sahnesine dâhil olmalarının ardından Silistre'yi zapt eyleyemeyeceklerini anlayarak geri çekilmişlerdir²⁸⁷.

Kırım Savaşı'nın en çetin çarpışmalarına sahne olan yer Sivastopol'du. İngilizlerin teklifi ile 13 Eylül 1854 tarihinde Osmanlı Devleti; Mahmudiye ve Teşvikiye gemileri ile birlikte Fransa ve İngiltere'nin de kendisine müttefik olmasıyla Kırım'a asker çıkarmağa karar kılmışlardır. Kırım'ın Gözleve dolaylarına kadar varmışlardır. Ancak Alma nehri kıyısında Ruslarla çarpışmak zorunda kalmışlardır. Böylece Sivastopol hem karadan hem de denizden kuşatılmıştır. Türk filosu Kayserili Ahmet Paşa tarafından komuta edilmekteydi. Alma nehri kenarında gerçekleşen muharebeyi müttefik devletler kazanmıştır. Öyle ki zafer sevinci kısa sürede İstanbul'da duyulmuş ve coşkuyla karşılanmıştı. Sivastopol'da çok kanlı çarpışmaların yaşandığı Kırım Savaşına 26 Ocak 1855'de İtalya'da katılma kararı alıp, Mayıs ayında bizzat savaşa dâhil olmuşlardır. Velhasıl, çetin geçen bir kışın ardından Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın idare ettiği Sivastapol kuşatması Rusların başarısızlığı ile sonuçlanmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'ne ait bir gemi ile birlikte Fransız ve İngiliz gemileri Ruslar üzerine şiddetli atışlar yaparak Rusları harp alanını terk etmek zorunda bırakmışlardır. Nitekim müttefik devletlerin 1854 Eylül sonlarında Alma zaferi ile Sivastopol'u muhasara etmeleri sonucu Rus ordusu 7 Eylül 1854 tarihinde Sivastopol'dan geri çekilmiştir²⁸⁸.

Bizler bu başlık altında da asıl amacımız olan Şeyh Şâmil ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri ele almaya çalışacağız. Daha evvel de belirttiğimiz gibi Şâmil, Ruslarla olan direnişine destek için Osmanlı'ya çoğu kez yardım talebinde bulunmuştu ancak içinde bulunulan bazı durumlar gereğince talepleri karşılıksız kalmaktaydı. Kırım Savaşı başladığında da zaten İmam, Ruslara karşı gazâ etmekteydi. Yukarıda da belirttiğimiz şekilde artık Rusya ile gerek Avrupalı Devletler gerekse Osmanlı Devleti arasında ciddi bir gerginlik yaşanılmaktaydı. Bu da Şâmil ve Osmanlı'nın birlikte hareket etmelerini olanaklı kılmaktaydı. Zira Osmanlı Kafkaslar'da Ruslara karşı ceng edecek bir yiğide ihtiyacının olduğu aşikârdır. Yukarı da da zikrettiğimiz şekilde, Sultan

²⁸⁷ Takvim-i Vekayi'deki habere göre; Zilhicce Ayı'nın 22- 23'cü günlerinde Bab-ı Âli'de vekillerin, vezirlerin ve de ulemâların toplanması sonucu Meclis-i Umûmî'de alınan karara göre Rusya Devleti'ne harp olunmasına karar verilmiştir. (Daha fazlası için bkz. Çavlı, *a.g.e.* ss.7-16); T.C. Genelkurmay Başkanlığı *a.g.e.* ss.70,84,120; Berkok, *a.g.e.* ss. 492-495; BOA, **C.HR.**, 110/5454 (29 M 1270/01.11.1853)

²⁸⁸ Çavlı, *a.g.e.*, ss. 16, 30-38; Berkok, *a.g.e.*, s. 503; T.C. GenelKurmay Başkanlığı *a.g.e.*, s. 122.

Abdülmecit Han tarafından İmam Şâmil'e 1 Kasım 1853'de bir ferman gönderilmiştir. Bu fermana göre Abdülmecit Han; Rusların Prut nehrini geçerek Eflak ve Boğdan'ı işgal ettiklerini bildirirken, Tuna boyuna, Trabzon ve Erzurum taraflarına da asker sevk edildiğini belirtmiştir. Ayrıca İmam'ın Derbent, Kuba (Quba), Karabağ gibi hanlıkların beyleriyle ittifak etmesi ve bu süreçte Anadolu Ordusu Müşiri Abdülkerim Paşa ile iletişim halinde olarak Ruslara hücum etmesi istenilmiştir²⁸⁹. İmam, böylece Ruslara karşı bir cihad için davet edilmiş oluyordu. Ancak o, zaten yıllardır Gazavat bayrağını taşımakta ve Ruslarla ceng halinde idi. Şeyh Şâmil, bu fermana yanıt vermekte gecikmemiş, 13 Aralık 1853 tarihinde göndermiş olduğu bir cevapla, Rusları Kafkaslardan çıkarabilmenin bir yolu olarak gördüğü Tiflis üzerine yürüme teklifini sunmuş ancak bu teklifi kabul görmemiştir²⁹⁰.

Şâmil, Rusları kısırmak için karşılıklı saldırıda bulunma teklifini beyan ettiği sıralarda Kars, Ruslar tarafından işgal edilmiş bulunmaktaydı. Sinop, Silistre, Sivastopol safhalarından sonra savaşın gerçekleştiği diğer bir önemli bölge olan Kafkas cephesi ile ilgili yani Kars'ta cereyan eden çarpışma ile ilgili malumat vermek istiyoruz. Burada Ömer Lütfi Paşa'nın Gürcistan harekâtı önem arz etmektedir. Bilindiği gibi Şâmil Tiflis üzerine yürümeyi teklif ettiğinde başta reddedilmişti. Ancak Kars'ın General Muraviyef'in komuta ettiği Rus ordusu tarafından muhasara altına alınması ile Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa da bu fikri gündeme getirmiştir. Ancak izlediği yanlış bir politika sonucu rağbeti düşmüştür. Paşa, Rusların Kars'tan çekilmeleri için onları yanlış bir tarafa çekmek için Batum'a doğru yola çıkmıştır. Kars'a zahire götürmesi için de Selim Paşa Erzurum'a gönderilirken, Ömer Lütfi Paşa'da, Rusların bu durumu fark etmemeleri için gizlice Ahıska üzerinden Sohum'a oradan da Tiflis üzerine hareket etmiştir²⁹¹. Sohum üzerine sevk olunan ordunun harekâtı da derhal Şâmil'e gönderilen bir tahriratla bildirilmiştir²⁹².

Ahmet Cevdet Paşa'nın *Tezâkir-i Cevdet* adlı eserinden naklolduğu üzere, Ömer Lütfi Paşa'nın tercih ettiği bu istikamet çok sayıda nehir ve bataklıklardan oluşmaktaydı. Ayrıca sonbahar yaklaşmakta ve sonrasında kış bastıracaktı. Yani geç kalınmış bir harekât idi. Dolayısıyla Ruslar durumun farkında olduklarından sevk

²⁸⁹ BOA, C.HR., 110/5454 (29 M 1270/01.11.1853).

²⁹⁰ Budak, *a.g.e.* s. 69.

²⁹¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet*, Tezkire-7 (Yay. Cavit Baysun), TTK Yayınları, Ankara 1953, s. 60; Berkok, *a.g.e.*, s. 503.

²⁹² BOA, A.}MKT.MHM., 78/39 (20 S 1272/01.11.1855).

olunan ordudan yana herhangi bir endişeye kapılmamış aksine Kars'a daha çok yüklenmişlerdir. Selim Paşa ile gönderilen zahirenin de Kars'a ulaşmaması üzerine açıkla boğuşan Kars Ruslara teslim olmak zorunda kalmıştır. Kars ile ilgili haberleri yayımlayan *Takvim-i Vekayi'deki* habere göre; Kars'a giren Ruslar; Vasıf Paşa'yı, Kars mutasarrıfı Vezir İsmail Paşa ve maiyetlerinde bulunan iki müşir ile 8 bin asker esir edilirken, redif askerleri ve ahali serbest bırakılmıştır. Bu olayın ardından Ömer Lütfi Paşa, Gürcü ve Abaza memleketlerinde dolaşarak zaman kaybettiği düşünülerek rağbet kaybetmiş ve halk arasında çeşitli söylemlerle anılmıştır. Yine Ahmet Cevdet Paşa'dan naklolunan bir bilgiye göre; Kimi Ömer Lütfi Paşa hakkında; Mevki bilmediği halde sadece haritaya bakarak yola çıktığını söylerken, kimi de; Yanındaki yabancı zabitleri aldattı demiştir. Hatta kimine göreyse Ömer Lütfi Paşa Rusya ordusuyla karşılaşamayacak bir yola sapıp gitmiştir. Rüştü Paşa, Ömer Lütfi Paşa'ya yöneltilen eleştirilere karşılık onun bu yaptığını destekler nitelikte bir söz söylemiştir. Rüştü Paşa, Ömer Lütfi Paşa'yı savunarak onun bu yaptığını yılanın başını öteki tarafa çevirmek için kuyruğuna basmaya benzetmiştir²⁹³.

2.2.6. Şeyh Şâmil'in Asker Toplamasına Dair Kırım Savaşı Sırasında Meydana Gelen Bazı Olaylar

Şâmil'in Ruslara karşı boyun eğmeyişi ve mücadelesi dikkatle incelendiğinde özellikle Kırım Savaşı değerlendirilecek olunursa Osmanlı Devleti için biçilmiş bir kaftan olduğu aşikârdır. Keza İmam daha harp başlamadan önce kararlılıkla bu mücadeleyi sürdürmekteydi. Zira elimizdeki arşiv belgeleri de bu bilgiyi destekler niteliktedir. Nitekim İmam'ın Kırım Savaşından önce 1845-1847 yılları arasında Ruslarla mücadele edebilmek için çeşitli yerlerden askerler topladığına dair arşiv belgeleri mevcuttur. Hatta 11 Ekim 1845 tarihli arşiv belgesine göre İmam'ın Rus sınırları dâhilinde asker toplayarak uygunsuz bir adım atmış olmasını Ruslar Erzurum konsolos vekilleri vasıtasıyla Osmanlı'ya bildirmişlerdir. Yine benzer bir hadiseye göre

²⁹³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet*, s. 60, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Türk Zaferleri Serisi, Nu: 2, *Türk Zaferleri 1799-1802 Osmanlı- Fransız Harbine Akka Kalesi Savunması, 1853-1856 Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1981, s. 59.

İmam'ın 1847 yılında Tiflis'i işgal etmek için Trabzon'da asker topladığı gündeme gelince konunun gizlice araştırılması için Erzurum valisine emir buyrulmuştur²⁹⁴.

Nitekim Kırım Savaşı başladığı yıl Şeyh Şâmil henüz Osmanlı'dan cihad çağrısı almadığı zamanlarda bile Ruslara karşı tekrar adam toplamaktaydı. 23 Temmuz 1853 (1269 Şevval 16) tarihli arşiv belgesine göre önce Çar kalesi kuşatılmış, daha sonra Gence güzergâhında bulunan bir Rus postasına el koyulmuş hatta bu postadan 36 bin manat, 14 bin imperyal ve 7 bin manatlık kâğıt akçeye el konulmuştur²⁹⁵. Açıkçası bölgedeki bu hareketlilik güvenliği de tehdit eder bir hal almaktaydı. Öyle ki, Tiflis Konsolosu Muhammed Emin Efendi; "*hâlihazırda Kafkaslar'daki vaziyet için pusulasının kayıp dümeninin kopuk olduğu bir gemi olduğu*" benzetmesini yapmıştır. Öyle ya Kuzey Kafkas'a asker ve teçizat sevkiyatı gerçekleştiremeyen Ruslar, Tiflis'e varmak için başka yollar aramaya başlamışlardır. Eylül ayına gelindiğinde İmam'ın Ruslara yönelik saldırıları halâ devam etmekteydi. 5 Eylül'de 10 bini aşkın askeriyle Zakartala şehri tepesine saldırmışsa da 64 askerinin ölüp, 113 tanesinin de yaralanmasıyla İmam, muvaffak olamamış geri çekilmiştir. Ancak iki hafta içerisinde yeniden bir saldırıya geçmiş bunda da başarılı sağlayamamıştır. Gerçekten de İmam, saldırı ve kuşatmalarda başarı sağlayamamış olsa bile, Rusların Güney ve Batı Kafkaslar'da ki askerî hazırlıklarını sekteye uğratmıştır. Dolayısıyla Ruslar da buralarda kayda değer bir başarı sağlamamışlardır. Zaten artık Osmanlı Devleti de cihad çağrısında bulunmuş ve İmam'a yardım gönderilmesi gerektiğini Anadolu Ordusu Müşiri Abdülkerim Paşa'ya bildirmiştir²⁹⁶.

Şeyh Şâmil, Mahmud Efendi vasıtasıyla başka hususları da Osmanlı'ya bildirmişti. Bildiğimiz gibi İngiltere ve Fransa Rusya'ya karşı Osmanlı ile müttefik olarak hareket etmekteydiler. Nitekim savaş için hazırlanmış olan silahların Fransız amiraller tarafından taşınacağını bildiren İmam'ın bu hususta Osmanlı tarafından izin istediği de yine arşiv belgelerinde mevcuttur²⁹⁷. Savaşın devam ettiği 24 Mayıs 1854 yılında Halil Paşa'nın teklifi ile Şâmil'e hem vezirlik rütbesi, hem de *Dağıstan Serdar-ı Ekrem*'i unvanı verilmiştir. Bu unvanlar sadece İmam ile sınırlı kalmamış; Oğlu Gazi

²⁹⁴ BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.), 1335/19 (11 10 1845), BOA, A.}AMKT., 104/58 (30 Z 1263/Belge Tarihinde Hata olabileceğinden takvim çevirisi yapılamamıştır.)

²⁹⁵Manat, Türkmenistan'a ve Azerbaycan'a ait bir para birimidir. (www.lugatim.com/s/Ruble (15.09.2020); BOA, Divan Kalemi Evrakı (A.}DVN), 90/15 (16 L 1269/23.07.1853).

²⁹⁶ BOA., A.}DVN., 90/15 (16 L 1269/23.07.1853); Ceyhan, a.g.t. ss. 56-57.

²⁹⁷ BOA., Hariciye Nezareti Siyasi HR.SYS., 80/52.(07 11 1853).

Muhammed, Cumuy Han, Hasay Han ve Danyal Sultan gibi İmam'a yakın isimlere *Mirivâlık*, Şamhal Hanı Ebu Müslim'e ise *Feriklik* rütbesi verilmiştir. Bu unvanlar İmam için sadece bir ödül değil, Kafkas hanlıklarını da kendi etrafında toplamasına yönelik yetkiydi aslında. Nitekim elimizdeki bu arşiv belgesine göre İmam kendisine tevdi edilen bu unvanlar neticesinde diğer Kafkas hanlık beylerini etrafında topladığını Mahmud Efendi aracılığı ile Anadolu Ordusu Müşiri'ne bildirmiştir. Ayrıca elimizdeki arşiv belgesine göre bu unvanların şimdilik aleni bir şekilde tevcih edilmek yerine kendilerine hemşerileri aracılığıyla bildirilmesi münasip görülmüştür²⁹⁸.

İmam'ın naiplerinden Mehmet Emin Efendi'nin, Gürcistan'a yürüyerek Şâmil ile birleşmek istediği²⁹⁹ Kırım Savaşı esnasında bir hadise daha vuku bulmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz üzere İmam Ahulgoh kuşatmasında İmam Şâmil, oğlu Cemaleddin'i Ruslara rehin olarak verilmişti³⁰⁰. Fakat savaş esnasında İmam'ın adamları Gürcü Prensi David Çavçavadze'nin eşini ve baldızını kaçırmak üzere esir almışlardır. Ayrıca esir alınanlar içerisinde kaçırılan prensesin mürebbsi madam Drancey'de bulunmaktaydı. Madam Drancey, Fransa'da bir postane memuru olan Mösyö Lemaire'nin kızı idi. Nitekim Prens David Rus çarından yardım isterken, Batum'da bulunan Fransa konsolosu Mösyö Steyet de ahvali Asakir-î Şahâne kumandanı Mustafa Paşa'ya bildirerek, konunun soruşturulması talebinde bulunmuştur. Tabi o sırada Şâmil de kaçırılan Prenseslere karşılık yıllar önce rehin olarak Ruslara vermiş olduğu oğlu Cemaleddin'in geri iade edilmesini talep etmeyi düşünmekteydi. Velhasıl öyle de oldu. Prenseslerin bir an evvel serbest bırakılmaları hem Petersburg sarayının hem de Gürcü Kraliyet ailesinin önceliği olacağından İmam'a Prenseslerin karşılığında ne istediği sorulmuştur. Şeyh Şâmil de 15 senedir yuvasından ayrı yaşayan oğlu Cemaleddin'in geri iade edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Prenseslerin hayatı mevzu bahis olduğundan İmam, Cemaleddin'i teslim alırken Prensesleri de serbest bırakmıştır³⁰¹.

²⁹⁸ BOA., **I.DH.**, 301/19040. (26 Ş 1270/24.05.1854).

²⁹⁹ Mehmet Emin Efendi, Abaza kabilesinden bir takım askerle ile Gürcistan üzerine yürüyüp burada İmam Şâmil ile birleşmek istemekteydi. Ayrıca yine Naip Mehmet Emin Efendi'ye göre; Osmanlı tarafından yeterli sayıda bir askeri yardımı yapılmış ve Tiflis'e doğru hareket edilmiş olsaydı şüphesiz bu hareket Rusları kararlarından yaldiracak ve Ruslar böylece Osmanlı'nın sunacağı teklifleri kabul edecekti. (Ceyhan , *a.g.t.*, ss.57-58) Hâlbuki 1854 yılında Gürcistan'ın Kaheti dolaylarına kadar varan İmam Şâmil'de Tiflis'e yönelik bir hareket yapılmasından yanaydı fakat Osmanlı'yı bir türlü Tiflis'e doğru hareket ettirememiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Budak, *a.g.e.* s. 69)

³⁰⁰ Tansu, *a.g.e.* ss. 64-70.

³⁰¹ BOA, **HR.SYS.**, 907/16 (20 .10.1854); BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (**HR.MKT**), 91/14(29 M 1271); Tansu, *a.g.e.*, ss. 92-95; Ceyhan, *a.g.t.* s. 58.

Savaşın devam ettiği 23 Eylül 1854 yılında gelen talimnameye göre yine savaş esnasında meydana gelen bir başka olay da, İmam'ın bazı askerlerinin Gürcistan'da uygunsuz hareketler sergilemesi ile ilgilidir. Yine elimizdeki arşiv belgelerine göre, Şâmil'in maiyetinde bulunan bazı askerler Gürcistan'da resmi görevi olan ve servet sahibi bazı kişilerin yazlıklarını basarak birkaç kişiyi idam edip, bazı kadınları kaçırap ve bazı Rus askerleri de esir almışlardı. Bunun üzerine İngiliz Sefiri, baş tercüman Mösyö Pizani vasıtasıyla durumu Osmanlı Devleti'ne bildirmesi için bir talimname göndermiştir. Ertesi yıl 12 Eylül 1855 yılına işaret eden (29 Z 1271) arşiv belgesine göre bu talimnamenin bir müsveddesi daha gönderilmiştir. Bu ve benzeri hadiselerin men edilmesi için gönderilen ve bir şikâyet niteliğinde olan bu talimnameye göre ise; esir edilen Rus askerlere iyi muamele edilmeli, yiyecek-içecek gibi ihtiyaçları karşılanmalıdır³⁰².

Sonuç itibariyle Şâmil her ne kadar Osmanlı'dan yardım talebinde bulunmasına rağmen, Kırım Savaşında Rusya'ya Karşı Osmanlı'ya yardım edebilecek biçilmiş bir kaftandı aslında. Keza gerekli çabayı göstermiş olmasına rağmen, Ahmet Cevdet Paşa; İmam'ın Kırım Savaşı esnasında kendisinden beklenen gayreti göstermeyip seyirci kaldığını söyleyerek serzenişte bulunmuştur. Zira Ahmet Cevdet Paşa, *Cevdet-i Tezakir* adlı eserinde sadece Şâmil'e sitem etmemiş, Çerkes ve Abaza halklarının dahi tarafsız kaldıklarını söyleyip yıllarca Ruslarla pençeleşip ceng etmelerine rağmen kendilerine verilen *paşa ve bey* gibi unvanlara dahi itibar eylemediklerini belirtmiştir³⁰³.

2.2.7. Avrupalı Devletlerin Kırım Savaşı'ndaki Emelleri ve Paris Barış Antlaşması

Evvelden beri Rusya birçok yerde zikrettiğimiz gibi neredeyse tüm cihana yayılma eğilimli bir politika gütmüştür. Rusya'nın böylesi kabaran iştahı tehlikeli bir hâl almaya başlamıştır. Özellikle Kırım Savaşı ile durum daha da stratejik bir noktaya varmıştır. Bunun içindir ki Osmanlı Devleti'ni pek önemsediklerinden değil de,

³⁰² BOA, Hariciye Nezareti Tercüman Odası (HR. TO.), 220/48 (23 09 1854); BOA, A.}AMD., 64/44 (29 Z 1271).

³⁰³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir-i Cevdet* adlı eserinde İmam Şâmil'in sanki Ruslarla barış yapmışçasına Kırım Harbine destek vermediğini belirtmiştir. Sadece İmam'ın değil Abaza ve Çerkes kabilelerin de gerekli gayreti göstermediklerini belirterek serzenişte bulunmuştur. Oysaki yıllardır Ruslarla harp halinde olmalarına rağmen kendilerine tevcih edilen unvanlara dahi itibar eylemediklerini belirtirken, Eğer gerekli desteği vermiş olsaydılar sonuçların Osmanlı açısından daha farklı olacağını da söylemektedir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Cevdet Paşa *Tezakir-i Cevdet* s. 90).

İngiltere başta olmak üzere ve sonrasında Fransa kendi emelleri doğrultusunda Kırım Savaşı'na Osmanlı ile müttefik olarak katılmışlardır.

Peki, bu iki Avrupalı devlet'i Kırım Savaşında endişeye düşüren asıl sebep neydi ve ne gibi emelleri vardı? Zira Fransa Akdeniz üzerindeki hâkimiyetini düşünmekteydi. Yani Akdeniz'de kendi çıkarlarını tehdit edecek her türlü oluşumun karşısında yer alacaktı. Böylece Akdeniz'deki varlığını tehdit edecek tüm unsurlara da izin verememiş olacaktı. İngiltere'nin de Fransızlardan pek de geri kalır bir yanı yoktu. Keza İngilizler de hâkimiyet sürdürdükleri alanların güvenliği açısından endişe taşımaktaydılar. İngilizler ve Fransızlar Kırım Savaşı'nda Osmanlı ile birlikte hareket etmelerine rağmen savaşta aktif bir rol üstlenmesini de istememekteydiler. Bu amaçla Osmanlı Devleti'nin pasif kalması niyetinde de olmuşlardır³⁰⁴.

İngilizlerin Kırım Savaşına destek verme gerekçelerini biraz daha ayrıntılı anlatmak istiyoruz. İngilizler ile Osmanlı arasındaki sözleşme 1580 yılında gerçekleşmişti. Bu sözleşmeye göre İngiliz tüccarlar ve ticaret gemileri Osmanlı'ya ait denizlerde serbestçe hareket edecekler, 1583 yılındaki antlaşma gereğince de İstanbul'da daimi elçi bulundurabileceklerdi. 1601'de III. Mehmet tarafından yayımlanan bir ahitname ile yine İngilizler imtiyaz elde etmişlerdir. Nitekim XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı'ya ait olmayan limanlarda deniz ticareti İngiliz, Hollanda ve Fransız gemilerin tekelindeydi. 26 Ocak 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra İngiltere'nin Avrupa'daki rolü de değişmeye başlamıştır. Ayrıca İngilizlerin XVIII. yüzyılda Fransızlara rakip olup Rusları desteklemeleri de Rusya'nın güç kazandırmıştır. İngilizlerin buradaki amacı ise Doğu Akdeniz'de Fransız varlığına son vermektir. İngilizler 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşında dahi Rusları desteklemişlerdir. Hatta Çeşme'de Osmanlı'ya ait deniz filolarının imha edilmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Fakat 1841 Boğazlar sözleşmesi ile Rusların Osmanlı Devleti'ne ait toprakları bölmek istemesi ile İngilizlerin tavrı büyük ölçüde değişmeye başlamıştır. Özellikle İngilizler, 1838'de imzalanan Ticaret Antlaşması sayesinde Osmanlı'ya ait topraklarda bazı imtiyazlar elde etmiş olup, 1850 Gümrük Tarifesi Antlaşmasıyla da ticari yetkileri genişlemiştir. Rusya'nın 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile Boğazlarda avantajlı hale gelmesi tedirgin etmiştir³⁰⁵.

³⁰⁴ Çavlı, *a.g.e.* s.11; Berkok, *a.g.e.* ss. 494-495.

³⁰⁵ Karlofça Antlaşması'nda Osmanlı kaybettiği toprakları geri almak için Venedik'e savaş açmış ve Mora Yarımadası Osmanlı'nın eline geçmiştir. Özellikle Boğazlar Antlaşması sonrası İngilizler siyasi

İngilizler ile Osmanlı arasındaki asıl iş birliği ise Mısır'ın 1798'de Fransızların Napolyon Bonapart kumandasındaki orduları tarafından kuşatılmasıyla başlamıştır. Çünkü İngilizler, Hindistan yolunun güvenliği ile yakından ilgilenmekteydi. Nitekim Fransızlar 1801 yılında İngilizlerin desteği ile Mısır'dan çıkarılmışlardır. 1806 Osmanlı-Rus Savaşında ise stratejik davranan İngilizler bu kez Fransızlara karşı tek kalmamak için Rusların yanında yer almışlardır. Gayesi Mısır'da nüfuz sahibi olmak isteyen İngiltere, tekrar buraya yönelmiş ancak 1807'de Mehmet Ali Paşa tarafından hezimete uğratılmıştır. 5 Ocak 1809 yılında her iki devlet arasında bir antlaşma yapılmış ve boğazların yabancı savaş gemilerine açık olmaması kararı alınmıştır. Şüphesiz bu karar İngiltere'yi bir hayli memnun edecektir. Zira Rusların Karadeniz'de, İstanbul'da ve Boğazlarda güçlenmemesi İngilizlerin de işine gelecekti. Rusya ile 1827 yılında harp edip ancak muvaffak olamayan Osmanlı, Rusya ile bu kez 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşmasını imzalayarak, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi Devletlerin desteği ile Yunanların bağımsızlıklarını tanımağa mecbur kalmıştır. 1833 yılında Ruslar Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Boğazlarda geçiş üstünlüğü elde etmişlerdi ve Rusların elde ettiği bu haklar da İngiltere'yi rahatsız etmiştir. 1838 Balta Limanı Sözleşmesi ile İngiltere Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruyacağını aleni bir şekilde ilân etmiş bulunmaktaydı. 1850'li yıllarda ise artık Rusya iktidarı sarsılmayan büyük devletler içerisinde tek devlet olarak tehlike saçmaktaydı. Cihana hâkim olmak için girmeyeceği ittifak yoktu hele ki Osmanlı'nın parçalanması ile eline geçecek topraklar Rusya'nın iştahını giderek kabartıyordu. Ruslar bu konuda 1853'de İngiltere'ye elçi göndererek Osmanlı'nın "Hasta Adam" olduğunu belirtip işbirliği teklifinde bulunmuş olsalar dahi, Rusların İngilizlerin sömürüsü altında olan bölgelerde güçlenmesi İngiltere'nin pek de işine gelmeyecektir. Bunun içindir ki Kırım Savaşı'nda Ruslara karşı savaşmıştır³⁰⁶.

tutumlarını Rusların aleyhine yönelik değiştirmeye başlamışlardır. 17 Ağustos 1787'de İngilizlerin kışkırtmaları ile Ruslara harp ilan edilmiş fakat Osmanlı Devleti'nin iki ayrı cephede harp etmesi üzerine İngiltere ve Prusya arabulucu olmak istemişlerse de Rusya bu teklifi reddetmiştir. Netice de Kırım'ın da 1792'de ilhak edilmesiyle Rusların gücü ikiye katlanırken cihana yayılma politikaları da ivme kazanmıştır. Hasan Şahin, "Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış (Başlangıcından Paris Barışı'na Kadar)", A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 29, Erzurum 2006, ss. 214-219.

³⁰⁶ 1804 yılında başlayan Sırp isyanı henüz çözülmemişken, Etnik-i Eteryâ Cemiyeti mensupları da Boğdan'dan Eflak'a kadar isyan başlatmışlardı. 1822'de Yunanistan bağımsızlığını ilan etmiş ancak İngiltere ve Avusturya bu isyan da Rusya'yı ikaz etmişlerdir (Fransız İhtilal maddelerini desteklemiş sayılacaklarından). Ancak bu problemin iş birliği ile çözülmesi gerektiğini düşünen İngiltere Bağımsız bir Yunanistan için Rusya ile St. Petersburg Protokolü imzalamıştır. Fransa da bu meselede İngiltere ve Rusya'nın yanında yer almıştır. Ancak bu iş birliğini Osmanlı Devleti reddedince Navarin'deki filolar Ruslar tarafından imha edilmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin, *a.g.m.* ss. 222-223.

Her iki Avrupa Devletinin de gerek Kırım Savaşı'nda gerekse Ruslara karşı olan Gazavat'ta Şeyh Şâmil yanlısı bir politika izledikleri aşikârdır. Açıkçası İngilizler bu mücadelenin yakın takipçisiydiler ve kendi menfaatleri gereğince Şâmil'i destekler bir tutum sergilemekteydiler. Çünkü İngilizler açısından bakıldığında İmam'ın Rusları yenilgiye uğratması Hindistan'ın Delhi kentine giden yolun da kontrol altına alınması demektir. Ruslar, Moskova üzerinden bu kente giden yola dahi sahip olmak istiyorlarsa da burası İngiltere'nin sömürsü altındaydı. Yani İngilizler, Kafkasların akıbetiyle çok da ilgilenmemekteydiler. Onlar için mühim olan Hindistan'da ve Orta Doğu'da Rusların kendilerine rakip olmamasıdır. Bunun içindir ki İngiltere kendi kontrolü altında olan bu bölgenin güvenliği için olası bir Rus tehdidine karşı Şâmil'i destekleyici bir tutum sergilemiştir. Öyle ya, desteklediği kadar zaman-zaman yardımlarda dahi bulunmuştur. Şâmil, Ruslara karşı İngiliz Kraliçesi Victoria'ya mektup göndererek yardım talebinde bulunmuş ve bu mücadelesinde Ruslara karşı desteklenmek istemiştir. Ancak İmam, İngiltere'nin bu dostane tavırlarını pek samimi bulmuyor olsa bile en azından Avrupa'da dostsuz kalmamak için İngilizlerin desteklerini kabul ediyor ve gönderdikleri elçilerle gizlice iletişim kurmaktaydı³⁰⁷. Bizler İngiltere'nin niçin bu harbe müttefik olarak katıldığını anlamak adına geçmiş dönemlerde yaşanan bazı hadiseleri kısaca hatırlatmak istedik.

Velhasıl Kars'ın da teslim olmasının ardından geçen süre zarfında tam 4 safhada gerçekleşen Savaş artık son bulmaktaydı. Çünkü Ruslar savaşı kazanmadıklarının farkına varmışlar ve barış görüşmeleri için girişimlerde bulunmağa başlamışlardır. Sadece İngiltere, Fransa ve İtalya'nın değil Piyemonte, Prusya, Prusya, Avusturya gibi Avrupalı Devletlerin de kısmen katılmış oldukları Kırım Savaşı Rus Çarı'nın 6 Ocak 1856'da barış için girişimlerde bulunmasıyla son bulmuştur. Bu arada Kırım Savaşı esnasında Çar Nikola, hastalanarak ölmüş yerine oğlu II. Çar Aleksandr geçerek savaşı devam ettirmişti. Avusturya'nın teklifi ile barış kongresinin Paris'te yapılması kararlaştırılmıştır. 30 Mart 1856'da toparlanan kongrede Osmanlı'yı Ali Paşa temsil etmekteydi. Bilindiği gibi dönemin Padişahı da Sultan Abdülmecid han idi. Nihayetinde 28 Şubat 1856'da imzalanan Paris Muahedesi ile tüm devletler işgal ettikleri yerlerden çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu muahedenin en önemlisi maddesi ise belki de Osmanlı'yı bu harpte galip gösterecek maddeydi yani Karadeniz'de hiçbir

³⁰⁷ Mustafayev, Yüce, *a.g.m.* s.9; Osman Çelik, *İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya*, Gelişim Matbaası, Ankara 1992, ss. 14-15.

devlete ait donanmanın bulundurulamayacak oluşu. Kırım Savaşı sonrası imzalanan Paris Muahedesi aynı zamanda Islahat Fermanı'nın da ilân edilmesinin bir gerekçesi olmuştur.³⁰⁸

2.2.8. Kırım Savaşı'ndan Sonra Şâmil'in Dağıstan'daki Faaliyetleri ve Gunip'te Teslim Olarak Petersburg Sarayı'na Götürülüşü

Kırım Savaşı'nda Şeyh Şâmil, Osmanlı için açıkçası büyük bir fırsat idi. Ancak sunmuş olduğu teklifleri Osmanlı'ya bir türlü kabul ettirememiş olup nihayetinde savaş sonrasında tekrar Dağıstan'a çekilerek Ruslarla olan mücadelesine kaldığı yerden devam etmiştir. 1857 yılında Nusayran halkı ve Ruslar arasında yaşanan bir çekişme esnasında kendisinden yardım isteyenler için İmam, askerleri ile birlikte Nusayran'a varmıştır ancak sorunun halledildiğini görmüştür. Tam da bu esna da oğlu Cemaleddin'in ölüm döşeginde olduğu haberini işitir nitekim bu haberin ertesi günü Cemaleddin Hakk'a intikal etmiştir. Fakat Ruslar kuşatmalarına devam etmekteydiler. Ancak İmam mücadele etmesine rağmen Ruslar 1858 yılında Şâmil'in ata yurdu olan Dargo'ya asker çıkartmışlar ve Yeni Dargo kalesini kuşatmışlardır. Şâmil'in burada hezimete uğramasının sebebi ise teçhizat eksikliği idi. Yaklaşık üç ay kadar süren kuşatmanın ardından kaleden ayrılıp İşçili köyüne gitmiştir. Ancak burada da Baron namı bir general de Arguni köyü tarafından gelmekteydi. Zira Çeçen ahalisi de artık Ruslara karşı bir eğilim göstermekteydiler. Ruslar, 6 taraftan taarruza geçmişle ve birkaç kale daha muhasara etmişlerdi. Ancak sadece 2 ay dayanabilen İmam 1859 Muharreminin başında Ganiyye dağına çekilmiştir. Kendinden sonra kalan malları ise Ruslar tarafından yağma edilmiştir.³⁰⁹

İmam'ın bir an evvel tevkif edilmesi emrini veren Çar II. Aleksandr, ayrıca İmama kendi rızasıyla teslim olmasını istemiş ancak bu isteği İmam tarafından reddedilmiştir. Çar II. Aleksandr, eğer teslim olursa Osmanlı Devleti'ne gönderileceğinin sözünü verdikten sonra beraberindeki ulemanın da fetvasını alan Şeyh Şâmil ancak İstanbul'a gitme şartıyla teslim olmayı kabul etmiş maiyetindekiler ve yanındaki yol arkadaşıyla teslim olmayı kabul etmiş fakat Ruslarla bir anlaşma yapmak

³⁰⁸ Çavlı, *a.g.e.* s. 2; Şahin, *a.g.m.*, s. 236.

³⁰⁹ İmam Şâmil Ruslarla çarpışma halindeyken elimizdeki arşiv belgelerine 16 Mayıs 1859 henüz teslim olmasından 4 ay önce Ruslar tarafından üzerine ath birlikler gönderildiği Osmanlı Devleti'nin de malumu olmuştur (Ayrıntılı bilgi için bkz. **HR. SYS.** 1339/7 (16 05 1859); Zihni, *a.g.e.* s. 32; El- Karâhî, Kafkasya Mücahidi Şeyh Şâmil'in hatıraları *a.g.e.* s. 174.

istemiştir. Bu anlaşmaya göre Ruslar Dağıstan'ın iç işlerine karışmayacak, İmam, ailesi ve 40 küsur yol arkadaşı da teçhizatları ellerinden alınmadan behemahal İstanbul'a gönderilecektir ve geçtiği yollarda Ruslara hizmet eden askerler bulunmayacaktır. Başlangıçta General Vrangel'in kabul ettiği bu anlaşma bir süre sonra Prens Baryatinsky tarafından geçersiz kabul edilmiş, 6 Eylül 1859'da esir olarak götürdükleri İmam ve beraberindekilere iyi davranacaklarını söylenmiştir³¹⁰.

Temirhan Şura'ya getirilen Şâmil ve beraberindekiler 11 Eylül 1859'da Sen Petersburg'a götürülmüşlerdir. Zira elimizdeki arşiv belgelerinde Petersburg Sefareti'nin bildirdiğine göre İmam ve beraberindekilerin Ruslar tarafından mağlup edilip, Dağıstan'ın da yine Rusya tarafınca zapt edildiği bilgisi yer almaktadır³¹¹.

2.2.9. Şâmil'in Osmanlı'ya Gelişi ve Padişahın Huzuruna Çıkışı

Şeyh Şâmil, yaklaşık 30 yıl Ruslara Kafkasları adeta zindan etmiştir. Özellikle de dönemin Rus Çarı I. Nikola'ya. Fakat böylesi bir mücadelenin mücahidi olan Şâmil şüphesiz ki sessiz sakin karşılanamazdı. Petersburg'da Şâmil'in şerefine devasa bir karşılama merasimi düzenlenmiştir. Bu büyük lider sadece Çar II. Aleksandr tarafından karşılanmamış, bu merasimde saray ve tüm protokol erkânı onu heyecanla karşılamış bulunmaktaydılar. Öyle ki Çar, İmam Şâmil'e olan hayranlığını gizleyememiş sarılıp mübarek sakalını dahi öpmekten geri duramamıştır. Şâmil ise kendisine verilen sözün bir an evvel yerine getirilmesini talep ederek İstanbul'a gitmek istediğini söylemiştir. Fakat Petersburg'da 1 ay daha misafir olduktan sonra kendisi için tahsis edilen Kluga şehrindeki ikametine gitmiştir. Bu şehirde bile İmam en rütbeli Rus yöneticiler tarafından sık sık ziyaret edilmekteydi. Ancak İmam hiçbirinin önünde ayağa kalkmıyor ve çok kısa bir süre sonra huzurlarından ayrılmaktaydı. Doğrusu Şâmil, asil bir misafir olarak konuk ediliyordu adeta. Bu arada geçen süre zarfında büyük kızı Nefiset Hanım ile gelini Kerimet Hanımı da burada kaybetmiştir. İsteği üzerine cenazeleri de Kafkaslar'a gönderilmiştir. İmam burada geçirdiği süre boyunca Çar tarafından saygı ve hürmetle ağırlandı. Hatta Çar tarafından oğlunun düğün merasimine dahi edilmekteydi. Nihayetinde Şâmil, artık İstanbul'a ve oradan da Hicaza gitme sözünün

³¹⁰İmam teslim olurken Ruslara sunduğu şartlara ek olarak; Dağıstanlılardan asker alınmamasını, vergi toplanmamasını İslâm şeriatına uygun bir nizam ile yerli halktan oluşan yöneticilerle idare edilmesini de istemiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz, Barlas *a.g.e.* s. 79-82), Nurhan Aydın, Elif Ergün, *a.g.m.* s. 103.

³¹¹ BOA, **Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti (HR. SFR 1.)**, 2/32 (16 09 1859)

yerine getirilmesini istemiştir. Çar ise İmam'dan kendilerine karşı silah kullanmayıp, oğulları Gazi Muhammed ve Muhammed Şefi'yi rehin almak şartıyla 10 yıl erteledikleri ricasını kabul etmiştir³¹².

Nihayetinde Şeyh Şâmil İstanbul'a gelmiş bulunmaktaydı. Dönemin Padişahı Sultan Abdülaziz Han idi. İmam'ın İstanbul'a gelmesi büyük bir coşkuyla karşılanmaktaydı. İmam ve ailesi indikleri vapurdan bir kayığa binerek Sultanın huzuruna çıkmak için Dolmabahçe sarayına gelmişler ve 15 Ağustos 1869'da Sultan Abdülaziz Han ile Dolmabahçe sarayında görüşmüşlerdir. Barlas, mezkûr eserinde İmam ve Abdülaziz Han'ın karşılaşmalarından bahsederken, Sultan'ın İmam'ı görünce adeta babasını görmüş kadar sevindiğinden bahsetmektedir. İmam yaklaşık 7 ay kendisi ve ailesi için tahsis edilen Koska'daki köşkte ikamet etmiştir. Yine elimizdeki arşiv belgelerine göre 17 Ocak 1870 yılında İmam, Padişah'ın huzuruna çıkarak Hicaza gitme arzusundan bahsetmiştir³¹³. Nitekim İmam'ın Hicaz dönüşü yine İstanbul'da ailesi ile ikamet edebilmesi için Zarif Paşa konağı tahsis edilmiştir. Bu konak için geçerli eşyalar temin edilmiş, konağın tamiri için yirmi iki bin beş yüz kuruş da maddi destek sağlanarak, tamiri tamamlanmıştır³¹⁴. Sadece İmam için değil, beraberinde gelenlere de belli yardımlar yapılmıştır. Hatta arşiv belgelerine göre, kayınpederi Nakşibendi Şeyhi Cemaleddin Efendi'ye ev; maaş tahsisi yapılırken 150'şer kuruş ta öküz ve tohum desteği verileceği kararlaştırılmıştır³¹⁵. Nitekim İmam'ın Hicaza gitme talebi Sultan Abdülaziz Han tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Bunun için Rus sefaretini ile yazışmalar başlatılmış, Rus Hariciye Nezaretinden gelen yazıya göre İmam'ın Hicaza ailesi ile birlikte gidip gidemeyeceğinin kesinleşebilmesi için direkt Rus hükümetine bizzat kendisinin talep etmesi gerektiği cevabı alınmıştır. Keza İstanbul'a gelmesinin aslında Hicaza gitmek istemesi üzerine gerçekleştiğini yukarıda da belirtmiştik Bunun üzerine Sultan Abdülaziz Han bizzat kendisi Çar II. Aleksandr'a bir yazı gönderterek İmam'ın ve ailesinin Hicaza gitme durumunu kesinleştirmiştir³¹⁶.

³¹² Zihni, *a.g.e.* ss. 36-42; Barlas, *a.g.e.*, s. 90; Muhammed Tâhirü'l Karâhî, *Şeyh Şâmil'in Savaşları* (Arapça metni tercüme edip Osmânîca olarak bastıran: Tâhirü'l Mevlevî),(Çev: Burhan Bozgeyik), Cihangir Yayınları, İstanbul 2005, s. 156.

³¹³ BOA, **LDH.**, 605/42165 (14 L 1286/27.01.1870); Budak, *a.g.e.* s. 69; Barlas, *a.g.e.*, s. 90.

³¹⁴ BOA, **LDH.**, 605/42163 (14 L 1286/27.01.1870); BOA, **LDH.**, 605/42165 (14 L 1286/27.01.1870).

³¹⁵ BOA, **A.}MKT. MHM.**, 239/39 (07 S 1279/04.08.1862).

³¹⁶ BOA, **HR.SFR 1.., 3/21** (16 06 1862).

2.2.10. Şeyh Şamil'in Hicaz'a Gidişi ve Vefatı

Sultan Abdülaziz Han tarafından Şeyh Şâmil'in kutsal beldeye sağ salim varabilmesi için gerekli tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra yol güvenliğinin de sağlanmasının ardından İmam ve ailesi Hicaz'a gitmek için yola çıkmışlardır. Hicaza varmadan evvel Mısır'da Hidiv İsmail Paşa'nın misafiri olmuş ve yaklaşık bir ay kadar burada kalmıştır. Daha sonra görkemli bir törenin ardından Cidde'ye uğurlanmışlardır. İmam Cidde'ye vardığında büyük bir kalabalıktan oluşan yine ayrı bir merasim ile karşılanmıştır. Kutsal beldeye yaşayan şeyhler, âlimler vs. İmam'ı karşılamak için sabırsızlıkla beklemekteydiler. Nitekim İmam ve aile fertleri Mekke'ye vardıkdan sonra Peygamberimize (s.a.v.) ait Şürefâ dairesinde konuk edilmişlerdir. Moskof'a tam 30 sene Gazavat eden Şeyh Şâmil Medine'ye yine görkemli bir merasimle gönderilmiştir. Medine'ye varan *Kafkas Kartalı*; Medine Muhafızı ve Şeyh'ül-Haremî Hâfız Paşa ve beraberinde tüm devlet erkânı ulemâlar ve şeyhler tarafından saygıyla karşılanmıştır. Hiç vakit kaybetmeden Medine'ye varışının bir sonraki gününde derhal Hz. Peygamber'in kabrine doğru giderek, o mübarek Kabr-i Saadet'in ayakucunda ellerini bağlayan İmam, adeta Rasulullah ile o büyük buluşmayı gerçekleştirmiştir. Öyle ya rivayete göre Rasulullah İmam'a elini uzattığı esnada İmam bu mübarek eli öperken kendinden geçerek bayılmış ve ikamet ettiği dairesine götürülmüştür³¹⁷.

Velhasıl 6 ay boyunca Medine'de bulunan Şeyh Şamil, mesane darlığı adı verilen bir rahatsızlığa yakalanmıştır. Günden güne durumu ağırlaşmış olan İmam için zevceleri Zahidet Hanım ve Sev'ânet Hanım, Şeyh Ahmet Rüfaî'ye haber salmışlardır. Derhal gelen Şeyh Ahmet Rüfaî, tüm aile fertlerinin İmam'ın başında toplandığı görmüştür. Şeyh'in gelmesinin ardından İmam Şâmil'in aile fertleri buldukları odadan dışarı çıkmışlardır. Sadece İmam'ın arzusu üzerine yedi yaşındaki oğlu Muhammed Kâmil yanında kalmıştır. Bu esnada Şeyh Ahmet Rüfaî, İmam'ın kulağına fısıldayarak; Allah'ın tek ve yegâne olduğunu, ondan başka ilâh olmadığını söylettirmiştir. Elleri göğsünde bulunan Şeyh Şamil, şehâdet parmağını kaldırıp, *Kelime-i Şehâdet* getirmiştir. Takvim 4 Şubat 1871 Çarşamba gününü göstermekteydi. Akşam ezanının okunmasına 15 dakika kala *Gaza* dolu yıllarının ardından 74 yılın sonunda *Kafkas Kartalı* ruhunu

³¹⁷ İmam'ın Medine'de bulunduğu esnada Nâkibüssaadât namı bir ihtiyar yaşamaktaydı. Yaşından dolayı yatağından çok fazla kalmayan bu yaşlı, bir gün İmam'ın yanına getirilmiştir. İmam'ı görür görmez sarılan bu zat bir gece evvel gördüğü bir rüyayı anlatmıştır. Bu rüyaya göre Hz. Muhammed (S.a.v.), o şehirdeki en büyüklerinin ve en muhteremlerinin misafir olarak bulunan İmam Şâmil olduğunu buyurmuşlardır. (Bilgi için bkz. Zihni, *a.g.e.*, ss.42-45); Barlas, *a.g.e.*, ss. 91-92.

teslim edip, Hakk'a intikal etmiştir. Medine'de ebedi hayata göç eden Kafkas Kartalı, Peygamber soyundan gelenlerin kabirlerinin bulunduğu yer olan Ehl-i Beyt Kubbesi'ne defnedilmiştir³¹⁸.

Yaklaşık 30 yıl Ruslarla savaş halinde olan Şeyh Şâmil ve Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik yazışmaları Osmanlı arşiv belgeleri ışığında açıklamaya çalışarak bu yazışmaların mahiyetini analiz etmek için gayret sarf ettik. Elimizdeki arşiv belgeleri doğrultusunda bu ilişkilerin ne doğrultuda olduğunu incelerken değerlendirmelerde bulduk. Nitekim İmam Mansur'un ve Şeyh Şâmil'in Gazavat dönemlerini arşiv belgeleri ışığında incelerken bir takım kanaatlere vardık. Bu ilişkilerin azlığına çokluğuna göre değerlendirmelerde bulunurken Osmanlı Devleti dışındaki dış dünyanın da kısa bir portresini çizmeye çalıştık. İmam Mansur dönemine kıyasla Şeyh Şâmil döneminde daha az olan bu ilişkilerin gerekçelerini de birlikte verdik. Zira Osmanlı'nın içinde bulunduğu şartlar da göz önünde bulundurulduğunda Şâmil döneminde verilen desteğinde mahiyetini daha iyi anlamış olduk. Osmanlı'nın içeride yaşadığı sorunlar ve dışarıda Avrupa Devletleri ile yaşadığı savaşlar dolayısıyla Şeyh Şâmil döneminde kendisine gerekli yardımı gönderemediği aşikârdır. Ancak *Kafkas Kartalı*, Osmanlı tarafınca zaman-zaman kendilerini destekleyici mektuplar almıştır. Bunun yanı sıra Şâmil tarafından gönderilen elçilere atıyyeler ihsan buyrulmuştur. Kırım Savaşı esnasında Osmanlı Tiflis üzerine yapılacak harekâta olumlu bakmasa dahi İmam'ın buradaki mesailerinden memnuniyet duyulduğunu belirten mektuplar gönderilmiştir³¹⁹.

Osmanlı tarafından İmam'ın adamlarından Mahmut Efendi 29 Ekim 1856 (1273 S 29) tarihli arşiv belgesine göre Amire Müdürü olarak memuriyete tayin edilirken, şahsına beş yüz kuruş maaş da tahsis edilmiştir³²⁰. Ayrıca İmam'ın mahiyetinde olan bazı aileler de göç etmek mecburiyetinde kaldıklarından bu ailelerin de iskân edilmeleri sağlanmıştır. Meselâ 1860 yılına ait arşiv belgesine göre İmam Şâmil'in takımından İstanbul'a gelen 50 küsur ailenin Aydın'da iskân edilmeleri sağlanmıştır. Doğrusu Osmanlı zor bir süreçten geçmekteydi fakat ülkesine göç eden muhacirlere yine de yardım eli uzatmak öncelikli politikaları arasında yer almıştır. Bu amaçla iskân politikası büyük bir titizlikle ile uygulanmıştır. Çerkes, Çeçen, Dağıstan, Nogay, Abhaz

³¹⁸ Zihni, *a.g.e.* s. 46; El- Karâhî, *Kafkasya Mücahidi Şeyh Şâmil'in Hâtıraları a.g.e.*, s. 175.

³¹⁹ BOA, I. DH. 196/11164 (02 Ş 1265/23.06.1849), 331/21590 (15 S 1272/27.10.1855), 406/26886 (24 Za 1274/08.07.1858); BOA, A.} MKT. MHM., 63/6 (26 Ra 1271/17.12.1854), A.} MKT. NZD. 117/53 (30 Z 1270/23.09.1854).

³²⁰ BOA, Irade Meclis-i Vala (I. MVL.), 361/15815 (29 S 1273/01.12.1853).

vs. muhacirlerin iskânı daha evvelki senelerde olduğu gibi yine aynı sistemlere göre düzenlenmiştir. Nitekim Kafkas bölgesinde yaşanan savaşlar ve Rusların uyguladığı politikalar zorunlu göçe sebebiyet verirken, göç de Osmanlı için yeni bir iskân politikasının da zeminini hazırlamaktaydı³²¹.

3 Temmuz 1861 (1277 Z 24) tarihli arşiv belgemizde de yine İmam'ın takımından bir muhacir olan Hacı Arti Efendi'ye yardım yapılması yer almaktadır. Aynı yıl 11 Temmuz'da da Hacı Arti Efendi'nin iskân edilmek üzere Biga sancağına sevk olunduğu bilgisi yer almaktadır³²². Osmanlı, Şeyh Şâmil'e gerekli askeri yardımı yapamamış dahi olsa İmam tarafından gelen adamlara yardımlarını esirgememiştir. Yine İmam'ın Kars'ta ikâmet eden kumandanlarından Murtaza Efendiye yapılan yevmiye tahsisi buna bir örnektir³²³.

³²¹ BOA, **A.} MKT. NZD.**, 332/9 (06 Ca 1277/20.11.1860); BOA, Umum Vilayet Evrakı (**A.} MKT. UM**), 437/56 (06 Ca 1277/20.11.1860.); T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 121, *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, 1992 Ankara, s. 24.

³²² BOA, **A.} MKT. MHM.**, 224/37(24 Z 1277/03.07.1861); BOA, **A.}MKT. NZD.**357/84 (03 M 1278/11.07.1861).

³²³ BOA, **A.} MKT. MHM.** 261/82 (07 Za 1279/26.04.1863).

SONUÇ

Kafkaslar, Asya ve Avrupa kıtalarının birbirine bağlanması hasebiyle stratejik öneme sahip bir coğrafi bölgedir. Kafkas bölgesi tarihi devirler içerisinde sık sık kuşatılmanın yanı sıra sadece bölge olarak ele geçirilmek istenmemiş, İslâmiyet sonrası devirlerde halkı da asimile edilmek istenilmiştir. Kimi zaman Hristiyan misyonerlerin uğradığı Kafkaslar, daha çok askeri harekâtların yoğun olarak yaşandığı bir bölgedir. Bunun içindir ki yaşanan askeri olaylar bölge ekonomisine de sekte vurmuştur. Kafkaslar'a Hulefâ-i Râşid'un dönemi ile başlayan, Emeviler, Abbasiler, Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyeti boyunca süre gelen İslâmiyet'in tesis edilme çabaları, Avrupalı devletler bilâkis Rusya tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Zira Rusya, Orta Asya ülkelerinde devam ettirdiği politikalarını Kafkas bölgesi için de uygulamıştır. Ancak sadece egemen olma düşüncesi ile hareket etmemiş halkını da kendi egemenliği altına almaya daha net bir ifade ile Slavlaştırma, Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırmaya yönelik bir politika uygulamıştır. Tezimizin birinci faslında Kafkas bölgesinden bilgiler naklederken, bu bölgenin doğal kaynaklarına ve havalisine de değinmiş idik. Yani birinci fasılda daha çok sosyo-kültürel bilgileri ihtiva eden bir çalışma yapmayı öngördük.

Tezimizin ana konusunu oluşturan ikinci faslında arşiv belgeleri ışığında analizler yapmaya çalıştık. Kafkaslarda İmam Mansur'un zuhur etmesinden evvel yaşanan bazı hadiselerle dikkat çekmeye çalıştık. Zira Osmanlı 1700'lü yıllara kadar neredeyse Kuzey Kafkas bölgesiyle pek ilgilenmemiş idi. Giderek tehlikeli bir hal alan Rusların tavırları bunun en büyük sebebiydi. Ancak 1774'de İmzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması Osmanlı'nın adetâ gözünü açmıştır. Çünkü bu antlaşma ile Ruslar Kırım'ı ilhak etmişler, Kırım'da hanlıkların nüfuz kaybetmiş, Kırım, Osmanlı-Rus ilişkilerine müdahil olmaya başlamış ve Ruslar giderek bölgedeki ilerleyişlerini hızlandırarak bazı kabileleri etki altına almayı başarmıştır. Dolayısıyla her iki devlet arasındaki ilişkiler stratejik bir noktaya varmıştır. Rusların bölgedeki ilerleyişlerini kontrol etmek isteyen Osmanlı, Rusların her adımını öğrenmek istediğinden bir istihbarat ağı kurmuştur. I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde Osmanlı bölgede olup biten herşeye ancak bu şekilde vakıf olabilmıştır. Kimi zaman oradaki muhafızları vasıtasıyla, kimi zaman hacılar, kimi zaman casuslar hatta savaşlarda ele geçirilen esirler aracılığıyla çeşitli bilgilere ulaşılabilmektedir. Rusların Kafkaslar'daki ilerleyişine Mukabil Osmanlı 22

Aralık 1780 yılında Ferruh Ali Paşa'yı Anapa muhafızlığına tayin etmiştir. Böylece bölgedeki hâkimiyetini bir nebze de olsa sağlamlaştırmak ve oradaki nüfuzunu korumak istemiştir.

1785 yılına gelindiğinde ise artık Kuzey Kafkas'da özellikle yeni bir devir başlamış bulunuyordu. Çünkü Rusların bölgedeki askeri politikaları şüphesiz bir direnişle karşı karşıya kalacaktır. Asıl adı *Uşurman* olan İmam Mansur önderliğinde “*Gazavatın*” başlaması Kuzey Kafkasda yeni bir sürecin de başlaması olmuştur aslında. Temelini Nakşibendî tarikatından alan bu direniş bir süre sonra halkın da dühul etmesi ile sonuçlanmıştır. Çünkü bölge havaslisi Rus mezalimi karşısında başlayan bu direnişe daha fazla seyirci kalamamıştır. Bizim asıl amacımız İmam Mansur'un bu bölgede yaptığı tüm çalışmaları ele almak değildi. Bizler orada yaşanan mücadele esnasında Osmanlı ile İmam Mansur ve Şeyh Şâmil arasındaki diplomatik yazışmaların mahiyetini arşiv belgeleri ile analiz etmeye çalıştık. Neticede gördük ki İmam Mansur ile Osmanlı arasında daha yoğun bir görüşme mevcuttur.

Elimizdeki arşiv belgelerine göre Osmanlı Devleti İmam Mansur'un zuhur ettiği haberini alır almaz kendisi hakkında teferruatlı bilgiler toplamaya başlamıştır. Uzun bir süre İmam'ın kim olduğu daha evvel kurulmuş olan istihbarat ağı vasıtasıyla teferruatlı bir şekilde incelenmiştir. Zira bu şahıs asırlar öncesinde Hz. Ali'nin Hadis-i Şerifi'nde bahsedilen kişi ise ona destek verilmeliydi. Dilden-dile dolaşan bu hadis mevzusu bir süre sonra açıklığa kavuşturulmuş olup İmam'ın da gerçekten Gaza ile meşgul olduğu anlaşılmıştır. Keza İmam kendisi de Sultan I. Abdülmecid Han'a bir mektup göndererek tüm İslâm âlemini Ruslara karşı kenetlenmeye davet etmiştir. Özellikle İmam'ın ilk başarısı olan Aldı zaferi, Osmanlı'nın artık üstleneceği rolü de belirlemektedir. Ancak şunu belirtmek istiyoruz ki İmam Mansur Osmanlı Devleti'nden sadece yardım talebinde bulunmamıştır. İmam'ın gönderdiği mektuplar Rusların bölgedeki ilerleyişlerini ve yaşanan siyasi olayların boyutu hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Örneğin arşiv belgelerinde geçtiği şekilde Moskof askerinin Kuban'a doğru ilerlemesi İmam Mansur tarafından haber edilmiş olup önemli bir istihbarat raporu niteliğindedir. Görünen o ki İmam Mansur aynı zaman da Rusların Kuzey Kafkas'daki ilerleyişleri hakkında da Osmanlı Devleti'ni haberdar etmekteydi. İmam Mansur'un başlatmış olduğu Gazavat kendinden sonra yine Nakşibendi Tarikatı müridleri olup daha sonra Gazavat'ın yeni İmamları olan Gazi Molla Muhammed ve Hamzat Bek tarafından

devam ettirilmiştir. Gazi Molla'nın ve Hamzat Bek'in İmamaetlerinin kısa sürmesi bir nevi Şâmil'i (*asıl adı Ali*) İmamete yaklaştırmakta idi. Nitekim Hamzat Bek'in 2 sene süren İmamlığının akabinde kendi tavsiyesi ile 2 Ekim 1834 yılında Dağıstan'ın yeni İmamı Şeyh Şâmil Gazavat'ın adeta sembol ismi olacaktır.

Mansur öncülüğünde **Gazavat** ile başlayan bu kutlu direnişi İmamlar Döneminin son imamı sayılan ve Kafkaslarda Ruslara karşı yaklaşık 30 sene gösterilen direnişin efsanevi lideri, *Kafkas Kartalı Şeyh Şâmil* sürdürmüştür. Şeyh Şâmil, Ruslara teslim oluncaya kadar geçen süre zarfında İslamiyet'in temel ilkelerinden biri olan Cihad anlayışının bir gereği olarak Ruslara boyun eğmeyerek, bölge halkının bağımsızlığı ve refahı için bu kutlu direniş için mücadele etmiştir. Bizler de bu amaç doğrultusunda hareket ederek İmam Mansur döneminde Osmanlı ile olan münasebetlerin mahiyetini Şeyh Şâmil dönemindekine mukayese edecek şekilde Osmanlı arşiv belgeleriyle açıklamaya çalıştık. Nitekim her iki İmam dönemine ait arşiv belgelerini analiz ederek, elde ettiğimiz sonuçlara göre bir takım kanaatlerde bulunduk.

Osmanlı Devleti'nin Mansur dönemindeki yazışmalarından da anlayacağımız üzere Şâmil döneminde daha az bir münasebet seyredilmektedir. Zira Mansur'un zuhur edişi ile bile ziyadesiyle ilgilenilmiş, kim olduğuna dair teferruatlı bilgiler elde etmek için sıkı bir istihbarat ağı kurulmuştur. Şeyh Şâmil döneminde gerekli yardımların yetersiz kalması ve diplomatik yazışmaların yoğun seyretmemesi Osmanlı Devleti'nin 'nin içeride yaşadığı problemlerden kaynaklanmaktadır. İç sorunların da yanı sıra dışarıda Avrupalı Devletlerin Osmanlı aleyhine planlar kurması da bunun en büyük etkenidir. Zira Rusyla ipler gerginleşmişti. Osmanlı önce Kırım'ın bağımsızlığını kabul etmek mecburiyetinde kalmıştı. İçeride ise sık sık padişah değişikliği yaşanmakta idi. 25 Mayıs 1807'de Kabakçı İsyanı'nın başlamasından sonra Aynı yıl 29 Mayıs'ta da III. Selim Yeniçeriler tarafından tahttan indirilmiş, IV. Mustafa tahta geçmiştir. 8 Temmuz 1808'de tahtan indirilen III. Selim Harem dairesinde şehid edilmiştir. Ancak iç karışıklık bitmek yerine giderek artmaktaydı. Bu kez de IV. Mustafa tahttan indirilerek yerine Alemdar Mustafa Paşa tarafından desteklenen II. Mahmud tahta geçmiş ve IV. Mustafa yine aynı yıl 15-16 Kasım tarihlerinde gece vakti boğularak şehid edilmiştir.

Avrupalı Devletler XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı aleyhine yaptıkları planları arttırmış bulunmaktaydılar. Özellikle çeşitli kışkırtmalar ile Osmanlı sınırları içerisinde isyanlar çıkarılmaktaydı. Rusya; Balkanlar'da Boğdan'ı, Sırbistan'ı ve Basarabya'yı

kışkırtıyorken; 1821'de Rumların Avrupalılar ve Ruslardan destek alarak başlattıkları Mora İsyanı, Kuzey Yunistan ve civarında yayılım gösteren Yunancılık ideolojisi vs. hepsinin tek gayesi Osmanlı Devleti'ni yıkmaktı. Özellikle de Rumluk fikri; Batı Anadolu, Adalar ve Anadolu'da önemli yerlere yayılarak geniş çaplı bir hareket özelliği taşımaktadır. Öyle ya Sırp, Bulgarlar ve Ulahlar dahi Rum olarak görülmüştür. Bu derece geniş çaplı bir hareketin gayesi tabii ki yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlı'nın yıkılmasını sağlayıp Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmaktı.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile ordu bakımından da güçsüz ve yetersizdi. Rusya, Avrupalı Devletleri Osmanlı 'ya karşı sadece kışkırtmıyor; birbirlerinden uzaklaşmaları için de çaba sarf etmekteydi. Safevileri de saf dışı bırakan Ruslar Kuzey Kafkas'daki yerini de sağlamlaştırmaktaydı. Bu doğrultuda göç politikası uygulayan Ruslar, işgal ettikleri bölgelere Doğu Anadolu bölgesinden çok sayıda Ermeni'nin iskân edilmesini sağlamışlardır (*Nahcivan, Karabağ, Migrelya, Revan ve İmeretya gibi bölgelere*). Ruslar, Osmanlı 'yı daha da sıkıştırıp Kars ve Erzurum'u da alıp, Edirne Antlaşmasıyla Kafkaslar'daki haklarından vazgeçmeye mecbur bırakmışlardır. Zaten 1812 Bükreş Antlaşmasından sonra bu bölgede bir türlü kontrolü sağlayamayan Osmanlı, neredeyse Kafkaslar'daki hâkimiyetini kaybetmiştir. Rusya ise Çeçenistan ve Dağıstan hariç Kafkasların tamamına hâkim olmuştur. Yani Ruslar artık Hazar denizi vasıtasıyla Türkistan'a rahatlıkla inebileceklerdi. Dolayısıyla bu da Hindistan'da sömürgesi olan İngiltere için kaygı verici bir durum teşkil etmekteydi. Rusya sadece bununla da sınırlı kalmamakta; 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşmasının imzalanmasından sonra boğazlarda da söz hakkı elde etmiş olacaktı. Yani Osmanlı üzerinde bir Rus tesirinin olduğu artık aşikârdır. Hal böyle olunca İngiltere ve Fransa, Edirne Antlaşması sonrasında Ortadoğu, Kafkaslar ve Türkistan'daki hedeflerini belirleyerek sadece kendi çıkarları için hareket etmekteydiler.

Kırım Savaşı esnasında, Fransa tıpkı günümüzde olduğu gibi Akdeniz üzerindeki hâkimiyetini düşünmekteydi. Yani Akdeniz'de kendi çıkarlarını tehdit edecek her türlü oluşumun karşısında yer alacaktı. Böylece Akdeniz'deki varlığını tehdit edecek hiçbir faktöre izin verememiş olacaktı. İngiltere'nin de Fransızlardan pek de geri kalır bir yanı yoktu. Keza İngilizler de hâkimiyet sürdürdükleri alanların güvenliği açısından endişe taşımaktaydılar. Bunun içindir ki gerek Kırım Savaşında gerekse Ruslara karşı olan Gazavat'ta Şeyh Şâmil yanlısı bir politika izlemişler. Kırım Savaşında Osmanlı ile

müteffik hareket etmişlerdir. Açıkçası İngilizler Gazavat'ın yakın takipçisiydiler ve kendi menfaatleri gereğince Şeyh Şâmil'i destekler bir tutum sergilemekteydiler. Çünkü İngilizler açısından bakıldığında Şamil'in Rusları hezimete uğratması Hindistan'ın Delhi kentine giden yolun da kontrol altına alınmasıydı. Ruslar, Moskova üzerinden bu şehre giden yola dahi sahip olmak istiyorlarsa da bura İngiltere'nin sömürüsü altındaydı. Yani İngilizler, Kafkasların akıbetiyle çok da ilgilenmemekteydiler. Onlar için mühim olan Hindistan'da ve Orta Doğu'da Rusların kendilerine rakip olmamasıdır. Bunun içindir ki İngiltere kendi kontrolü altında olan bu bölgenin güvenliği için olası bir Rus tehdidine karşı Kuzey Kafkas Hâkimlerini destekleyici bir tutum sergilemiştir. Harp esnasında Osmanlı Devleti'nin de aktif olması yine İngiltere ve Fransa'nın işine gelmeyeceğinden Osmanlı farklı görevlerle oyalanmağa çalışılmıştır.

Kırım Savaşı zamanı Osmanlı ve Şeyh Şâmil arasındaki münasebetleri incelediğimizde, İmam'dan Kafkas cephesinin müdafaası için yardım talebinde bulunulmuştur. Şeyh Şâmil her ne kadar Tiflis üzerinden Rusların gücünü kırmayı teklif etmişse de bu ısrarı Osmanlı tarafından kabul görmemiştir. Nitekim Kırım Savaşında Ruslara karşı İmam adına asker toplanması, Gürcü Prenseslerin ve mürebbiyelerinin İmam'ın adamları tarafından kaçırılma olayları meydana gelmişse de Ruslar tarafından derhal bu ve benzeri hadiselerin men edilmesi için Osmanlı'ya ikazda bulunulmuştur. Bu olay 1845'te İmam adına Çıldır'da adam toplayan Hasan Hasbi olayını anımsatmaktadır. Çünkü bu olay ile Ruslar Osmanlı'yı uyarmışlardı. Osmanlı ise Hasan Hasbi namlı kişinin yakalanıp tutuklanması için özverili davranmıştır.

Nitekim 1859'da Ruslara teslim olarak Peterburg'a götürülen Şâmil, bir süre sonra Der-Âliyye'ye gönderilmiş ve Sultan Abdülaziz Han tarafından Dolmabahçe sarayında görkemli bir merasimle karşılanmıştır. Osmanlı, İmam'a Gazavat'da gerekli desteği sağlayamamaktaydı. Ancak zaman-zaman İmam tarafından gönderilen elçiler atiyyeler olarak ödüllendiriliyor ve hürmetle ağırlandırmaktaydılar. 1870'de Hac farizatını yerine getirmek isteyen İmam'ın bu ricası Sultan Abdülaziz Han tarafından memnuniyetle karşılanmış ve için Rus Çarı'nın da onayı alındıktan sonra İmam ve aile fertleri Hicaza gönderilmişlerdir. Osmanlı 'ya yeniden döndüklerinde ikâmet edebilmeleri için Zarif Paşa konağı tahsis edilerek konağın tamiri yapılmış olup gerekli eşyalar da temin edilmiştir. Sadece İmam için değil beraberindekilere de destek verilmiş olup, İmam'ın kayınpederi olan Nakşibendi Şeyhi Cemaleddin Efendi'ye de maaş tahsis

edilmiştir. Osmanlı tarafından İmam'ın adamlarından Mahmut Efendi de yine elimizdeki arşiv belgelerine göre Amire Müdürü olarak memuriyete tayin edilirken, şahsına beş yüz kuruş maaş da tahsis edilmiştir.

Rusların Kuzey Kafkas politikaları ve Kırım Savaşı aynı zamanda zorunlu göçe sebep olmuştur. Zira Ruslar bölge havalisini göçe zorlayacak politikalar uygulamışlardır. Yaşanan göç dalgalanmasının akabinde Kendilerine sığınan muhacirler için yeni bir iskân politikası hayatası geçirilmiştir. Bu doğrultuda İmam'ın mahiyetinde olan bazı aileler göç etmek mecburiyetinde kaldıkları için bu ailelerin de iskân edilmeleri sağlanmıştır. 1860 yılına ait arşiv belgesine göre İmam'ın takımından İstanbul'a gelen 50 küsur aile Aydın'da iskân edilmiştir. 3 Temmuz 1861 (1277 Z 24) tarihli arşiv belgemizde de yine İmam'ın takımından bir muhacir olan Hacı Arti Efendi'ye yardım edilerek, Aynı sene 11 Temmuz'da iskân edilmek üzere Biga Sancağına sevk olunduğu bilgisi yer almaktadır. Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti zor bir süreçten geçmekteydi, fakat ülkesine göç eden muhacirlerin iskân ettirilmeleri öncelikli politikaları arasında yer almıştır.

Sonuç itibariyle arşiv belegeleri ışığında Kuzey Kafkas'da *Gazavat'ın* iki önemli ismi olan İmam Mansur ve *Kafkas Kartalı lakaplı* İmam Şeyh Şâmil'in Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini analiz etmeye çalıştık. Elimizdeki özellikle arşiv belgeler ışığında İmam Mansur dönemindeki diplomatik ilişkilerin, İmam Şâmil dönemine kıyasla daha fazla yoğunluk gösterdiği sonucuna vardık. Zira İmam Mansur *Gazavat'ın* öncü lideri, Şeyh Şâmil ise *Gazavat'ın* sembol ismidir.

KAYNAKÇA

Arsiv Kaynakları (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

BOA, Sadaret Amedi Kalemî Evrakı: Fon Kodu: **A.}AMD**. Dosya No: 1, Gömlek No: 60, 19/1, 64/44.

BOA, Ali Emiri: Fon Kodu: **AE. SABH. I**. Dosya No:6, Gömlek No: 597, 8/720, 8/760, 18/1569, 361/25193, 364/25431.

BOA, Cevdet Hariciye: Fon Kodu: C.HR. Dosya No: 20, Gömlek No: 996, 110/5454, 147/7310.

BOA, Divan Kalemî Evrakı: Fon Kodu: **A.} DVN**. Dosya No: 90, Gömlek No: 15.

BOA, Hatt-ı H m y n: Fon Kodu: **HAT** Dosya No: 3, Gömlek No: 74, 16/697, 18/801, 20/941, 21/1011, 21/1011-A, 201/1011-B, 21/1011-C, 21/1011-D, 21/1011-E, 22/1047, 25/1246, 25/1247, 27/1305, 27/1305-A, 27/1308, 28/1336, 28/1343, 28/1348, 28/1349, 28/1350, 28/1351-A, 28/1351-B, 130/5384, 174/7522, 1486/21.

BOA Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti: Fon Kodu: **HR. SFR 1**. Dosya No: 1, Gömlek No: 2 , 3/21.

BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî: Fon Kodu: **HR. MKT**, Dosya No: 91, Gömlek No: 14.

BOA, Hariciye Nezareti Tercüman Odası: Fon Kodu: **HR. TO**. Dosya No: 220, Gömlek No: 48, 283/65.

BOA Hariciye Nezareti Siyasi: Fon Kodu: **HR. SYS**. Dosya Kodu: 80, Gömlek No:82, 907/16 1335/19, 1339/7.

BOA, İrade-i Dâhiliye: Fon Kodu: **I. DH**. Dosya No: 196, Gömlek No: 1164, 215/12576, 301/19040, 304/19277, 331/21590 406/26886, 599/41780, 605/42163, 605/42165, 612/42643.

BOA, İrade Mesâil-i Mühimme: Fon Kodu: **İ. MSM**. Dosya No: 26, Gömlek No: 728, 26/729

BOA, İrade Meclis-i Vala: Fon Kodu: **I. MVL**. Dosya No: 361 Gömlek No: 15815.

BOA, Mektub  Kalemî Evrakı: Fon Kodu: **A.} MKT**. Dosya No: 37, Gömlek No: 4, 37/32, 39/25, 39/32, 216/20.

BOA, Meclis-i Vala: Fon Kodu: **MVL**. Dosya No: 3,Gömlek No: 59.

BOA, Meclis-i Vala Evrakı: Fon Kodu: **A.}MKT. MVL**. Dosya No: 82, Gömlek No: 99.

BOA, Mühimme Kalemi Evrakı: Fon Kodu: A.}MKT. MHM. Dosya No: 1, Gömlek No: 86, 224/37, 261/82, 272/18, 63/6, 78/39.

BOA, Nezaret ve Devair Evrakı: Fon Kodu: A.} MKT. NZD. Dosya No: 117, Gömlek No: 53, 332/9, 357/84, 98/80.

BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı: Fon Kodu: TS.Ma.e. Dosya No: 243 Gömlek No: 23, 475/6, 509/48, 558/70, 560/49, 560/70, 560/78.

BOA, Umum Vilayet Evrakı: Fon Kodu: A.} MKT. UM. Dosya No: 437, Gömlek No: 56.

BOA, Yabancı Arşivler Bulgaristan Arşivi: Fon Kodu YB.04. Dosya No:6, Gömlek No: 26, 6/27.

Not: TARİHLENDİRMELER TÜRK TARİH KURUMU TAKVİM ÇEVİRME SİSTEMİ ESAS ALINARAK YAPILMIŞ OLUP, METİN İÇERİSİNDE YER YER BELİRTİLMİŞTİR.

Devlet Arşivleri Tarafından Yayımlanmış Eserler (BOA)

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 3, *Osmanlı Devleti ile Kafkasya Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arındaki Münâbetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, Ankara 1992.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 121, *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, Ankara 1992.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler, Kafkasevi Yayınları İstanbul 2010.

GenelKurmaya Başkanlığı Tarafından Yayımlanmış Eserler (ATESE)

T.C. Genel Kurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986.

T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Türk Zaferleri Serisi, Nu: 2, *Türk Zaferleri 1799-1802 Osmanlı- Fransız Harbine Akka Kalesi Savvunması, 1853-1856 Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi*, GenelKurmaya Basımevi, Ankara 1981.

Diğer Kaynaklar

- AHMET Cevdet Paşa, *Târîh-î Cevdet*, C. III. (Haz. Abdülkadir Özcan), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, III. 2. Dizi, S.15, Ankara 2018.
- AHMET Cevdet Paşa, **Tezakir-i Cevdet**, (Yay. Haz: Cavit Baysun), TTK, Ankara 1953
- ALGAR Hamid, “Nakşibendiyye”, *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2002.
- ALYİEV Saleh Muhammedoğlu, “ Kafkasya”, *TDVİA*, C.24. İstanbul 2001.
- ALİYEV Abdul-Ali, Tarihi Süreçte Dağıstan’da Din, Erciyes Ünivetsitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, *Dinler Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Kayseri 2008.
- ALİZADE Orhan, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kafkasya’da İşgalcilik Politikası”, *Akademik Bakış Dergisi*, C. 4, S. 7, İstanbul 2010.
- ALPARGU Mehmet, “Nogaylar”, *TDVİA*, C. 33, İstanbul 2007.
- AMBROGİO Patrick J., “Slamizing an Insurgency: Considerations on Radicalization in the North Caucasus”, *Kafkasya Çalışmaları–Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*, C. 4, Kasım 2018–Mayıs 2019.
- ARIKAN Zeki, “Târîh-i Cevdet Ahmet Cevdet Paşa’nın 1895’e kadar Osmanlı Tarihine Dair Meşhur Ederi”, *TDVİA*, C. 40, İstanbul 2011.
- ARMAOĞLU Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Timaş Yayınları, 15. Baskı, İstanbul 2016.
- ARSLAN Ali, “İnguşlar Kuzey Kafkasya’da Yaşayan Müslüman Halk”, *TDVİA*, C. 22, İstanbul 2000.
- ASAN Hakan, Kırım ve Kafkasya’dan Diyarbakır ve Çevresine Göçler (1876-1914)-Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır Örneği, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi*, Kayseri 2016.
- ASKER Ali, “Halklar ve Diller Labirenti Dağıstan”, *Sovyetler Birliği’nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu Türk Dilli Halklar, Türkiye ile İlişkiler*, (Ed: Erhan Büyükkakıncı–Eyüp Bacanlı), Atatürk Kültür Merkezi, İstanbul 2012.

- ATASOY Emin, “Rusya Federasyonunda Yaşanan Demografik Krizlerin Analizi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, S.18 İstanbul 2009.
- AYAN Engin, “Kafkasya Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 1 S. 2 Ordu 2010.
- AYDIN Mustafa, “Şeyh Mansûr”, *TDVİA*, C. 39, İstanbul 2010.
- AYDIN Nurhan, ERGÜN Elif, “Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 12, Kars 2019
- AYGÜN Necmettin, “Kafkasya’da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Rusların Sınır İhlalleri 1826”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, S. 6, Ankara 2007.
- AYTEK Kundukh, *Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi* (Haz. Tarık Cemal Kutlu), İstanbul 1987.
- BADDELEY John F., *Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil*, (Çev. Murat Özden), İstanbul 1996.
- BARASBİ Baytugan, *Kuzey Kafkasya* (Haz. Orhan Doğbay), Yedi Yıldız Yayınları, 1. Baskı, Samsun 1998.
- BARLAS Cafer, “İmam Şamil ve Hicretteki Dağıstan”, *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yeni Türkiye Dergisi*, S.79 Kafkasya Özel Sayısı, S. IX, Ankara 2015.
- BARLAS Cafer, *Kafkasya'nın Kurtuluş Mücadelesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1990.
- BARTHOLD V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990.
- BARTHOLD W., “Abazalar”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, 5. Baskı MEB Yayınları, İstanbul 1978.
- BAYTUGAN Barasbi, *Kuzey Kafkasya* (Haz. Doğbay Orhan), Yedi Yıldız Yayınları, 1. Baskı Samsun 1998.
- BEDİRHAN Yaşar, *Kafkasya ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kafkasya Politikası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Bilim Dalı Doktora Tezi*, Konya 1999
- BEDİRHAN Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Çizgi Kitabevi Yayınları 1. Baskı, Konya 2000.

- BERKOK İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.
- BERJE Adolf, *Kafkasya Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*, Chiviyazıları Yayınları, İstanbul 2010.
- Bİ Mahmut, *Kafkas Tarihi C. 1-2*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.
- BİCE Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. 1991.
- BİLGE M. Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya-Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya'nın Siyasi-Askerî- Tarihi ve İdarî Taksimâtı (1454-1829)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005.
- BİLGİN Abdülcelil, “Din, Dindar, Dindarlık: Öz Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, Muş 2014.
- BUDAK Mustafa, “Şeyh Şâmîl (1797-1871) Rus İşgaline Karşı Direnişiyle Tanınan Dağıstanlı Lider ve Mücahid”, *TDVİA*, C. 39, İstanbul 2010.
- BUNYADOV Ziya Musa, “Dağıstan, Kafkasya'nın Kuzeydoğusunda Rusya Federasyonu'na Bağlı Özerk Cumhuriyet”, *TDVİA*, C. 8, İstanbul 1993.
- CAFEROV Nazim, Aslanlı Araz, “Kuzey Kafkasya: Azerbaycan İçin Riskler ve Fırsatlar”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Ankara 2016.
- CEYHAN Şamil, *Osmanlı Devleti-Dağıstan İlişkileri (1830-1864)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2004.
- ÇELEBİOĞLU Tuğba, 1990 Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, *Tarih Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2005.
- ÇELİK Osman, *İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya* Gelişim Matbaası, Ankara 1992.
- ÇOĞ Mehmet, Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri, *Turkhis Studies Journal* C. 2, S. 2, s.150-160, İstanbul 2007.
- DEVLET Nadir, “Avarlar”, *TDVİA*, C. 4, İstanbul 1991.
- DULAURIER M. Ed., “Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar” (Kiragos'tan Mustahrec) Türkiyat Mecmuası, S. 2, İstanbul 2010
- DURSUN Davut, “Kafkasya”, *TDVİA*, C. 24, s. 157 İstanbul 2001

Emin Ali Çavlı, *Kırım Harbi Paris Muahedesi 1856*, Çığıracan Tarih Kitapları Serisi Nu: 6, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1957.

ERCİLASUN Konuralp, “Selçukluların Kafkasya Politikası”, Türk Kültürü, XXXIII/387.1995

EVLİYA Çelebi Seyahatnamesi, *Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit* (Haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman) 2. C, 1. Kitap, YKY Yayınları, İstanbul 2005.

GÖKÇE Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını Nu: 1 İstanbul 1979.

GRİGORİANTZ Alexandre, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, (Haz. Doğan Yurdakul), Sabah Kitapları İstanbul 1999.

GÜNAY Enver, Güngör Harun, *Türklerin Dini Tarihi*, Berikan Yayınevi Kayseri 2015.
HALLAÇOĞLU Yusuf, Aydın Mehmet Âkif, “Cevdet Paşa, XIX. Yüzyılın Ünlü Türk Âlimi ve Devlet Adamı”, *TDVİA*, C. 7, İstanbul 1993.

HENZE Marly, *19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Orta Kafkaslar'da Din*, (Çev. Ahmet E. Uysal), OTDÜ Yayınları Ankara 1984.

HIZALOĞLU Mustafa Zihni, *Şeyh Şamil (Şimali Kafkasya İstiklal Mücadeleleri)*, Serdengeçti Neşriyatı/14, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1958.

İBNÜ'L Esir, *El- Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi* (Çev. Abdülkadir Özydın), C. 9, Bahar Yayınları İstanbul Trz.

İBRAHİMOV Aydın, Asaf Koçman, *Azerbaycan Coğrafyası*, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994.

İŞİKTAŞ Erkan, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran ve Rus Üçgeninde Kafkas Rekabeti”, *II. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, 2017.

İMKANDER, *Kafkasya Raporu*, İstanbul 2013.

KALAYCI İrfan, “Tarih Kültür ve İktisat Açısından Çerkesya (Çerkesler)”, T.C. İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, *Avrasya Etüdlere Dergisi*, C. 47, S. 1 2015.

KANBOLAT Yahya, *Bin Sekiz Yüz Altmış Dörde Kadar Kuzey Kafkasya Kabilelerinde Din ve Toplumsal Düzen*, Bayır Yayınları, Ankara 1989.

- KARAGÖZ Rıza, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Sosyal Bilimler Eğitimi, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Samsun 1993.
- KARAJAN Kuanış, Kumğanbayev Jandos, "Rusya İmparatorluğu'nun Orta Asya Ülkeleri Üzerinde Uyguladığı Politikalar ve Halkın Yaşam Biçimi", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 37, Kırgızistan 2013.
- KEMALOĞLU Muhammet, Kafkasya-Tarihi Geçmişi-Etnik Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapak) Türkleri, *Akademik Bakış Dergisi*, S.32 2012
- KESBİ HAŞİM Mehmet Efendi, *Âhval-i Anapa ve Çerkes*, (Haz. Mustafa Özsaray) Kafkas Vakfı Yayınları İstanbul 2012.
- KILIÇOĞLU Gökmen, Kafkasya'da Dağıstan'ın Stratejik Önemi, Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Strateji Bilimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Gebze 2004.
- KIRZIOĞLU Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- KUKUL M. Halistin, *Şeyh Şamil ve Çeçenistan*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- KUNDUKH Aytek, *Kafkasya Müridizmi: Gazavat Tarihi* (Haz. Tarık Cemal Kutlu), Gözde Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1987.
- KURAT Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- KUZNETSOV V., *Народы нахо-дагестанской группы. Вайнахи* "«Введение в кавказоведение, (Çev. Murat Topçu (Paşu)), Владикавказ 2004.
- MAHMUD Celâleddin Paşa, *Mir'ÂT-ı Hâkikat Tarihi Hâkikatların Aynası* (Haz. İsmet Miroğlu), Berekat Yayınevi, İstanbul 1983.
- MEHMED Süreyyâ, *Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye* (Haz. Mustafa Keskin, Hamdi Savaş, Havva Kurt, Ayhan Öztürk), Sebil Yayınevi, Bayrak Matbaacılık, C. II, İstanbul 1996.
- MEHMED Süreyyâ, *Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye* (Haz. Mustafa Keskin, Hamdi Savaş, Havva Kurt, Ayhan Öztürk) Sebil Yayınevi, Bayrak Matbaacılık, C. IV, İstanbul 1997.

MİCHAEL Khodarkovsky, ‘‘Hristiyanlık, Aydınlanma ve Kolonyalizm; Rusya, Kuzey Kafkasya’da, 1550-1800’’, (Çev. Furkan Özkan), Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi (*Journal Of Caucasian Studies (JOCAS)*), C. 2, S. 4, İstanbul 2017.

MUHAMMED Tâhir el- Karahî, *Kafkasya Mücâhidi Şeyh Şâmil’in Gazavatı İmamın Kılıcının Savaşlarda Parlaması*, (Haz. Ensar Köse, Arapçadan Tercüme: Tâhir’ül Mevlevî) Büyüyen Ay Yayınları 2016, s.25,26, Cafer Barlas, *Kafkasya’nın Kurtuluş Mücadelesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1990

MUHAMMED Tâhir el- Karahî, *Kafkasya Mücâhidi Şeyh Şamil’in Hatıraları* (M. Tâhir El- Karâhî’nin Savaş Günlüğü), (Haz. Ahmet Özdemir), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

MUHAMMED Tahir’ül Karâhî, *Kafkas Kartalı Hürriyet Abidesi Şeyh Şamil (Şeyh Şamil ve Gazâları)*, (Çev. Tahirü’l Mevlevî, Sadeleştiren. V. Enver Yaşarbaş), Bakanlar Matbaacılık, Trz.

MUHAMMED Tâhirü’l Karâhî, *Şeyh Şâmil’in Savaşları* (Arapça metni tercüme edip Osmânîce olarak bastıran: Tâhirü’l Mevlevî), (Çev. Burhan Bozgeyik), Cihangir Yayınları, İstanbul 2005.

MUSTAFAYEV Beşir, ‘‘Türk İslam Ordusu’nun Kuzey Kafkas (Dağistan) Harekâtına Dâir (Arşiv Vesikaları Işığında 1917-1919)’’, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Konya 2013.

MUSTAFAYEV Beşir, YÜCE Elif Yıldız, ‘‘Arşiv Belgelerine Göre Şeyh Şamil ve Naiplerinin Kuzey Kafkas’taki Direnişinde Devlet-i Aliyye Osmanlı’nın Tutumu: Hasan Hasbi Örneği’’, *Elmi İş Beynelxalq Elmi Jurnal*, Nu: 06/55, Bakı 2020.

MUSTAFAYEV Beşir, ‘‘Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro’nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devletinin Kurulmasında Etkisi’’, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 11, Mersin Haziran 2013.

MUSTAFAYEV Beşir, ‘‘Arşiv Belgeleri Işığında Kuba’da Ermeni Zulmü (1905–1920)’’, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 26, C. 7, Ankara 2010.

MUSTAFAYEV Beşir, ‘‘Arşiv Belgelerine Göre Kırmızı Kasaba Olayları (1918-1920)’’, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 29, Ordu Ocak 2014.

MUSTAFAYEV Beşir, ‘‘Anton Salamon’un Özel Arşivi’ne Göre Ermeniler’in Kuzey Azerbaycan’da yaptıkları Katliamlar (1918-1919)’’, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, Konya 2011.

- NEEF Christian, *Kafkasya Rusya'nın Kanayan Yarası*, Haz. Göneralp Özalp, Ed. Ali Şimşek, Yeni Hayat Kütüphanesi, 1. Basım, İstanbul 2004.
- NOVRUZOVA Gülreyhan, *Halk Dindarlığı Üzerine Bir Din Sosyolojisi Araştırması- Derbent (Dağıstan Örneği)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, *Din Sosyolojisi Bilim Dalı Doktora Tezi*, Kayseri 2012.
- OKTAY Hasan, Cerrah Ufuk, *Uluslararası Politikada Kafkasya*, Hitabet Yayınları, ANKARA 2018.
- ÖZAYDIN Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *TDVİA*, C. 24, İstanbul 2001.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, "İbnü'l- Esir İzzeddîn," *TDVİA*, C. 21, İstanbul 2000.
- ÖZCAN Abdulkadir, "Casus" (Türk Devletlerinde Casusluk), *TDVİA*, C. VII, İstanbul 1993.
- ÖZCAN Abdülkadir, "Mehmed Süreyyâ (1845-1909)", *TDVİA*, C. 28, Ankara 2003.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, "Moğollar", *TDVİA*, C. 30, İstanbul 2005.
- ÖZGÜL Oktay, Ceylan Nezahat, "Eski Çağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, S. XIII, 2017.
- ÖZSARAY Mustafa, *Çerkeslerin İslamlaşması- Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkasyaya Girişi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- PUŞKİN Alexandr Sergeyeviç, *Erzurum Yolculuğu* (Çev. Ataol Behramoğlu), Türkiye İş Bankası Yayınları 7. Baskı İstanbul 2019SAMİH Nafiz Tansu, *Çarlara Başegmeyen Türk Şeyh Şâmil*, Kılıç Kitabevi, 4. Baskı, Ankara Trz.
- SAYDAM Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- SAYDAM Abdullah, *Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali*, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* SAMSUN 1990
- SETENEY, "Nartlar", *Kafkas Dergisi*, S.11-12, Yıl. 1, İstanbul Trz.
- SULTANOVIÇ Jamuhanov Culeyman, "Çeçenistan, Kuzeydoğu Kafkasya'da Bir Ülke", *TDVİA*, C. 8, s.245, İstanbul 1993.
- ŞAHİN Hasan, "Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış (Başlangıcından Paris Barışı'na Kadar)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 29, Erzurum 2006.
- TAVKUL Ufuk, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.

- TAVKUL Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- TAVKUL Ufuk, Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi, *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 25-26 Mayıs 2006.
- TAVKUL Ufuk, Kafkasya'da Hristiyanlığın İzleri, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 128, 2000.
- TEKİN Yusuf, Abbasiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sisteminin Kurulması, İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Ağrı 2018.
- TEKİR Osman "Kuzey Kafkasya'da Mevcut ve Potansiyel Etnik Çatışma Alanları", Kafkasya Çalışmaları, *Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*, C. 2, S. 3, İstanbul 2016.
- TEMİZKAN Abdullah, Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. IX, S. 2 ss. 165-190, İzmir 2009.
- TOMBULOĞLU Tuğba, Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısının Oluşumunda Türklerin Rolü, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2003.
- TSVETKOVA Tsvetelina, "Muridism as a Syayefforming Element Of Imam Shamil's Imamete (1834-1859)", Kafkasya Çalışmaları, *Sosyal Bilimler Dergisi/Journal Of Caucasian Studies (JOCAS)*, C. 3, S. 5, İstanbul September 2017.
- TUALLAGOV Alan A., İskitlerden Erken Alanlara Kuzey Kafkasya Haz. : URAVELLİ Orhan, Kafdav Yayıncılık Ankara 2017
- TUALLAGOV Alan A., *İskitlerden Erken Alanlara Kuzey Kafkasya Haz. Uravelli Orhan*, Kafdav Yayıncılık, Ankara 2017.
- TÜRKOĞLU İsmail, "Karaçay-Balkarlar", TDVİA, C.24, İstanbul 2001, s.384
- WILLARD Stephen M. Norris, Sunderland, *Russia's People Of Empire (Life Stories From Eurasia 1500 To The Present)*, Indiana University Press, Bloomington&Indianapolis, 2012 USA.
- YILDIZ Muharrem, *Dünden Bugüne Kafkasya*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2006.
- YILDIZ Yusuf, "18. Yüzyılda Rusya'nın Kafkasya'yı Hristiyanlaştırma Politikası", Tarihin Peşinde, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 18, 2017.

YÜKSEL Ahmet, “Osmanlı İstihbarat Ağı ve İmam Mansur”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi*, S. 32, ANKARA 2012.

İnternet Kaynakları

<http://ajanskafkas.com/surmanset/dagistan-nufusu-3-milyonu-asti/>

(Erişim Tarihi 27.09.2019)

<http://www.azadt.net/x18291.htm/azerpfoto.com>.

<http://www.bilgesam.org/incele/998/-tarihsel-acidan-kuzey-kafkasya/#.XXzW5SgzbIU>

(Erişim Tarihi 14.09.2019)

<http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/10> (Erişim Tarihi 27.09.2019)

<http://www.kafkasevi.com/index.php/article/detail/12> (Erişim Tarihi 26.09.2019)

<https://kafkassam.com/kafkas-nufusu-yukseliyor.html> (Erişim Tarihi 26.09.2019)

https://tasam.org/trTR/Icerik/2213/kafkasyada_bir_ulke_cecenistan

(Erişim Tarihi 26.09.2019)

<https://www.kaffed.org/bilgi-belge/dagistan/item/342-dagistan-cumhuriyeti.html>

(Erişim Tarihi 27.09.2019)

www.cerkesya.org/icerik/biyografi/item/242-barasbi-baytugan (Erişim Tarihi 4.10.2020)

www.kaffed.org/haberler/federasyondan/item/4032-item-general-ismail-berkuk-unutulmadi.html (Erişim Tarihi 4.10.2020)

www.kuzeykafkasyacumhuriyeti.org/biyografi/ismail-berkok.html (Erişim Tarihi 4.10.2020)

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

شوقناو کرامتاو مهابتاو قدرتاو
 روسیه نونک قریم طرفنه لهدن ذخیره جمعی و مرادی نفیس و اول طرفنه نقیبت اولدیغی طاعتانی دخی کوزونه نام
 قیق احمقانی و بو طرفنه طاعتان مسافر زینه زماده هر اکرام اولسی و جیدر و البته اعانت ماره سی و پاره دن
 اول طرفنه استانبوله کنی ذخیره جمعی و قیابن ذخیره کبیری بو شانزده اعرف کله زینه نظام دیری ماده زینه
 وار بو دفعه بیاضی اوز زینه سرفاقتیه صدور اولدن خط همایون شوکتقر و ناری صغریه یکان بیان معلوم حال کانه اول طرفنه
 هر حاله امروزه ان شوقناو قدرتاو مهابتاو قدرتاو روسیه نونک عنی اصل ممکنن ذخیره غایت قوت اوزره اولدیر ایس لهدن اوزی
 رحمت اولدی کلیه اول طرفنه لهدن بازرگان هر بزم بر جدر زمه و هم روسیه لویه اونه دن برو زینه و پرورداری صبیح الحق اوزره
 سرحدینه ذخیره عرب لری بوردی کلکله اول طرفنه کون اوزیردن کلده سید محمد نام بر نغز قوری دخی صبیح الحق اوزره
 تقریر ایتمی اول طرفنه مرزولن تقریری چند روز افرجه خابا یی همایون زینه عرضا دخی حسیله معلوم مویکلاری اول طرفنه
 مسقولونان قریم طرفنه و سایر محلا و نه نرادی و ذخیره لری نه جانیندن تریب ایس کلدی قاجار سنه در معلوم و در کل اوزره
 جناب حق دوت عیبه بی دخی ان سانه قیاتی فوق المامول اقلار ایس: و مختار من مقابله ایس جلی قوت دخی زره دخی
 احسان ایدر
 مسقولونان نفیس حوالینه نقیبت مرادی اولدیغی بر قاجار سنه دن بر اول طرفنه آل اوزار و بو نفیس خانی مدعوی استیجاب
 ظاهر دور ایس بو سانه معلوم همایون لری اولدیغی اوزره طاعتان و زنی طاقفه سی نفیس حوالینی جنبه و غارت
 ابروب خان صفدی کریمی نفیس ایس طاقفه مذکوره بوزره بویه فرصت بولرجه نفیس حوالینی غارت خانی
 اولمیه جقدی ماملور فالر کیم مسقولونان طرفنه عنی اعکرا ایس نقیبت و بر راسه بهر حال دوت عیبه طرفنه دخی
 اقصا سنه کوره حرکت برله اول طرفنه استیجاب لازم کلور بوسورت بوزره صکره طبیعت صحنه کوره دوت اوزره
 اسور عظیمه دندر
 طاعتان هالیسی سی لهدن اولر با و نه دن برو صوبت و جنبه اصحابن اول طرفنه مسقولونان مرادی طاعتان خان لری
 بر تعیب اغفال ایسه دخی بونون غیرت اسوبیه لری اولون مسقولوب برور لوسین و تعیت ایس جقدی ماملور ج
 هت سانه و لخت عیبه نه نقیضه کلر حال لری ایس
 طاعتان مسافر زینه هاین و دروزن و بر بو عیبه و انرا بون نسقه عود لری اعطای لازم کلور فرجده و عطا اولون
 اوزره ارباب شورا ایله مجلسن ذکره ده انجیشرباب غرض و لری منطب کور دیندن بودجه لیه فرجده لری و کل اوزره
 و سایر مازم لری مقدار کتبا به دن ازیر اوله دخی و بر سوب واقضنا ایس حوالینی دخی و داعیه کلر لری سیم و فرجده
 اعطا اولون عطا لری ساهانده کمال ممنونیت اظها را بید کلری و بتوقفه نقاتی بونون اسکاره کیم بونون اول طرفنه
 بونون خان لری شمعاین ارماری اولیب همان تحریک ایله رسول اول طرفنه کوزره اولون اکرام حد اعتدالی تجاوز ایس
 زماده بر تخفی بوی وطن اولونور

AE.SABH.T. 361/25193

AE.SABH.I.00361.25193.001

Ek-2 Rusya'nın Dağıstan halkını kendi safına çekme ihtimalinden ötürü Osmanlı Devleti tarafından; Kırım civarına zahire toplanması, Osmanlı'da bulunan misafirlere iyi muamele edilmesine ve zahire sevkiyatına dair

نم ووزیر
 بهادری که در ایام
 محتاج اجازتی بود
 واقع از صحنی اوزره
 پادشاهم

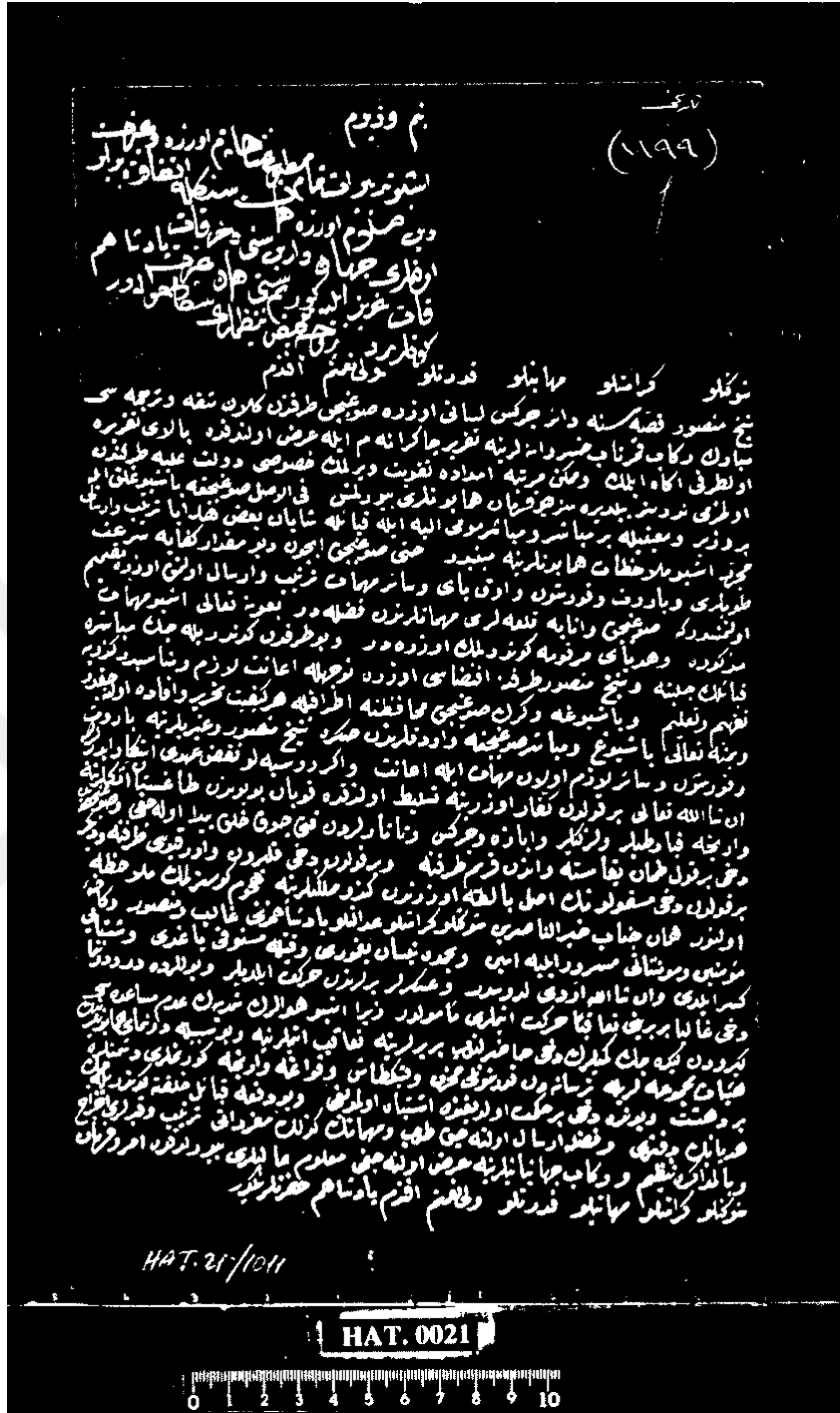
سؤقتلو کرانلو موایلو قوزلو ولی نعمت افندم
 چاکسه درونده اقامت اوزره اودون بهادر کرای سلطانک داغا احداث قنه قیدنه اولری قلی و طاغستان
 طرفه بقی ظهور ایدر امام منصور نام شجاع حواری حواری و صوغوج قله ی وولسینک امر محافظه نظامنه
 دایر بعضی حواری حواری حالو صوغوج محافظ وزیر علی باشا قولای طرفدن بونجه وارد اودون تجارت ماره مجاره
 خدومه و قضااری خله بالورینه اشارت واصلدله معاقبه علیای شاهانه لینه عرض اولدیغی

دو ضرور و کسی نیکو نظر به معجزه ملبس
 در ایام قیام و تقییر و کوزرده اکر اولدی
 و بوزن ماعدار ضرور و البسی وزیر الحاج علی باشا قولای طرفدن ذمی رطام تجار اولار اوزوب معروضده
 آب و هوای سله الفتایره میدکدن مخفی المراج اولدیغی و خوی خانه احمدخان و خوی خانه ابهیم خلیل خان طرفدن
 کندی وارد اودون ادراتی در علیه ارسال ایلدیغی بیان و استعاره بقله کون شار البهک و کون خانان معوی البهک
 مجاره خدومه و قضااری بالورینه اشارت و معروض بشکاه تاجدار باری قیددی معارضه ایلدی بوردورده امر قیام
 سؤقتلو کرانلو موایلو قوزلو ولی نعمت افندم پادشاهم حضرت ایدر

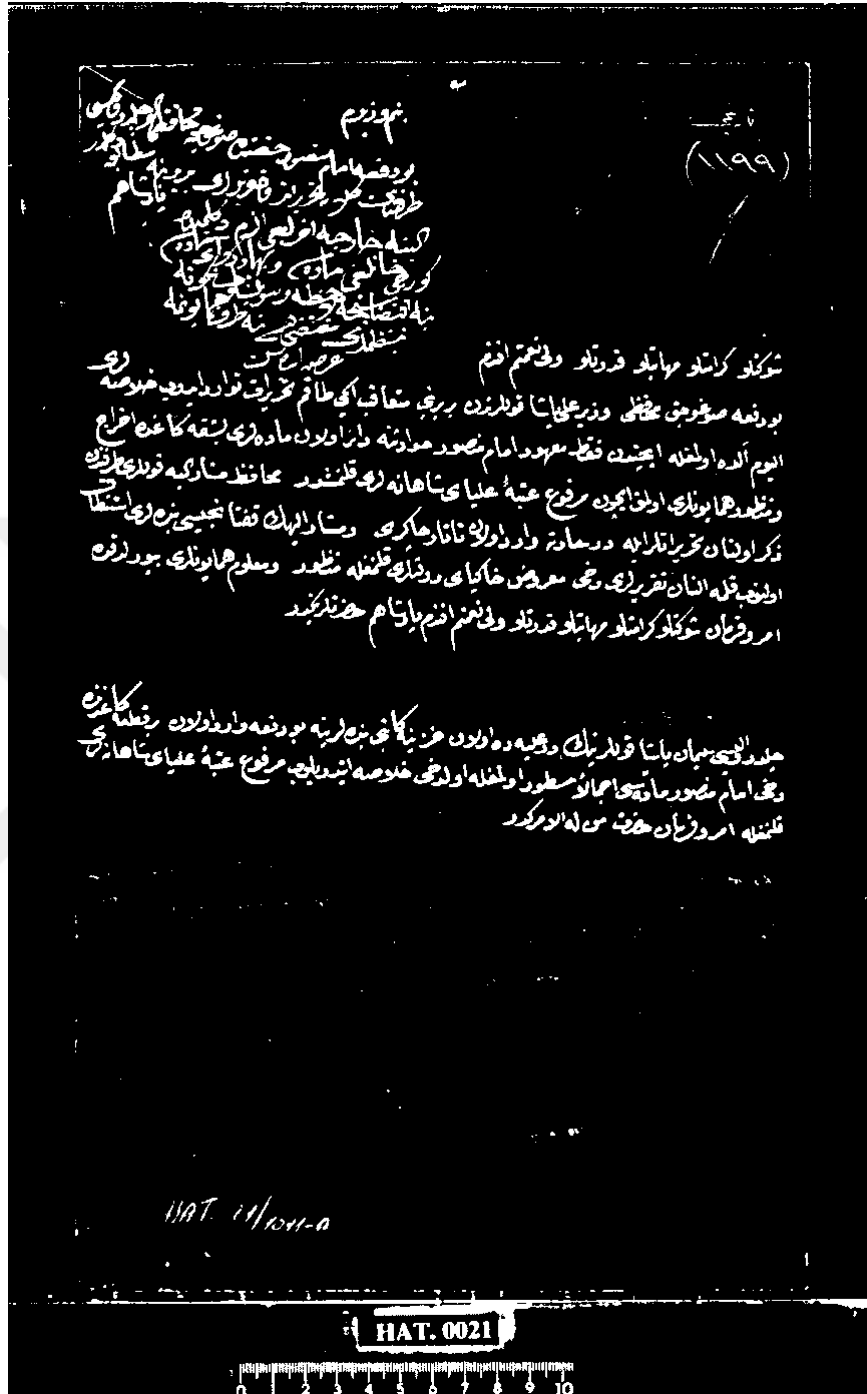
AE.5434-I-7/633

AE.SABH.I.00007.00633.001

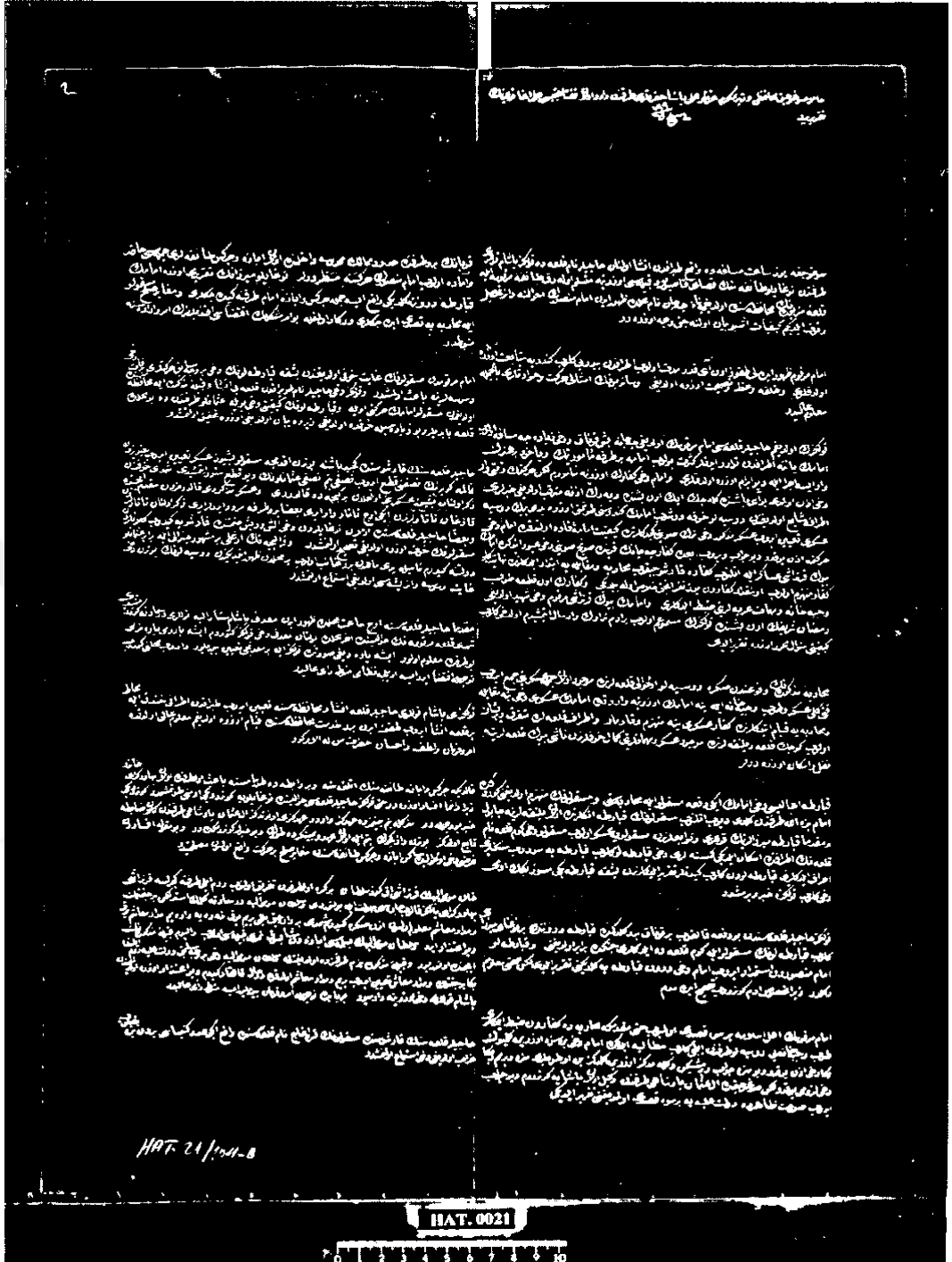
EK-3. Hz. Ali'nin Hadis-i Şerif'inde ki İmam Mansur ile Dağıstan'da zuhur eden İmam Mansur'un aynı şahıs olup olmadığının araştırılması için ulemeden bilgi alınmasına dair

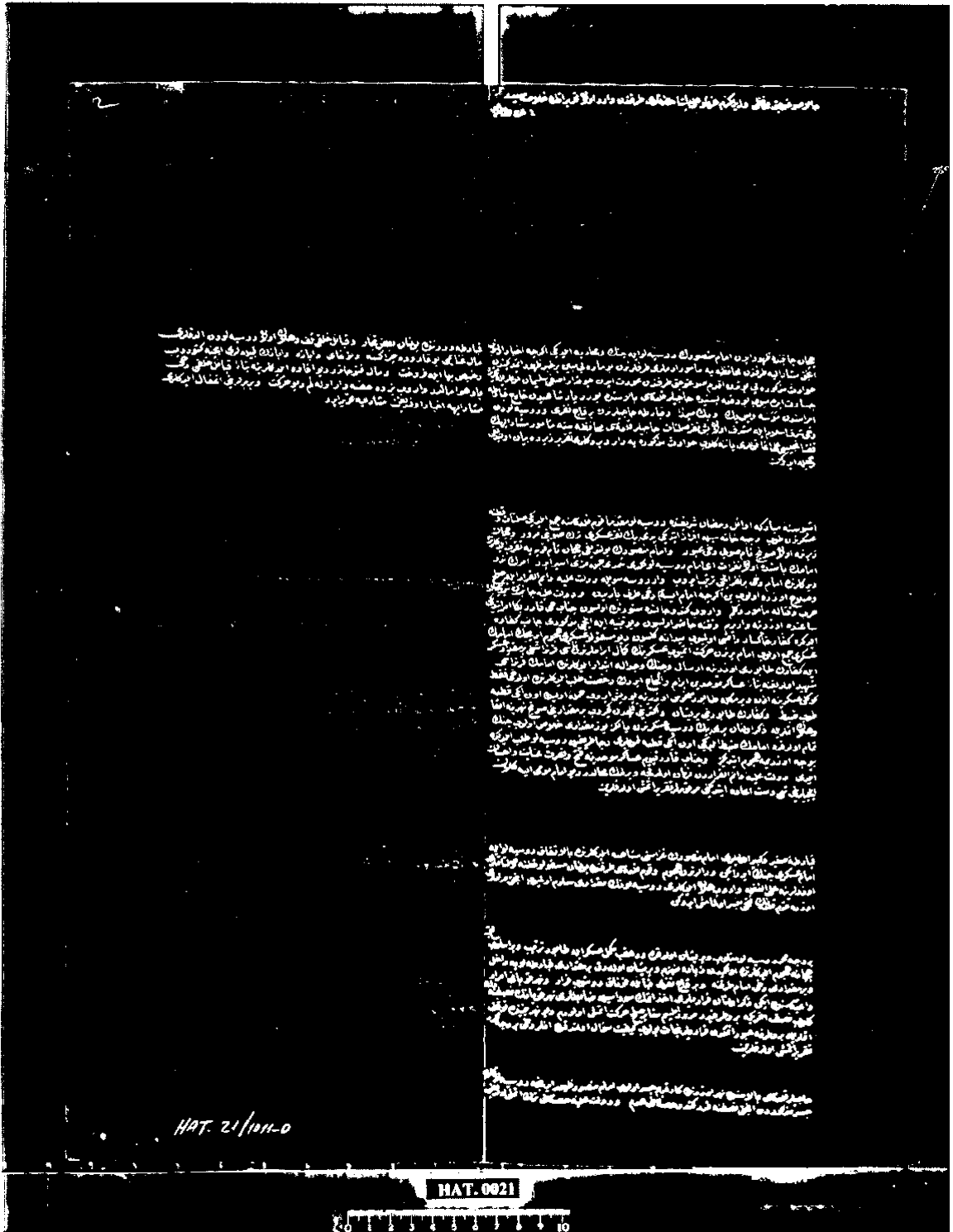
Ek-4. İmam Mansur Meselesine dair Çerkes Lisai ile gelen Mektup

Ek-5. İmam Mansur hakkında Soğucak muhafızı Vezir Ferruh Ali Paşa tarafından gelen tahrirata dair

Ek-6. Soğucak Muhafızı Vezir Ferruh Ali Paşa'nın Kaftancısı Ali Ağa'nın İmam Mansur hakkında getirdiği takrيره dair.

Ek-8. Vezir Ferruh Ali Paşa'nın tahriratına göre İmam Mansur'un Ruslarla ceng edip onları iki kez mağlup etmesine dair

حاجدردلیسی و ذی کلمه غلامیان باشا حسن ملک فرزند خزینه کاتبی ابراهیم بیک قهرینه وار و اولاد کتبی مخصوصه سید ۶۰

این باق ماده می خزینه کاتبی می ایدین سوال بودرق و در کتبه خزینه اذیع بوماره التزام اولور موارد اولدغه با موصل بیک
قزیری اوزده بر مشق ضای وقت و حال ارجولک اوغلی و باغود کورکینک اوغلی داویرا کیندن بری سید بیک این باشا خان نصیحت
اراده بود بلودایه ادری این اولغه حاجت بودرا کیندنک دهی اسلاری داویرا اوغلی و با بار بیک آدی دهی اقتضا اتماکله این با
ملکی زاده فرزند داویرا و اولادین ذکرا و نسوانی اقتضا ادری این باغما ناز بیک بقدمه لری اوزده بر مشق و اعطا و احسان بریسی سزاک
ظهورن خاکبای اربابای کتبی عرض اکتست

دری
بجان طرندن ظهور ادری کتبی شعور مادری سوال بودوش شیخ رفومک ظوری و اتم اولور باغستان جانندن قندهم خان طرندن بری
ایردن اولور ای العین ساهه اتم اولور به خان بیک بیعت ادری کور بیک اسلی اولورن شیخ رفوم صاحب محبت اولورن کور بیک
نظرا شیخ رفوم حاجتی عاده کرامات الطارده باغستان اهلینه کرمات و کروهانه توبه ایدر و بجان کترو جانن اولور بری
بون کتبار خانه اولور بجهتی بودجه ابر بیک

ذکرا طان قوتوم نمان طاعستان عسکر باغلیس جائنه قوجه ادری مقدمه و جمله به عرض اولورنک هوز هوز اولور توبه بری
اندس اتمکین اولورنک غیره خان مری ایه برنلر ده جاود قاله به نزل این کتبی بی استیاه اولور سار ایدر لسانت طبع اولور
بودایر نجه جواب و بر بیک اقتضا ادری عاده افاده و ذوق ادره بری بلور ایه اسار اتمین

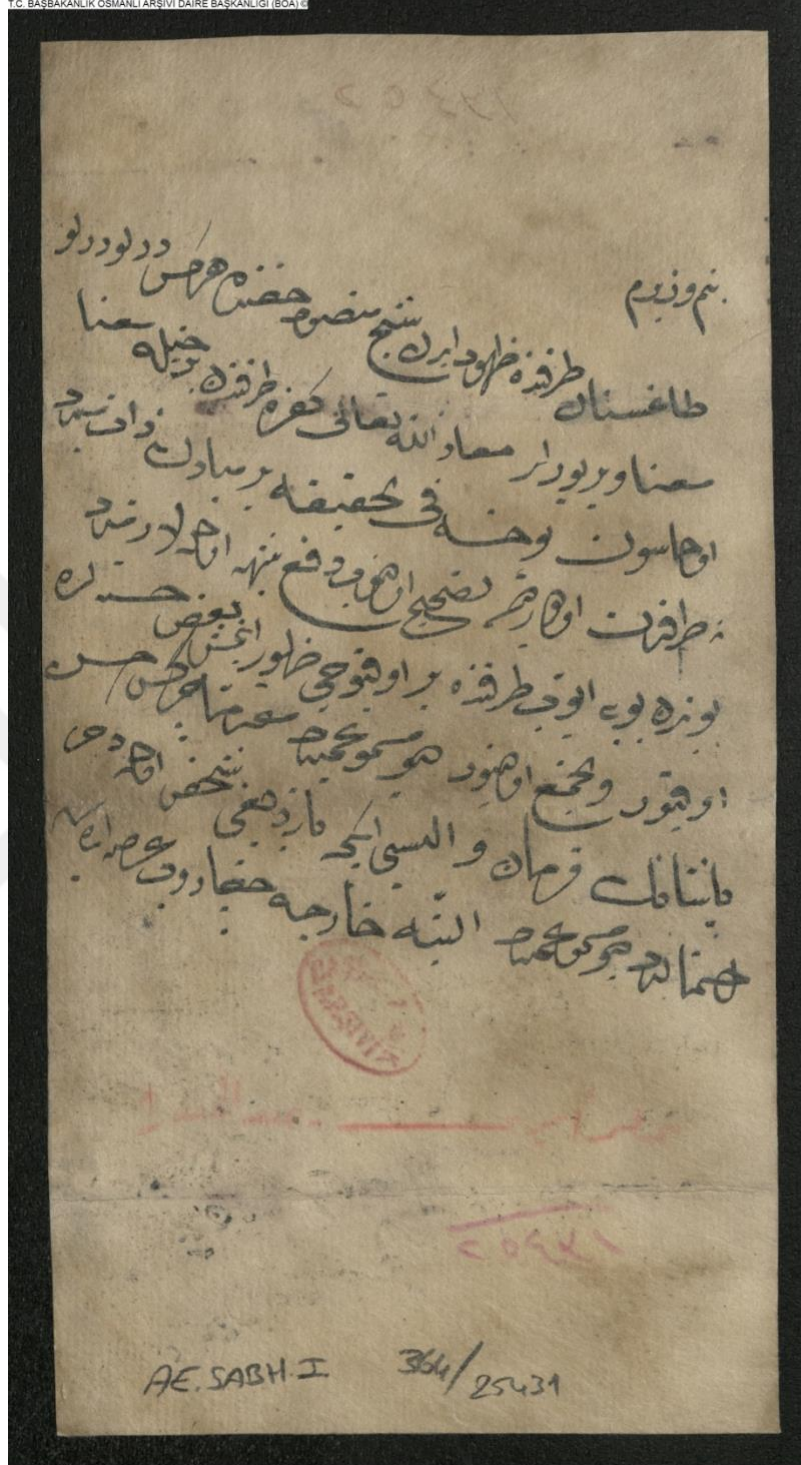
خوی خانه ارض و مردن طوب و مرمات و طری مساسیر و کتیر سار ایدر اسلدم بویش اولورن خوی خان نه و تبه ده اولور
و قصل نمان و کت و شرکان و کت خانای نمرتبه عظیم القدر و عیالات عینه ده ازم اولورنک و خوی خانه طوب و مرمات و کت
بودر نمر عارض اولورن افاده اکتست

بو طرف اولور اسلور اوغلی کورک بیک سار ایه طرفه ارسال اتمین و کتبه بقدر اتمین سار ایه خزینه کاتبی مری بره اولور
بر طقه کتورن کتور ابر

HAT. 21/1011-E

HAT. 0021

Ek-9. Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın Hazine Kâtibi İbrahim Bey'e gönderdiği emktuba dair

AE.SABH.I.00364.25431.001

Ek-10. Sultan I. Abdülhamid Han'ın İmam Mansur hakkında sahtekâr olup olmadığını araştırmasına dair

ملکسه دیرلر کوردن فرستیلرین دیش اولور ۱۸۷۷ نهمبر

۱۸۸۱/۱۹

۶۲ نهمبر

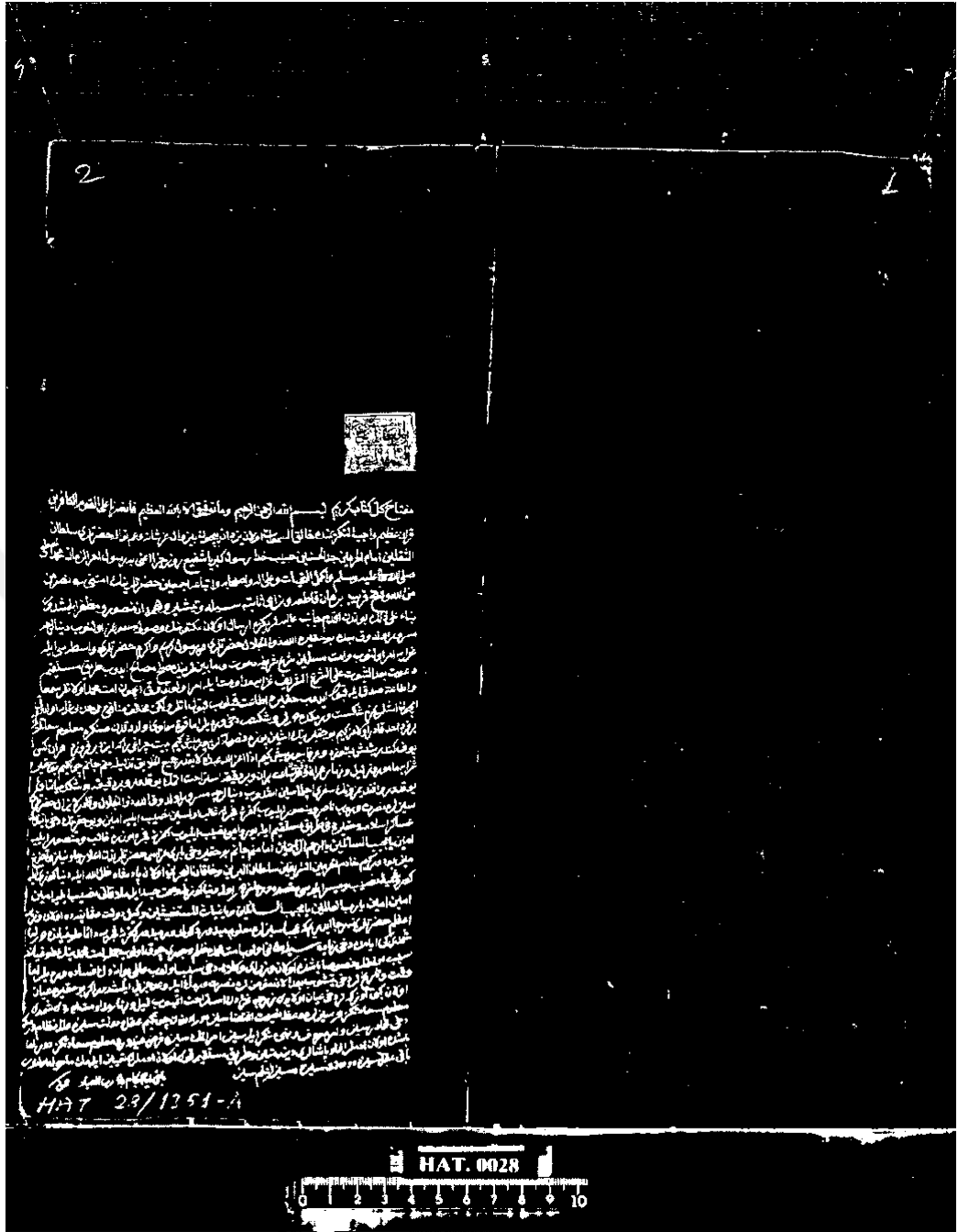
ایکین رجبیه دیرلر قیل وصالونده وار دیرنده دیرکون اسقله سنه میری سیایعه بمعنه ملوک کوروتتم اهریغانلک جمع ایوکی نظر سیرت
 و قدریغه قلی زمان بوردلر ختم تمیلدین دایا ایدیم ملک سفینه سخی استیجار دیرلر برین ایکیل استانبول حنطه خیل و صولونلر
 حرکت واروج کونیه انابه لیمانده داخل اولوب حنطه مذکورده ایخراج و قیضته ملوک نزل استی تودلرته بعالمسلم خلیس سیرت انابه
 اریح رست ایدر کونیکون کندو تجارت صحنند اوزی جاآننه قیصده روزکارلک مانغی حسیله کفنه به واصل ویکرانداز واروج
 یون درین سفینه ده کت و قامت کوننده اولور درینیه ضابطی دئی فرقه لیا ایه محافظه ایتیردیکونکون طش حزر حرم
 دیرکونیکون فرقه به واروج اسلام بازار کونیم مکالمه و قیضته دیرلرکون محلی صحنند سزغفر بازاران ایه مغاول وری فریضه
 دیرلرکون خیل دیرکون عولیم ایلله دیرکونته عورت ایدیم

روسیه وکنده ده اکتا تریه و خانلری هم دیرکونیم و طغاله اری ایچینجه سیرلر دسکی فریم اولور اینه اعارته صحن ایدر اولور اولور
 جولعه نکل ایچین شحق بکل نهم اولور

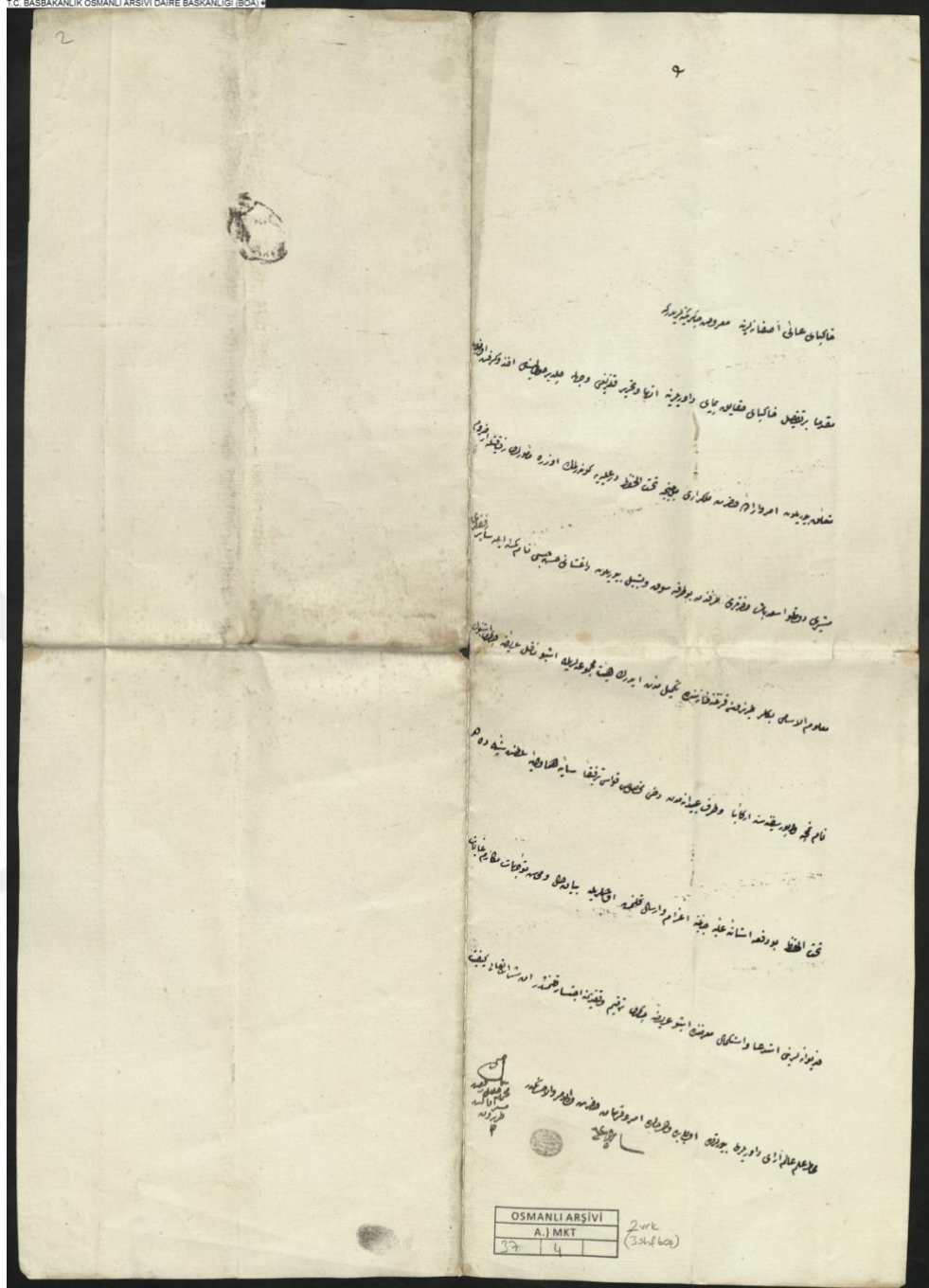
روسیه لولک فریم فریم نکل هرکلن کونیا کونیکون مویده اهریغی بقله ددون فریم اولور اهل اسلام قالدیروشی مردد اولور
 تارشومقال وودنیه احتیظا روسیه لولک اهریغی ایشاقی تولوشی قرلیجه ضابطانه خبر دینیه ایدیکون استماع ایدیکون

انام ده ارجع اولور ایچون جامع شیفته وار بوجم و بقدر نوشته قارشومنه برکا عذر تویشی سولون ایچیک امام مسفورین منقح صوفیق
 ویزکونیا انابه کلری ایلک صورینیز دیعبیان ایدی کونکون اهریغیه ترکی عبارته فراتنه قدیم وارکن مذکور کا عذر اعباد
 برشی قیصده ایدیم معص قالدیر سونم مزلنم کا عذر کوروشی خاریق جنون خانیکم اوطان بوئن کلان دئی عذروه ایدرکن قول خوددله
 بکن کونیه سیز فریضه ملک سفینه سنه کلن بازیچی وکل و مذکور کا عذرک برصورتی اخذ کفنه به در دیرن روسیه لولک
 منک ضابطه قیصده ایشاقی اولور ایلک اهل اسلام ضابطانه واروج مذکور کا عذر فریضه متفرق وکنیم دئی فرار اولور
 حالن سولون ایدیم تیش کون نقر روسیه عکری کیدنک فریضه اهل اسلام مذکور کا عذر مذکور کیده در دیرلرکون فریضه
 افاج بفریم کسه به انشا اجمالی اولور ایدی مرقوم سفینه دن ایلیم کا عذر مذکور کیده در دیرلرکون فریضه

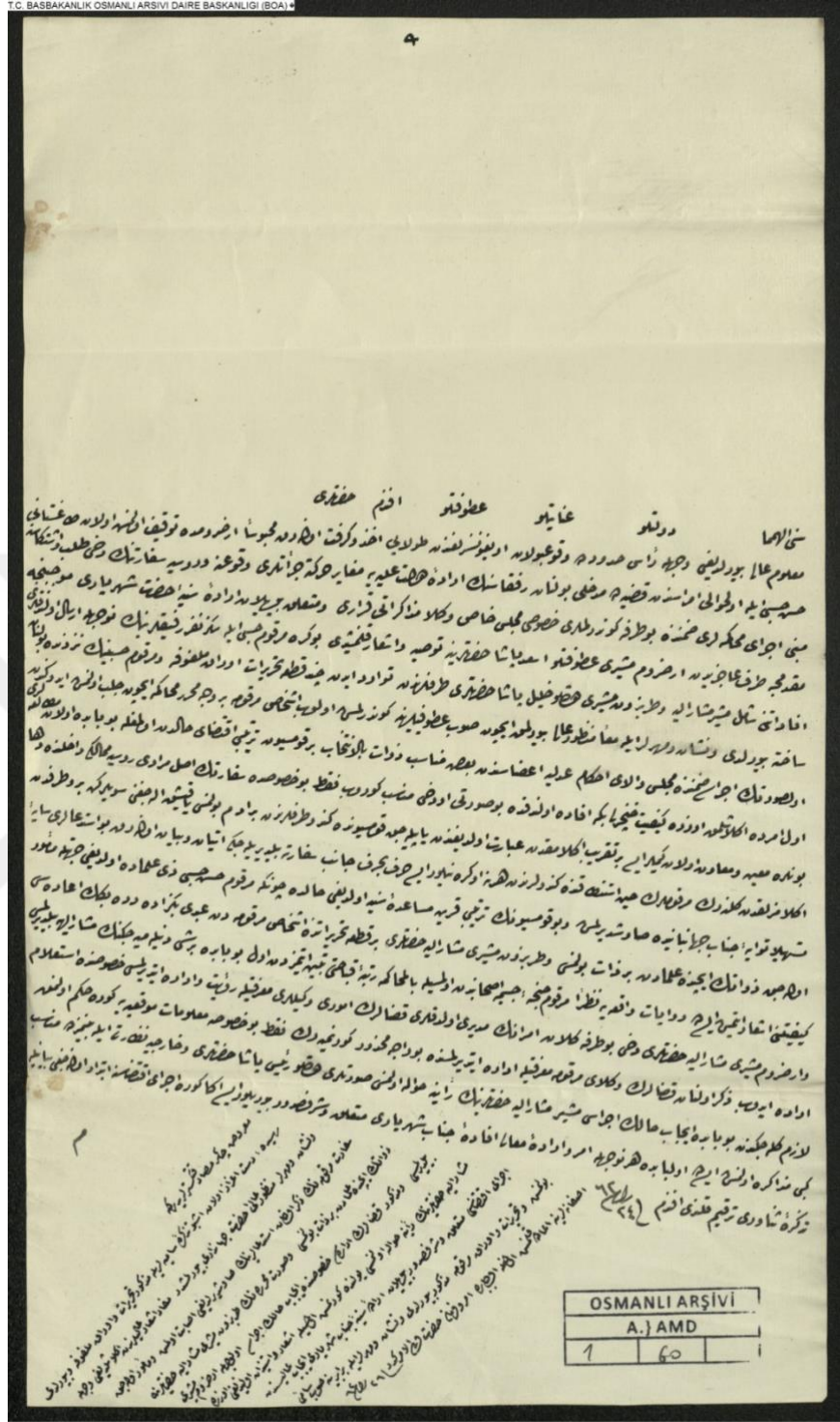
Ek-11. Melkese Sefinesi reislerinden Gerzli Seyyid Halil Reis'in Kırım'da İmam Mansur ile ilgili öğrendiklerine dair

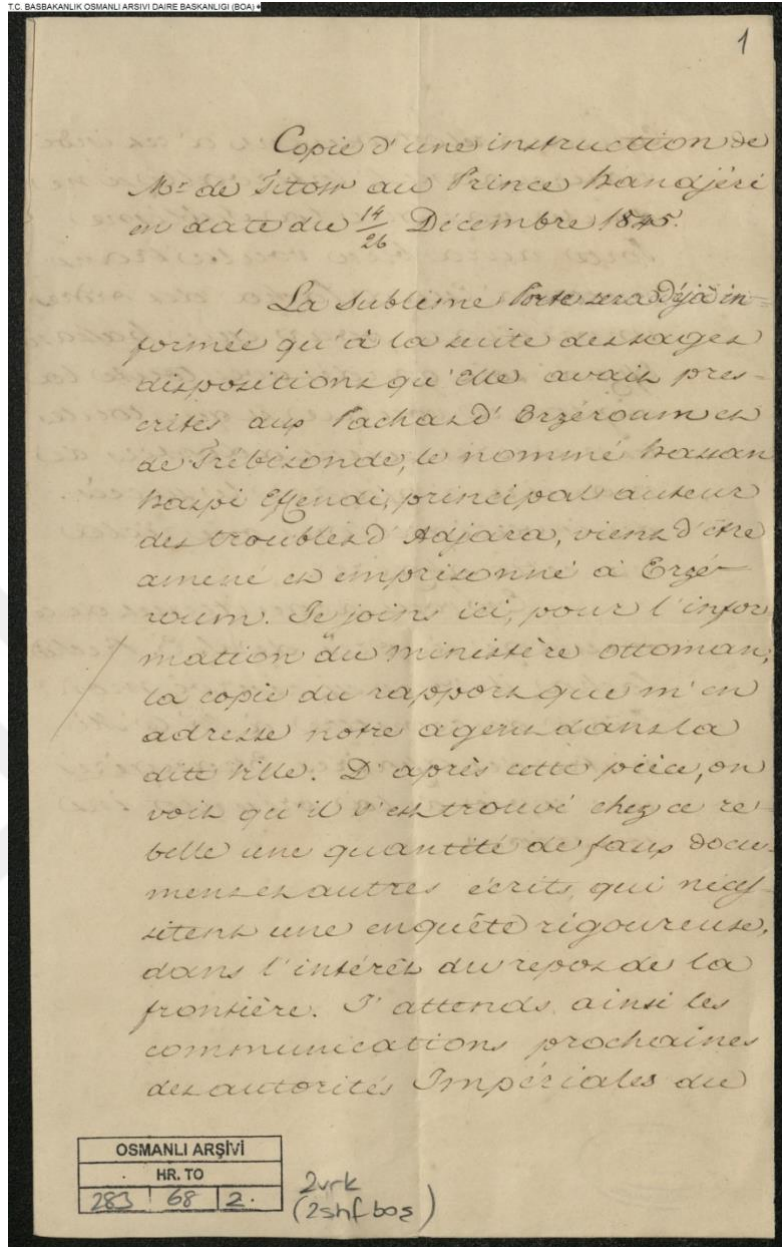
Ek-12. İmam Mansur'un Ruslara karşı Gazavat ilân ettiğini Sultan I. Abdülhamid Han'a gönderdiği mektupla bildirmesine dair

Ek-14. Trabzon Valisi Mehmed Halil'in yazısı olup Çıldır'da İmam Şâmil adına adam toplayan Hasan Hasbi'nin tevkif edilerek İstanbul'a gönderildiğine dair

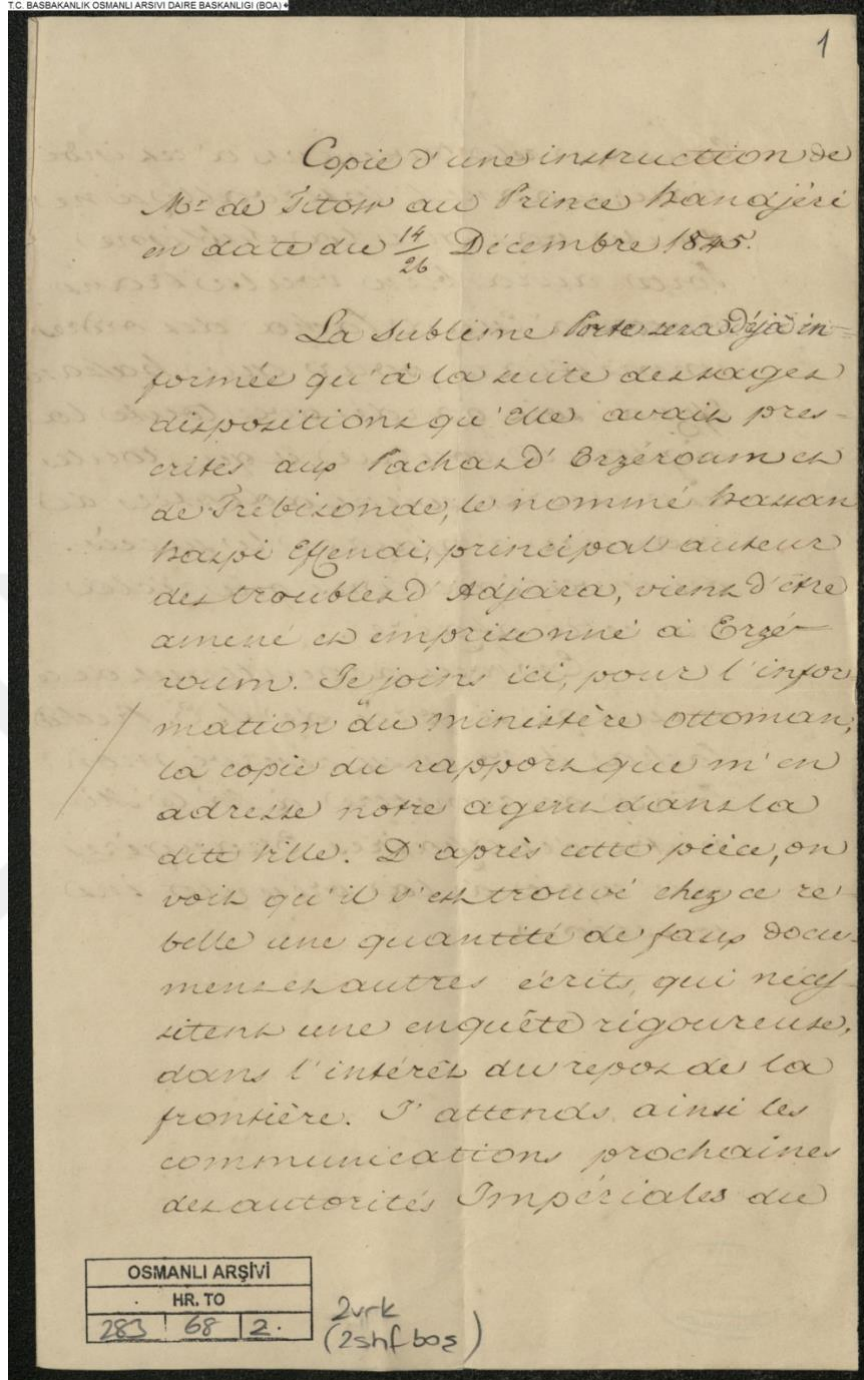

Ek-15. Yakalanarak İstanbul'a getirilen Hasan Hasbi'nin tutuklanması için komisyon kurulmasına dair

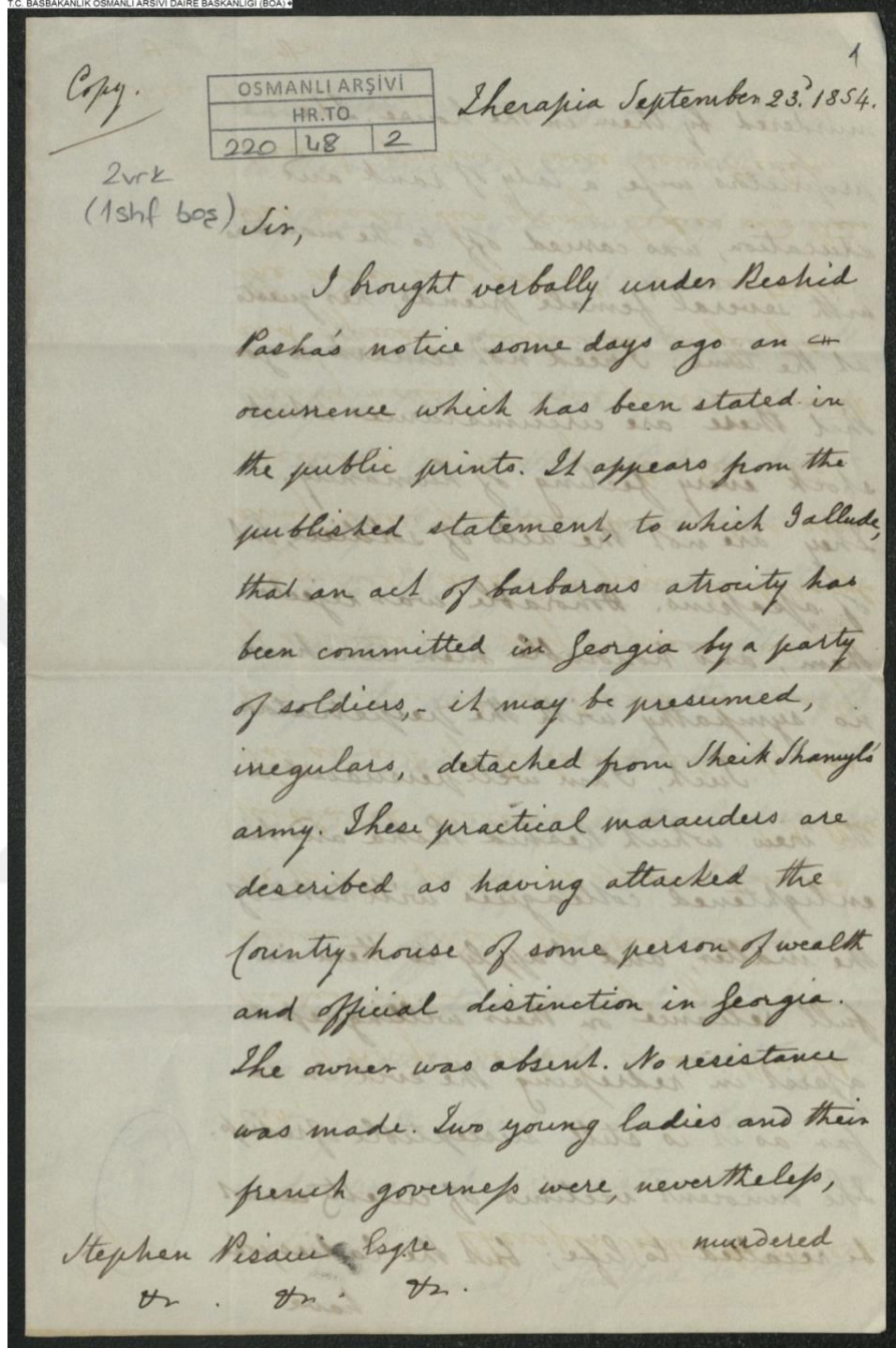
HR.TO.00283.00068.002

Ek-17. Hasan Hasbi'nin tutuklanarak Erzurum'a gönderildiğine dair

HR.TO.00283.00068.002

Ek-18. Hasan Hasbi'nin istinaki için çıkan emirnamye dair

HR.TO.00220.00048.002

Ek-19. İmam Şâmil'in ordusundan bazı adamlarının Gürcistan'da uygunsuz hareketler yapması sonucu bu ve benzeri hadiselerin men edilmesi için İngiltere Sefareti'nin önlem alınması için Mösyö Pizani'ye verdiği talimnameye dair

مردین فوئلائیلم طرفه انکلیزیه

جمله عنده قزاقیا مادیکیومه انکلیزه ای فرانسه ناک اتفاقاً مخالفی غلب کوشش ایله موریا سنورده ضایق بریتانیوی قزاقیا ایله
 اتفاق ایچیرسه جمنه اتم ایسیانولر اوللا کلاخ ماده سنده فرانسه اوتوش عینا ایس بریتانی ایچیره انکلیزیه ایله
 ایشیکه سدی بر ماده ده اتفاق ایتک یا قشیریک هلا انکلیزه دوات هیچ یکنه ظهورده بریتانی سینه ندریکس مخالفت
 ایتله جبارق و قزاق واردر فقط فرانسه بیک اولدی حالده انکلیزیه یکنه قدر صغف طرفه ایچره ایسیانولر اتفاق
 اولدی کیمت قزاق کس ایتیکیمه ماعلا صغف بریتانی درکار و ششم ششم مخالفت ایدیکیمه انکلیزه یکنه تفاهد
 بریتانییه هر یکنه جملی قزاق ایتیک صغفین اولدی اشکاره

مردین هرات لم مخالف انکلیزیه

انکلیزه فرانسه و کلاخ دون کیمتک صغفیه مخالف ایتک و ایدیکیمه اولدی بریتانی صغفین جمدیه و جملی صغف اولدی
 دولک جمدیه اشال طریقیه بر ماده اولدی بریه بر ماده ده فرانسه ایلر بال اتفاق مخالف ایتک و بر مقدمه
 قزاق ایتک ایچیره اجزاده ظهور ایتک قزاق ندریک ایتک بریه بر ماده اتفاقه ایتک و ایسیانولر کلاخ
 ماریش آت ایدیکیمه برودت کل ایچره و ششم اولدی جملیک شهادت ایتک بر ماده در

استاد لیم مخالف انکلیزیه

کیمه طایر طرفین قزاقیا ماده سنه موی قلب ضایق الحاقین واردر و اوللا ایتیک بریه مور یا سنورده
 یا قشیریک موی قلب هیچ وقده دوسیه ایلر بران اولدی بو قدر دوسیلرک صغفین مور یا سنورده
 مور یا سنورده و اما دوسیلرک آتک اولش بر اومدر کل که مقدم هو یکنه دونی مایر آمینده دس دوسیلرک
 تسلیم ایلر یکنه قزاق فرانسه ایسیانولر اوللا کلاخ مادکس صغفیه قزاقیا دوسیلرک ایتیک صورت نیلی
 ایتله اولیکه بیکه طرف ایتک قامت اولغان ارونه در

دوسیه فرانسه اتفاق اولدی بریه بودفد شمل غالب اولدی عزیز کیشینک لاف ایچره شیخ شیخ قزاق

موی قلب ضایق نوز یکن یا سر کوشس انکلیزه احکام کوشیک کس برش اولدی تمجید ایدور انکلیزه طرفه اوللا
 صغفین توش یا سنورده فرانسه کوشیک مخالفان جانی صغفین غلب ایدور

TSMA-E 560/70

TSMA.E.0560

Ek-20 İmam Şamil hakkında MorningChronical, Morning Herald ve Standard adlı gazetelerin haberler hülâsalarına dair

دو فرم عثمانی

توکمب فخری سیاسته کلیدنه بر قاجار کوب صکره جمیع اورویا ایچیدنه کلوب فکای شاهانه یوز سورمه دخت
 ویش واکلر فیکر فاسقه جابری حضور جهاندار بدنه دکلی ایشیه طرفندن صریشک و شایر دایر بر ایشیه
 سلطان محمد علی خان فخری جوبانه یکن کوزل و تاثیر شید بیورد قدری سموم اولشدر توکمب فخری
 بولجایی بر قاجار دوش کسب اندرری زیرا تحقیق شویلد هر کیمکی مکلده اولدی حصار دوش فخری
 کوزل فخری خانده سوال ایلا توکمب فخری حقیقت حال اوزره اولدره فخری هر کیم بک فخری
 مجبور اولور ایمین بعد سلطان محمد علی خان طوطریه طوطری خبر المله اوزونده اولمده هر کیم بک کوزل
 شیشا هانسه حواله هر کیمه و دانا پادشاه شرف اولدوسه ساده برده اینف کوزل فخری عینده جهاندار به
 اولدوندنه بوقول شیدک اکثرین مشارکته حواله اتمکده اهر اوزر قیصر اولدوندنه نزدی پادشاه
 سبقت ایندیکی سادله اولدره وزیر دونه ایچ بر قاجانه فیرینه تصویرهایوننده فایده اوقول اولدو ایچونه
 اصح بیوردشدر بوقول توکمب فخری حقی و صادق طایفه اینات اولمده بوی هر کیم قدری
 بلدیکنه صکره زورایم اطرافده بوناق صادر ایچکی اشکار

محمدی یا شانه اسناد کلیدی البرهم پنا احد اولدی اولدوندنه برینه اضل اولدوندنه برین قویمن فخری
 اوقول بونده عزیز عطفه کلیدین یا شدر

سه یوز سورده عزیز شیخ شام لایقیه بوزلری محمدی کلیدنه عسکره دوز بوزر بوی یا شدر
 فخری مذکور اینت اولدینی در کادر فقط الکلاسیک به شیخ شام مقبول ایچ محاربه اندون
 بر از عسکر فخری

TSMA-E 558/70

TSMA.E.0558

Ek-21. İmam Şâmil ve I. Abdülhamid Han hakkında; Dö Form Oxford ve Sen Petersburg Gazetelerinde yayımlanan haberlere dair

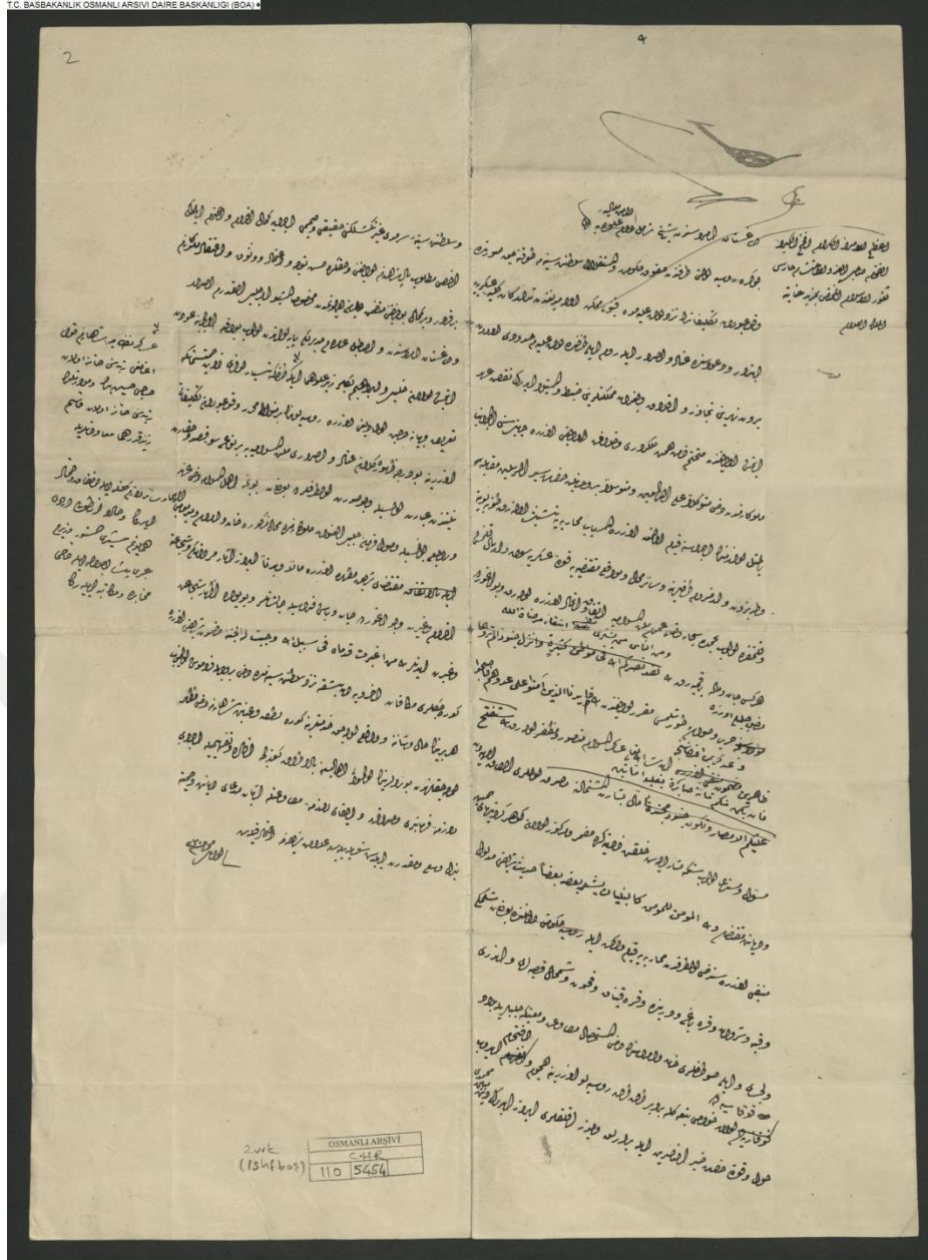
غزوة اعلیٰ مریدیونال نام صحیفہ غزوة

طاغستانہ اوزبک مامور وروفوف نام جنرال اوستبا دولتر طرفہ سخاوند کونڈریش روسیہ دولتی طاغستانہ
جنرالین وروفوف جابڈنہ آلمس و ویٹا طرفہ انجی بو کونڈریش فنی اینڈ کی اولیٰ جلدی معلومہ و
قرال بولک رتیر ورسید طاغستانہ فتح ایڈزاسیر لوفید ارادہ ایویہ فسارک فکلیہ ایہر مائونڈ ایوی
وروفوفان عزلیہ سبب دوریہ کونڈریش جوتانوردہ زیاریم فرطس اولیٰ درکار ورتظام ارشدل
سائل طرفہ کونڈریش نشئت ایندیگی اشکارور سمندہ کبرو قرال جنابری طاغستانہ فنی جنابری ضبب
ایرھکی ناممومدر

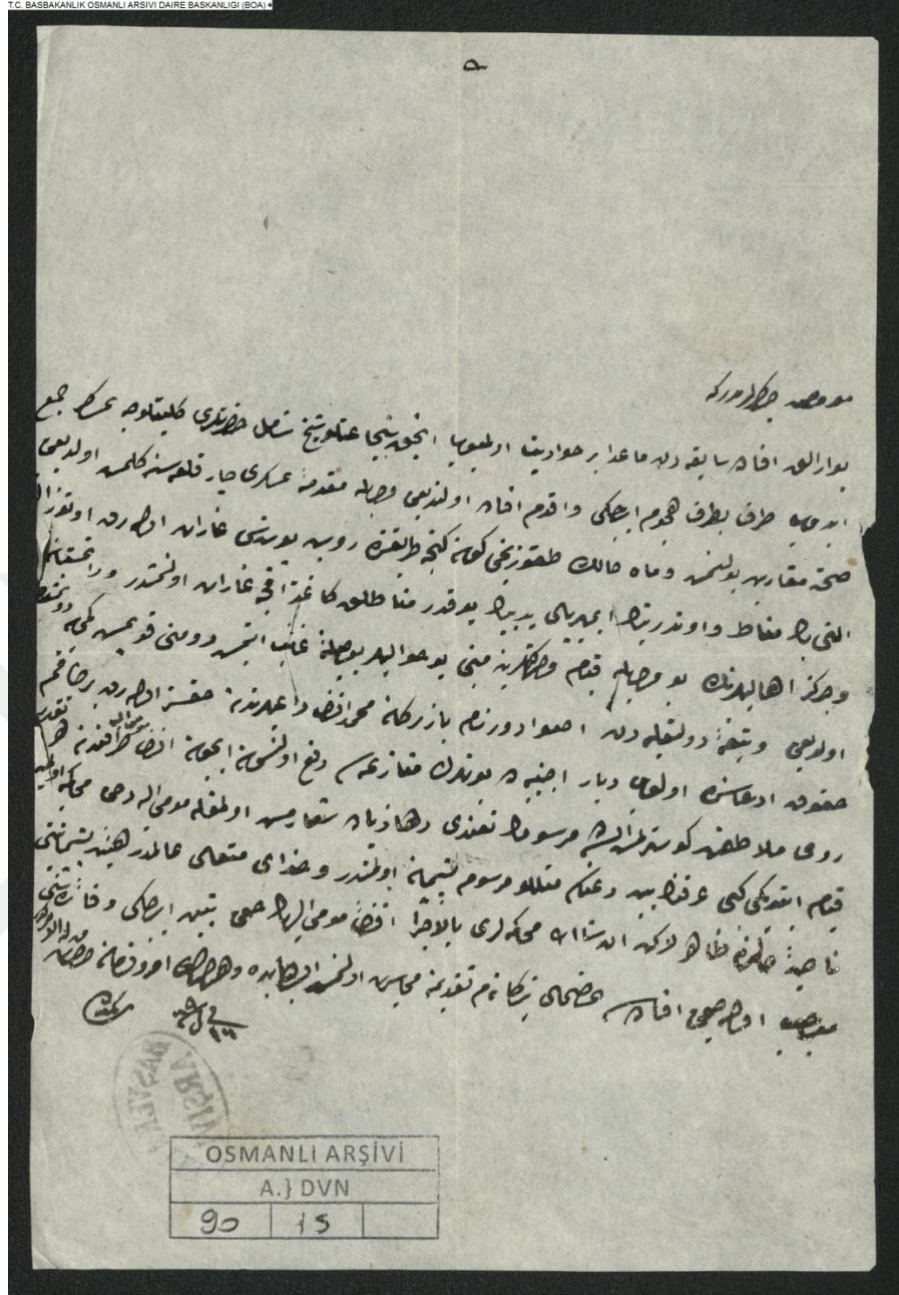
TsMA-E 560/78

TsMA.E.0560

Ek-22. Meridyonal isimli Nemçe Gazetesi'nde İmam Şâmil hakkında çıkan haberin hülâsası

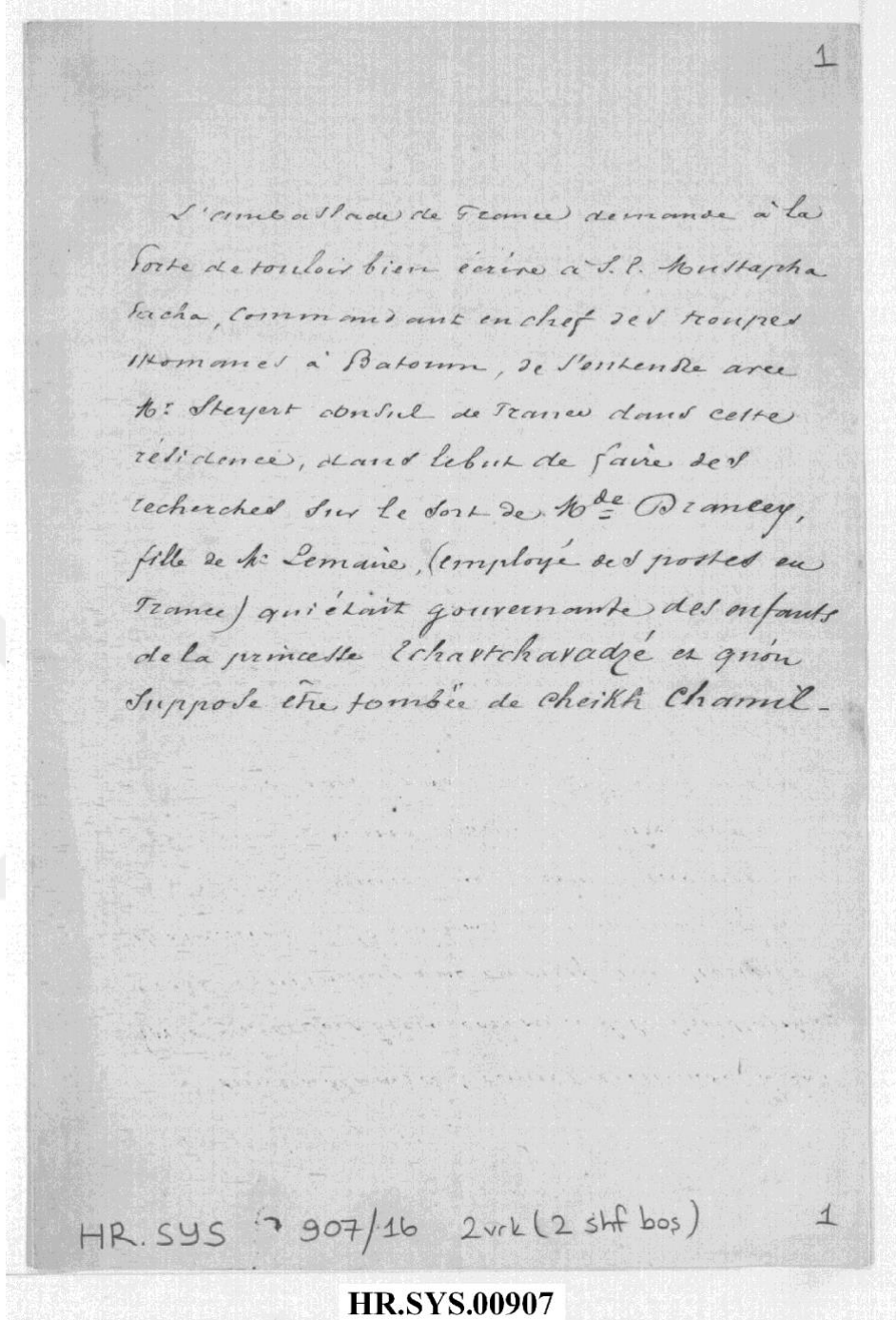

Ek-23. Kırım Harbi'ne Dair olup, Rusların Eflak ve Boğdan'ı işgal eylemeleri üzerine karışılık verileceğini ve İmam Şâmil'in Anadolu Müşiri ile birlik olup Ruslara karşı harp yapılmasına dair İmam Şâmil'e verilen hüküm

A.}DVN.00090.00015.001

Ek-24. İmam Şamil'in Çar Kalesi'ne yapacağı askeri harekât, Çar ahalsinin kıyam hareketleri ve Rus Postasun soyulmasına dair

Ek-25. Kırım Harbi Esnasında İmam Şâmil adamlarının Gürcü Prensesleri ve mürebbiyeleri olan Fransız posta memurlarından Mösyö Lemaire'nin kızı Madam Drancey'in kaçırılmasına ve Fransız Konsolosu Mösyö Steyeret'in Asakir-i Şahâne kumandanı Mustafa Paşa ile prenseslerin akıbeti ile ilgili tahkikat yapılmasına dair

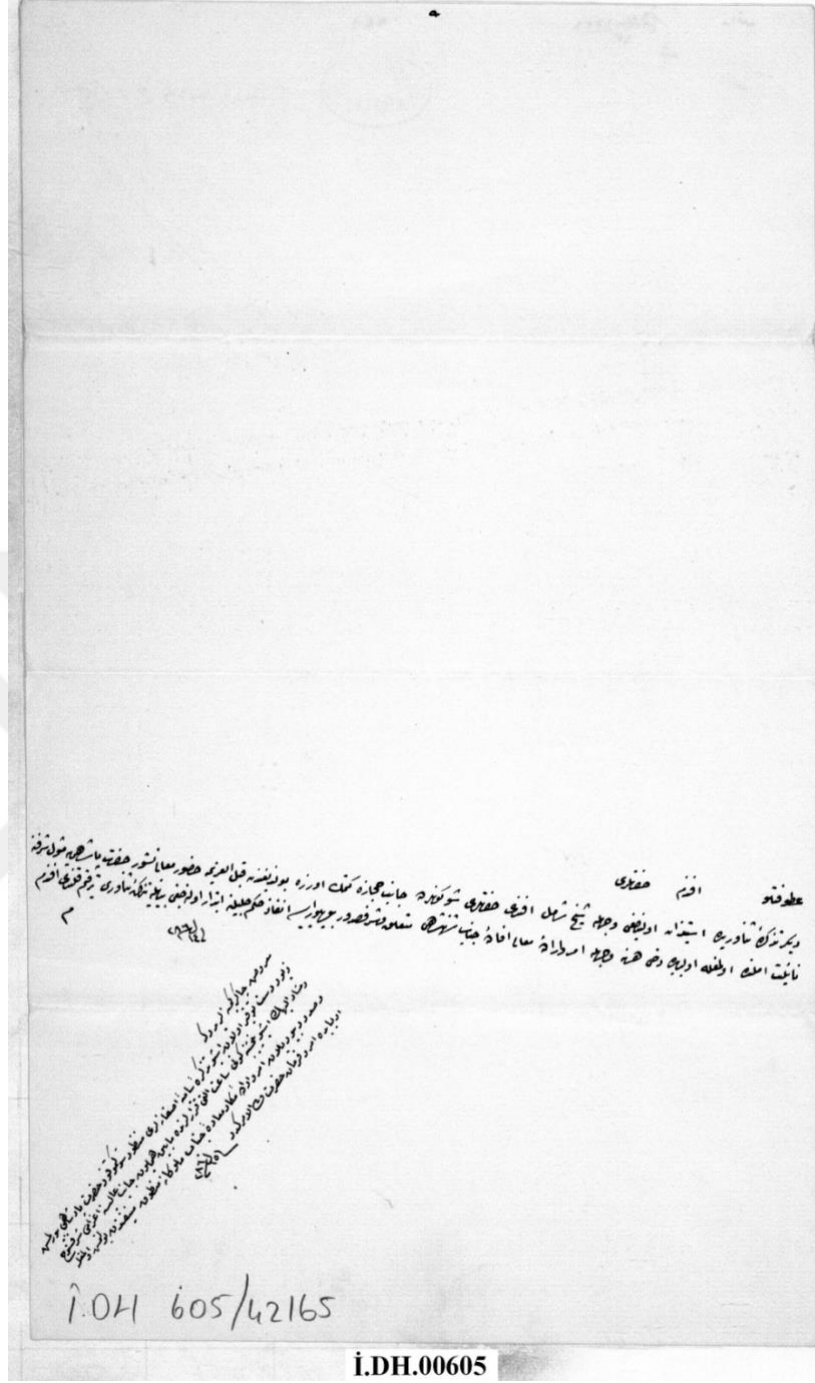
اقامت خطاری
 عطفی و دربار عدالت نادر کلمه اوله طاعتا پنج سبیل اوقی خطاری بوسنه مبارکده ایضاً فیضیج ایزکده حکره استاتیکون باسانه حاجی و بیاد
 مقدمی دربار عدالت نادر کلمه اوله طاعتا پنج سبیل اوقی خطاری بوسنه مبارکده ایضاً فیضیج ایزکده حکره استاتیکون باسانه حاجی و بیاد
 آخارا ابرک بویزه اقامته دعای تماری امام عمر و سوکت هفته شریفه موانیته ایضاً و کدوسکت شهو را اوله صیف و شهریه جیم اقامتی جمع بیاد
 اهلاء برینعلا و تهریس خطاری عمر و سوکت حساب جابا با، یا روز افزونه بورس و ولایت بقیه نادر کلمه اوله طاعتا پنج سبیل اوقی خطاری بوسنه مبارکده ایضاً فیضیج ایزکده حکره استاتیکون باسانه حاجی و بیاد
 کیدرم امر و فرمان برینعلا و تهریس خطاری عمر و سوکت حساب جابا با، یا روز افزونه بورس و ولایت بقیه نادر کلمه اوله طاعتا پنج سبیل اوقی خطاری بوسنه مبارکده ایضاً فیضیج ایزکده حکره استاتیکون باسانه حاجی و بیاد
 اوله خطاری بویزه اقامته دعای تماری امام عمر و سوکت هفته شریفه موانیته ایضاً و کدوسکت شهو را اوله صیف و شهریه جیم اقامتی جمع بیاد
 اهلاء برینعلا و تهریس خطاری عمر و سوکت حساب جابا با، یا روز افزونه بورس و ولایت بقیه نادر کلمه اوله طاعتا پنج سبیل اوقی خطاری بوسنه مبارکده ایضاً فیضیج ایزکده حکره استاتیکون باسانه حاجی و بیاد
 کیدرم امر و فرمان برینعلا و تهریس خطاری عمر و سوکت حساب جابا با، یا روز افزونه بورس و ولایت بقیه نادر کلمه اوله طاعتا پنج سبیل اوقی خطاری بوسنه مبارکده ایضاً فیضیج ایزکده حکره استاتیکون باسانه حاجی و بیاد
 اوله خطاری بویزه اقامته دعای تماری امام عمر و سوکت هفته شریفه موانیته ایضاً و کدوسکت شهو را اوله صیف و شهریه جیم اقامتی جمع بیاد

کیدرم امر و فرمان برینعلا و تهریس خطاری عمر و سوکت حساب جابا با، یا روز افزونه بورس و ولایت بقیه نادر کلمه اوله طاعتا پنج سبیل اوقی خطاری بوسنه مبارکده ایضاً فیضیج ایزکده حکره استاتیکون باسانه حاجی و بیاد
 اوله خطاری بویزه اقامته دعای تماری امام عمر و سوکت هفته شریفه موانیته ایضاً و کدوسکت شهو را اوله صیف و شهریه جیم اقامتی جمع بیاد

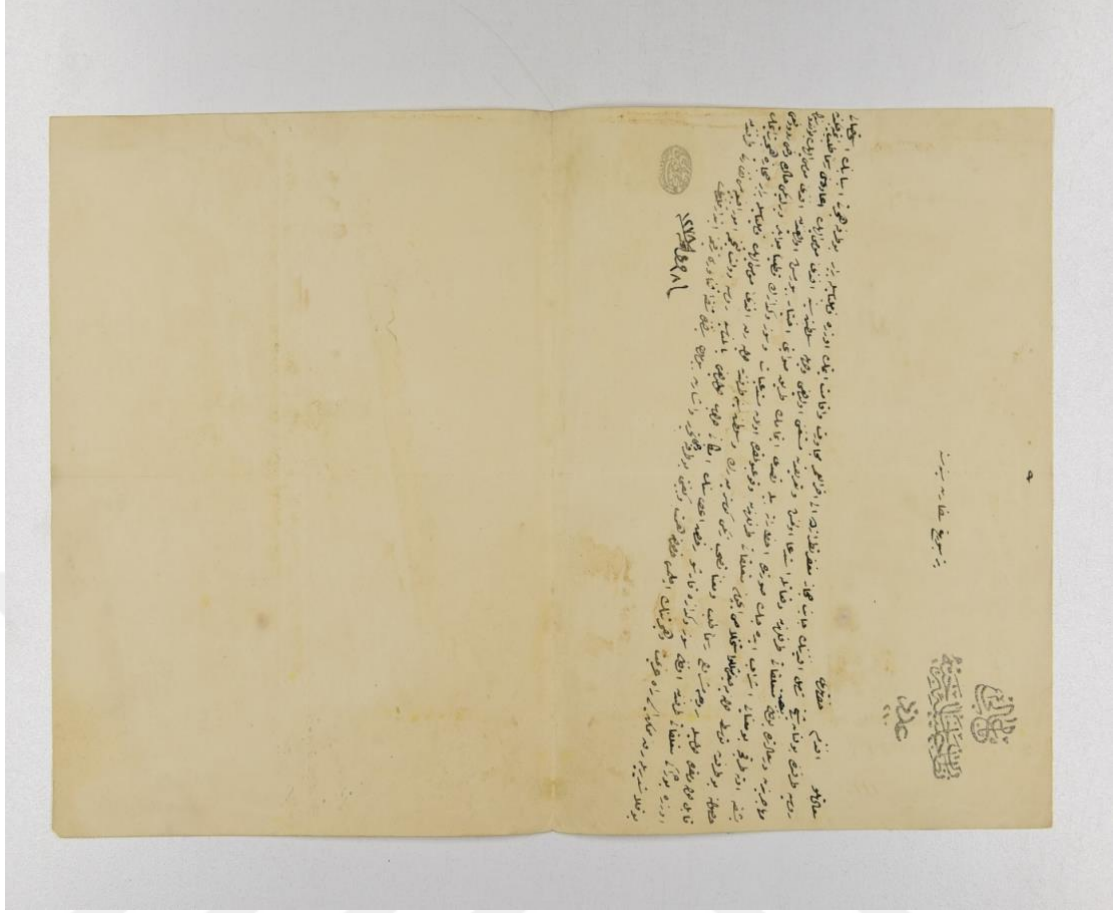
کیدرم امر و فرمان برینعلا و تهریس خطاری عمر و سوکت حساب جابا با، یا روز افزونه بورس و ولایت بقیه نادر کلمه اوله طاعتا پنج سبیل اوقی خطاری بوسنه مبارکده ایضاً فیضیج ایزکده حکره استاتیکون باسانه حاجی و بیاد
 اوله خطاری بویزه اقامته دعای تماری امام عمر و سوکت هفته شریفه موانیته ایضاً و کدوسکت شهو را اوله صیف و شهریه جیم اقامتی جمع بیاد

İ.DH.00605

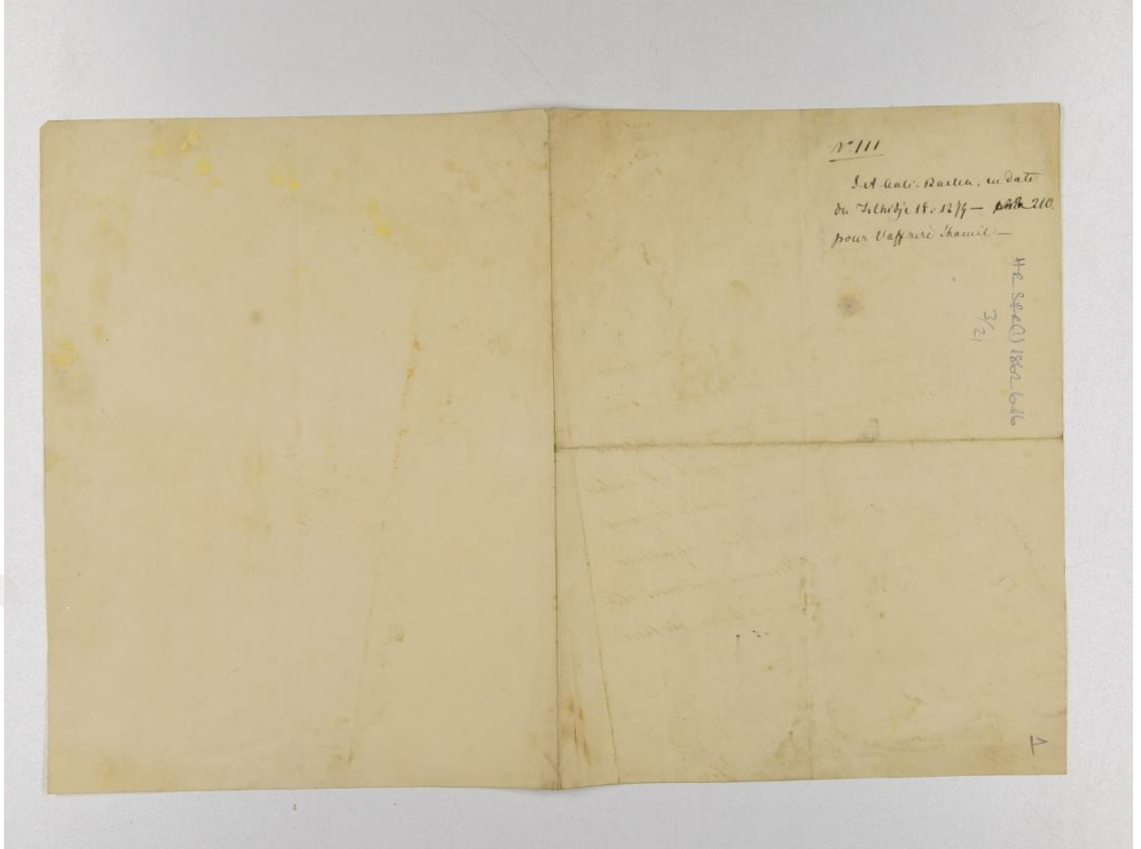
Ek-26. İmam Şâmil'e ihsan buyrulan konağa dair

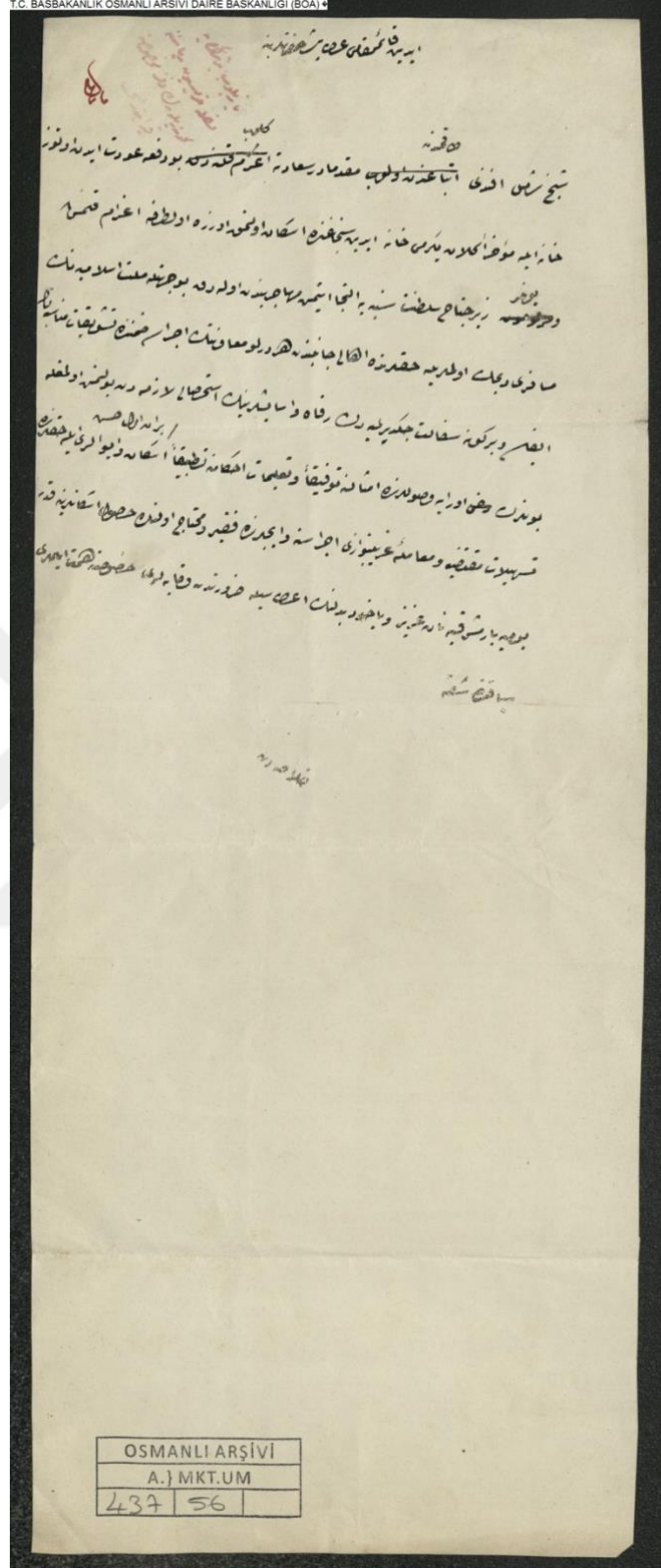
Ek-27. İmam Şâmil'in Padişahın huzuruna çıkarılma talebine dair

Ek-28. İmam Şâmil'in ailesiyle birlikte Hicaz'a gitmesine izin verilip verilmeyeceğinin Rus Hariciye Nezaretine sorulmasına dair

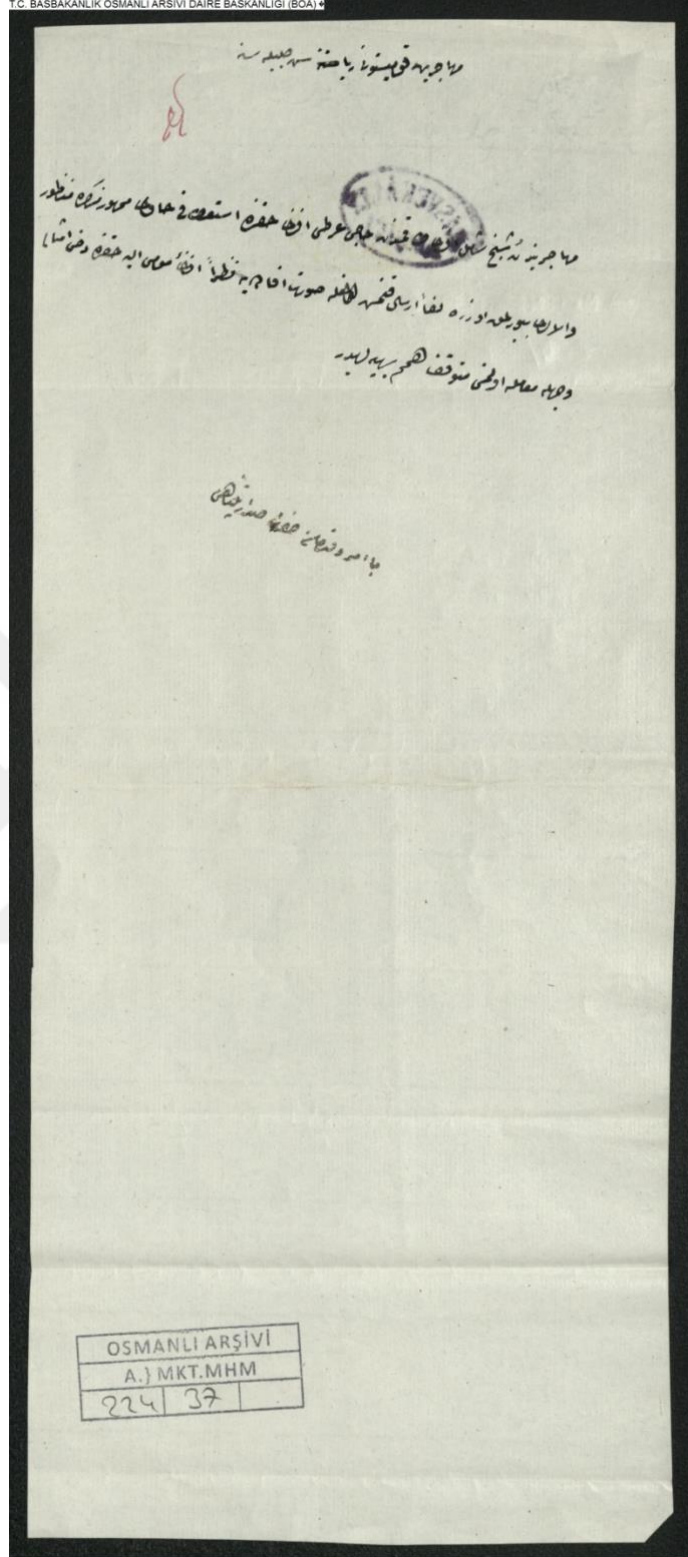

Ek-28'in devamı

A.}MKT.UM.00437.00056.001

Ek-29. İmam Şâmil etbandan İstanbul'a gelen elli hanenin Aydın'a gönderildiğine dair

A.İ. MKT. MHM.00224.00037.001

Ek-30. İmam Şâmil'in adamlarından olan Hacı Arti adlı muhacire yardım yapılmasına dair

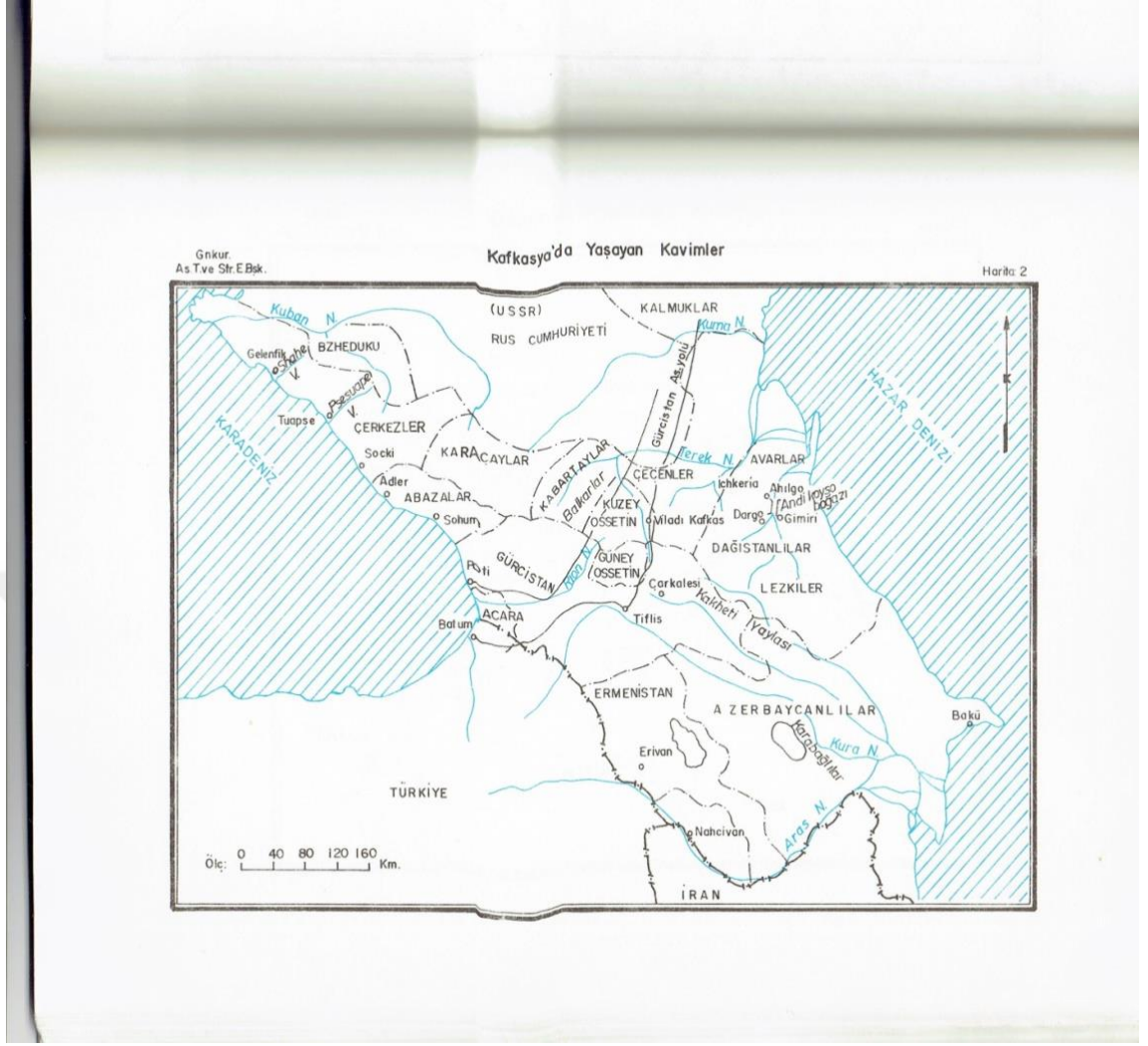
Resim, Harita ve Krokiler

Kafkas Kartalı İmam Şamil'in 1870 yılında, İstanbul'da çekildiği tek fotoğraf.

Ek-32. İmam Şâmil'in 1870 senesinde İstanbul'da çekilmiş olan fotoğrafı

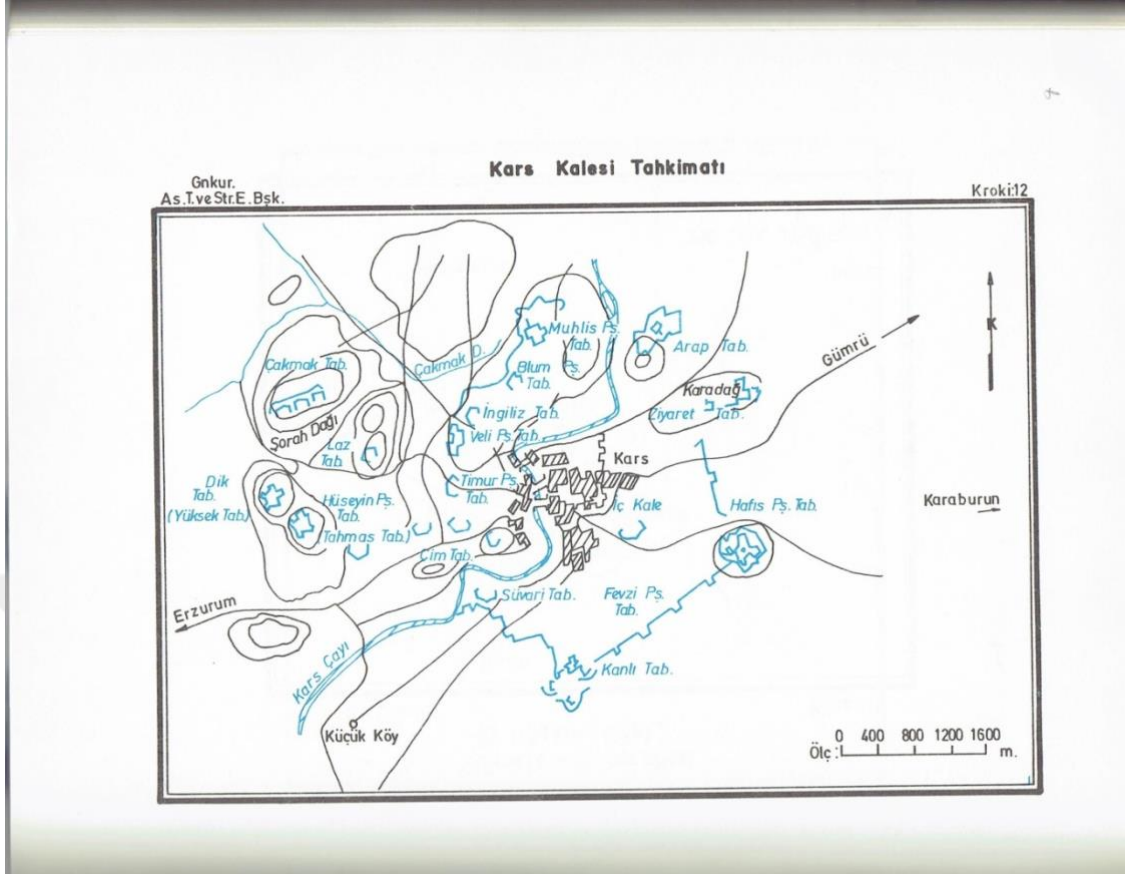
Ek-33. Kafkas Bölgesi Fiziki Haritası (Harita Genel Müdürlüğü'nden temin edilmiştir).

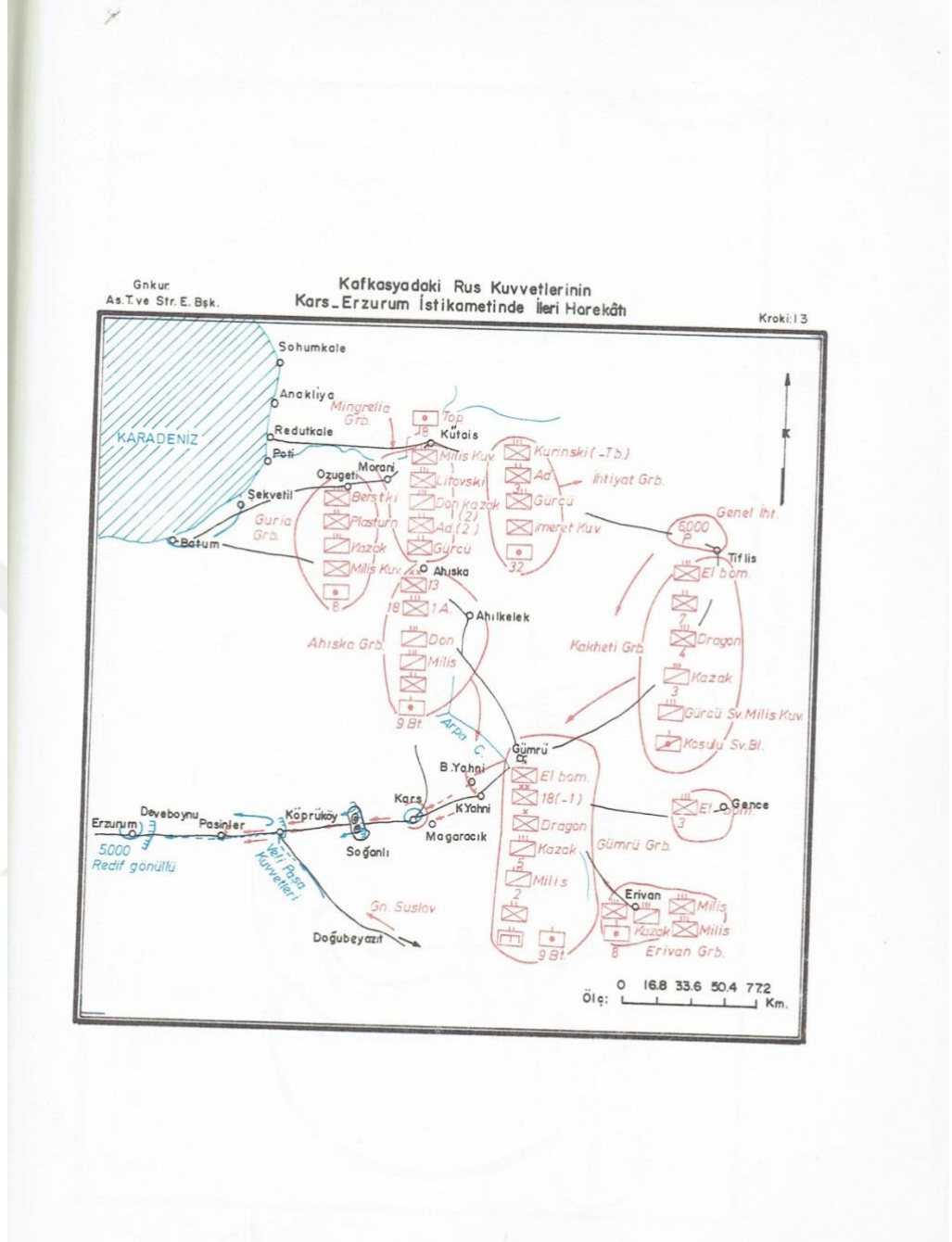
Ek-34. Kafkaslar'da yaşayan kavimler (T.C. Genelkurmay Başkanlığı ATESE arşivi tarafından yayımlanan eserler vasıtasıyla temin edilmiştir)

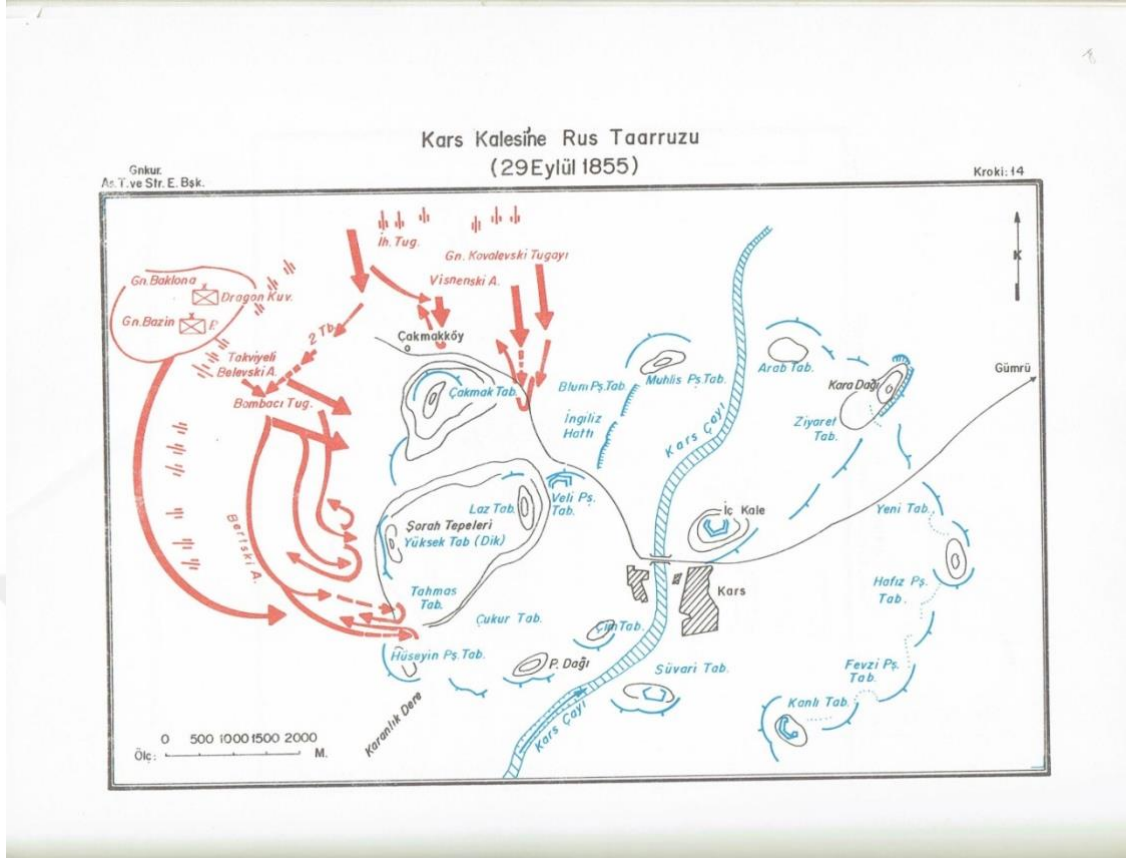
Ek-35. Kafkas Cephesinde her iki tarafın yiğınak durumuna dair (T.C. Gebelkurmay Bşk. ATESE Arşivi)

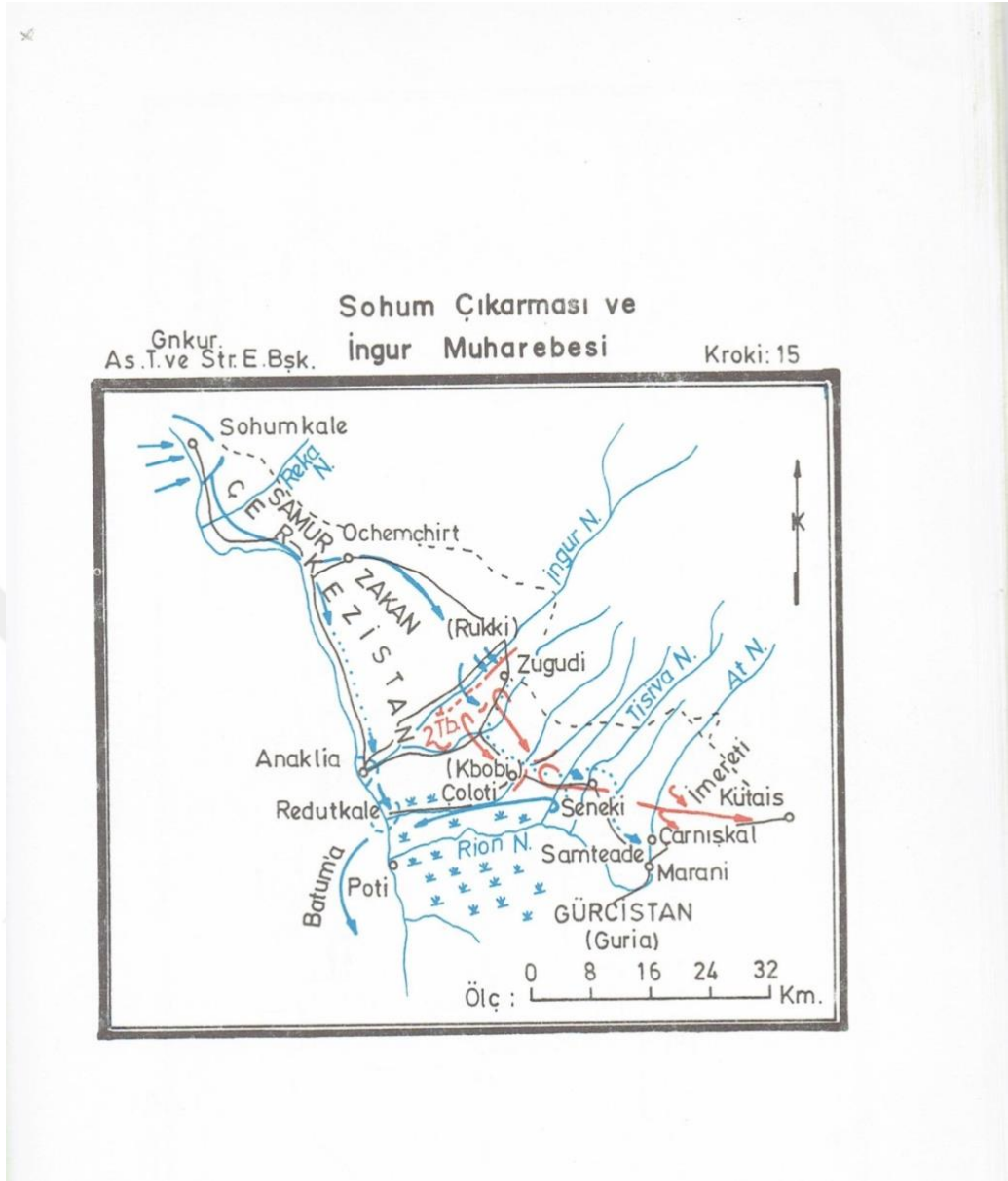
Ek-36. Kars Kalesi Tahkimatına Dair (T.C. Genelkurmay Bşk. ATESE Arşivi)

Ek-37. Kafkaslar'daki Rus ordusunun Kars-Erzurum yönündeki harekâtına dair (T.C. Genelkurmay Bşk. ATESE Arşivi)

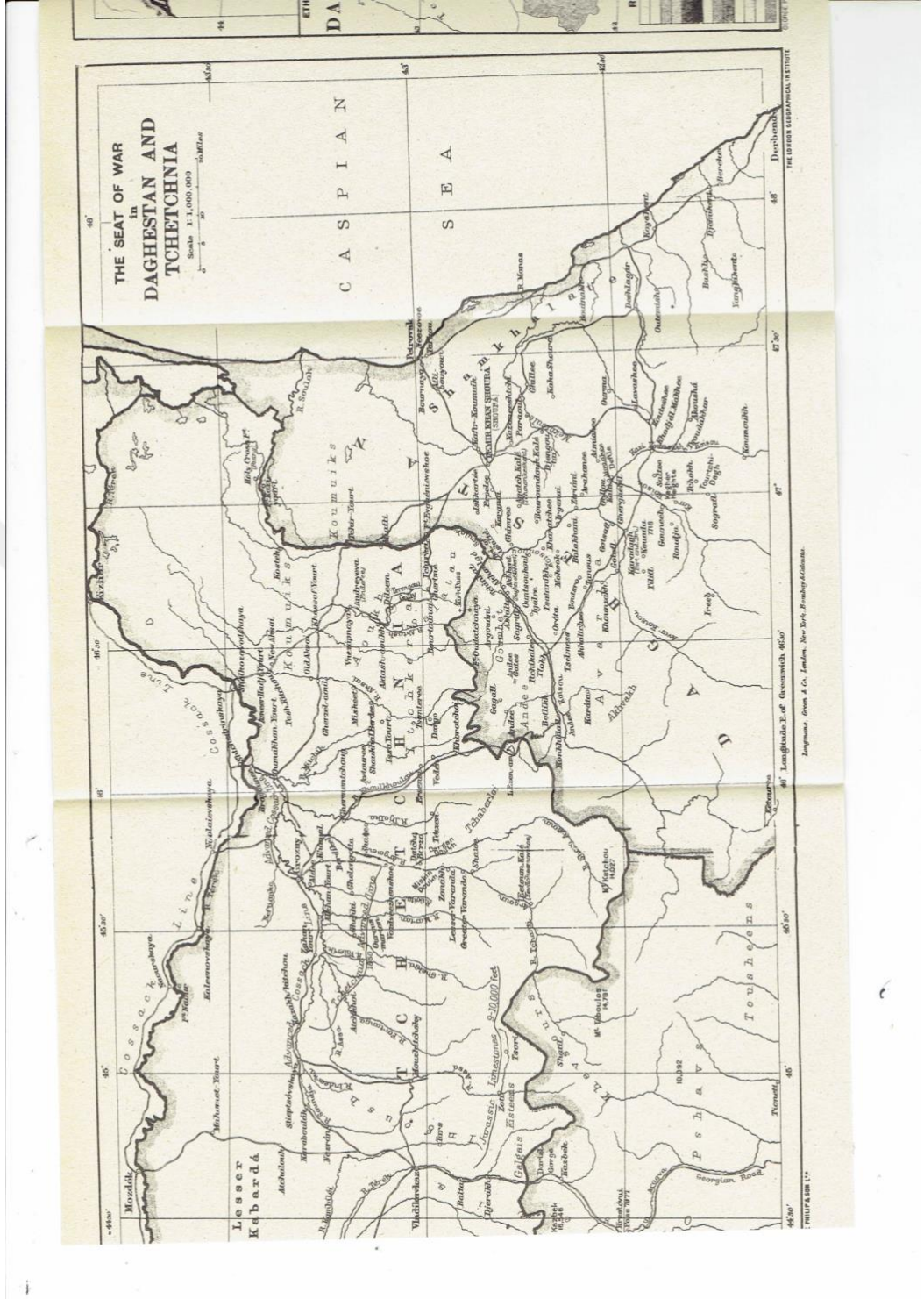
Ek-38. Rusların Kars Kalesi'ne Taarruzlarına Dair (T.C.Genelkurmay Bşk. ATESE Arşivi)

Ek-39. Sohum çıkarmasına dair (T.C. Genelkurmay Bşk. ATESE arşivi)

Ek-40. Dağıstan'a Dair (T.C. Genel Kurmay Bşk. ATESE Arşivi)

Ek-41. Dağıstan ve Çeçenistan'a dair (Genelkurmay Bşk. ATESE Arşivi)

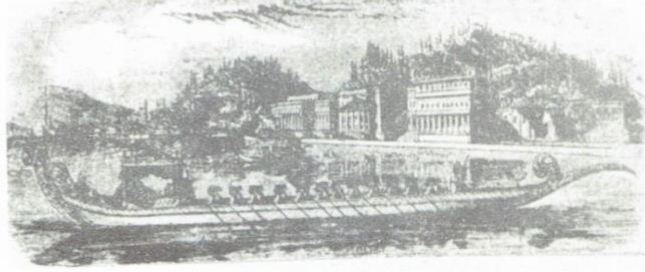

(Resim:1) Kırım Savaşı'nda Osmanlı İmparatoru
Sultan Abdülmecid

(Resim:2) Kırım Savaşı'nda Bağlaşık Orduları Başkomutanları
Mareşal Saint Arnaud, Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfü
Paşa, Lord Ragdand

Ek-42. KırımHarbi esnasında Osmanlı'da tahtta bulunan padişah Sultan Abdülmecid Han, Kırım Harbi esnasında Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa'ya dair (T.C. Genelkurmay Bşk. ATESE Arşivi)

(Resim:3) 25 Eylül 1853'de Siyasi müşkül durum dolayısıyla içinde fevkalâde bir toplantı yapılan eski Çırağan Sarayı

(Resim:4) Sadrazam Büyük Mustafa Reşit Paşa

(Resim:5) Sadrazam Giritli Mustafa Naili Paşa

(Resim:7)
Meh

Ek-43 1853'de Kırım Harbi'ni başlatan kararın alınacağı toplantının yapıldığı Çırağan Sarayı'na dair (T.C. Genelkurmay Bşk. ATESE Arşivi)

(Resim:9) Olağanüstü Başdelege olarak 1853'de İstanbul'a gelen Karadeniz Donanma Komutanı Mençikof

(Resim:10) 1853-1856 Osmanlı-Rus Kırım Harbi'ne neden olan Mukaddes şehir Kudüs'ten bir görünüş

Ek-44. 1853'de Rusya tarafından Der- Âliyye'ye gönderilen komutan Mençikof ve Mukaddes şehir Kudüs'e dair (T.C. Genelkurmay Bşk. ATESE Arşivi)

(Resim:11) Dağıstan Lideri Şeyh Şamil

(Resim:12) Kırım Harbi'nde İngiltere
Kraliçesi Viktorya

*Ek-45. Kafkas Kartalı İmam Şâmil ve İngiltere Kraliçesi Viktorya (T.C. Genelkurmay
Bşk. ATESE Arşivi)*

(Resim:13) Kırım Harbi sırasında İngiltere Kraliçesi Viktorya ile Fransa İmparatoru III.ncü Napolyon bir arada

(Resim:14) 1853-1856 Kırım Harbi'nde Türk donanmasında çalışan Tuğamiral A.Slade (Müşavir Paşa)

Ek-46. Kırım Harbi esnasında İngiliz Kraliçesi Viktorya ve Fransa İmparatoru III. Napolyon'un bir arada bulunuşuna dair (T.C. Genelkurmay Bşk. ATESE Arşivi)

(Resim:15) Kırım Harbi'nde Türk hastahanelerinde çalışan hemşire Nightingale (Naytingel)

(Resim:16) 1853 yıllarında Avrupa'ya meydan okuyan Rus Çarı I. Nicola

Ek-47. Kırım Harbi esnasında Rus Çarı I.Nikola ve Türk Hastanelerinde çalışan hemşire Naytingel'e dair (T.C. Genelkurmay Bşk. ATESE Arşivi)

(Resim:25) Müşir Ömer Lütfü Paşa'nın
çıkarma yaptığı Sohum
Kalesi'nin görünüşü.

(Resim:26) Rusların Karadeniz
Donanma Komutanı Amiral Nahimof

(Resim:27) Sinop Deniz Muharebesi

Ek-48. Sohum Kalesi, ve Sinop Muharebesi'ne dair (T.C. Genelkurmay Bşk. ATESE Arşivi)

(Resim:32) Eski Şumnu'dan bir görünüş

(Resim:33) 1853-1856 Harbi'nde
Fransa Kralı III. Napolyon

Ek-49. *Fransa Kralı III. Napolyon'a dair (T.C. Genelkurmay Bşk. ATESE Arşivi)*

ÖZ GEÇMİŞ**KİŞİSEL BİLGİLER**

Adı Soyadı	Elif Yıldız YÜCE
Doğum Yeri ve Tarihi	
e-mektup	

EĞİTİM BİLGİLERİ

Derece	Adı/İlçe/İl	Yıl
Lisans	Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	2013-2017
Yüksek Lisans	Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı	2018-2020
Diller	Farsça (Orta Seviye)	-